

T. C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK DİLİNDE BAŞLANGIÇTAN BUGÜNE GEÇMİŞ ZAMAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatma Burcu DÖNMEZ

Balıkesir, 2013

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK DİLİNDE BAŞLANGIÇTAN BUGÜNE GEÇMİŞ ZAMAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatma Burcu DÖNMEZ

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DURGUT

Balıkesir, 2013

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda 201012511002 numaralı Fatma Burcu DÖNMEZ'in hazırladığı "Türk Dilinde Başlangıçtan Bugüne Geçmiş Zaman" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 27.11.2013 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/~~OY ÇOKLUĞU~~ ile karar verilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Haya SAURAN

Üye (Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DURGUT

Üye

Üye

Doç. Dr. Bircel ORUÇ ASLAN

Üye

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

28.11.2013

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Dil, sadece kurallar bütünü değildir. Herhangi bir metnin dil özellikleri, özellikle fiil çekimi şekilleri bize o metnin hangi döneme ait olduğu hakkında ipuçları verir. Dilin yaşayan, kendini sürekli yenileyen canlı bir varlık olmasını göz önüne alarak tarihî dönemler ile çağdaş dönemler arasındaki farklılıkları sağlam bir temele oturtup geçmişle bağları güçlendirmek gerekir.

Türk dilinin tarihî ve çağdaş her dönemi araştırmacılar tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. “Türk Dilinde Başlangıçtan Bugüne Geçmiş Zaman” adlı bu çalışmada geçmiş zamanı ifade eden ekler, tarihî dönemlerden itibaren Türkçenin çağdaş dönemlerini de içine alan geniş bir yelpazede incelenmiştir. Türk dilinin tarihî dönemleri sıralanırken Doğu Türkçesi veya Batı Türkçesinin tarihi dönemleri değil kronoloji esas alınmış ve Köktürk- Uygur- Karahanlı- Harezmi- Kıpçak- Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatayca çizgisi takip edilmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinden ise Oğuz, Karluk, Kıpçak ve Sibiryalı grupları üzerinde incelemeler yapılmış, bu grupların dışında Türkçenin uzak lehçeleri Saha (Yakut) Türkçesi ile Çuvaş Türkçesi ayrıca incelenmiştir. Oğuz grubundan Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi; Karluk grubundan Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi; Kıpçak grubundan Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçesi; Sibiryalı grubundan Altay, Hakas ve Tuva Türkçesi esas alınmıştır.

Tezi yapısal yönden güçlendirmek ve sağlam bir temele oturtmak için, özellikle tarihî dönem metnindeki geçmiş zaman ifadeli şekiller tek tek fişlenmiştir. Türkçede geçmiş zamanı incelemek amacıyla taradığımız bu metinlerin, döneminin hakim dil özelliklerini yansıtan metinler olmasına dikkat edilmiştir. Bu çalışmada geçmiş zaman ifadeli şekiller yapı ve işlev olmak üzere iki yönden incelenmiştir. Yapı bakımından, ele alınan şekillerin etimolojik kökeni hakkında bilgi verilmiştir. İşlev yönünden ise şekil ve zaman eki, sıfat-fiil ve zarf-fiil fonksiyonları ele alınmıştır. Şekil ve zaman eki olarak basit ve birleşik fiil çekiminin dışında i- cevherî fiiliyle oluşturulan isim-fiil çekimleri de metinlerden örnekler verilerek incelenmiştir. Sıfat-fiil fonksiyonundaki geçmiş zaman ifadeli şekiller cümlede aldıkları isim, sıfat ve zarf görevlerine göre tasnif edilmiştir. Bunun yanında eklerin kalıplaşarak oluşturduğu geçmiş zaman ifadeli zarf-fiiller ayrıca belirtilmiştir.

Taranan metinlerde fonetik farklılıkları göstermek için uluslararası çeviriyazı alfabesi kullanılmıştır. Metinlerde ny sesi “ñ” ile, nazal n sesi “ŋ” ile, çift dudak v’si “w” ile gösterilmiştir. Satır numaralarının verildiği eserlerde satır numarası (örn: KB: 497), paragraf ve satır numaralarının birlikte verildiği eserlerde ise önce paragrafı sonra satır numarası (örn: AY, 665: 18) verilmiştir. Bu rakamlardan önce cümlenin hangi esere ait olduğunu gösteren ve genellikle eserlerin baş harflerinden oluşan belirleyici kısaltmalar yapılmıştır.

Son olarak, tez konumun belirlenmesinden sonuna kadar bana her aşamada sabırla yardım eden, kaynak yönünden sıkıntı çekmemem için kütüphanesini açan, öncelikle değerli danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DURGUT’a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca hiçbir zaman yardımlarını benden esirgemeyen, saygıdeğer bölüm hocalarıma teşekkür ederim.

Fatma Burcu DÖNMEZ

Balıkesir, 2013

ÖZET

TÜRK DİLİNDE BAŞLANGIÇTAN BUGÜNE GEÇMİŞ ZAMAN

DÖNMEZ, Fatma Burcu

Yüksek Lisans, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DURGUT

2013, 348 Sayfa

Zaman, başlangıcı ve sonu olmayan, süreklilik arz eden soyut bir süredir. İnsanoğlu zaman adını verdiği bu uçsuz bucaksız kavramı üç bölüme ayırmıştır. “Geçmiş, yaşanmış an; şimdiki, yaşanan an ve gelecek, yaşanacak an”. Geçmiş zaman, başlangıçtan yaşanan ana kadar olan bölümdür. Yaşanmışlık, bitmişlik ifade eder. Gelecek zaman, yaşanan andan ileriye sonsuza doğru olan bölümdür. Şimdiki zaman ise yaşanan, sadece içinde bulunulan anı gösterir.

Bu çalışmada, Türk dilinde başlangıçtan bugüne geçmiş zamanın kullanımı incelenmiştir. Geçmişini Orhun Abideleri'nin dilindeki işlenmişliği göz önüne alarak 8.yy'dan daha gerilere götürebildiğimiz Türk dilinin 21.yüzyıla kadar geçirdiği aşamalar geçmiş zaman bağlamında ele alınmıştır. Bugüne kadar Türk dilinin farklı dönemlerinde geçmiş zamanın kullanımı ile ilgili araştırmacılar birçok makale ve kitap yazmıştır. Ancak bunlar; ayrı makale ve kitaplar halinde sadece belirli bir dönemle sınırlı kalmakta, konuya bütüncül yaklaşılmasına imkan vermemektedir. Bu çalışmada geçmiş zaman, Türk dilinin ilk yazılı belgesi Orhun Abideleri'nden itibaren tarihî ve çağdaş dönemler göz önüne alınarak bütüncül bir şekilde incelenmiş, tarihî dönemlerde karşımıza çıkan ancak varlığını koruyamamış eklerin uzun bir aradan sonra çağdaş dönemlerde ağızlarda ve lehçelerde ne şekilde karşımıza çıktığı gösterilmiştir. Türk dilinin başlangıcından bugüne elimizde bulunan metinlerden hareketle geçmiş zamanı ifade eden eklerin hem şekil ve zaman hem de sıfat-fiil görevleriyle oluşturduğu zengin anlatım yolları ve cümledeki görevleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Geçmiş Zaman, Eski Türkçe, Çağdaş Türk Lehçeleri

ABSTRACT

THE PAST TENSE FROM THE BEGINNING TO THE PRESENT IN TURKIC LANGUAGE

DÖNMEZ, Fatma Burcu

Master, Department of Turkic Language and Literature

Adviser: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DURGUT

2013, 348 pages

Time is a duration which has no beginning or ending. Man has divided this boundless term which he calls ‘time’ into three parts: “Past, present and future”. The past is the part from the beginning to the present. It describes experiment and completeness. The future is the part which follows forward from the present into eternity. And the present only refers to the moment.

In our study, the usage of “past tense in Turkic language from the very beginning to the present. The phases, the Turkic language which we can date back to the 8th century owing to its literal usage in the inscriptions of Orhun monuments has been through up to the 8th century has been handled regarding the past tense. Up to now researchers have written many articles and books on the usage of past tense in Turkish language at different periods. However, they have been restricted to a certain period as independent studies, and haven’t not made it possible for us to approach the subject as a whole. In this study, beginning from the Orhun monuments which are the first written documents of Turkic language, past tense has been examined thoroughly, taking historical and modern periods into account. Examining the texts which have been written in Turkish so far, it has been tried to identify the various ways of expression which have been formed by past ingrections both as time and participles.

Key Words: The Past Tense, Old Turkic, Modern Turkic Dialects.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	III
ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
TABLolar LİSTESİ.....	XXVII
KISALTMALAR	XXXII
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçeleri	1
1.1.1. Tarihi Türk Lehçeleri.....	1
1.1.2. Çağdaş Türk Lehçeleri.....	2
1.2. Türk Dilinde Zaman Kavramı ve İşlenişi.....	3
2. TÜRK DİLİNİN TARİHİ DÖNEMLERİNDE GEÇMİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANIMI.....	5
2.1. Köktürk Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	5
2.1.1. –DI	6
2.1.1.1. Yapısı	6
2.1.1.2. İşlevi.....	7
2.1.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	7
2.1.1.2.1.1. Fiil çekimi	8
2.1.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	8
2.1.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	11
2.1.1.2.1.1.2.1. Hikaye	12
2.1.1.2.1.2. İsim fiili.....	13
2.1.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	14
2.1.2. –DUK	15
2.1.2.1. Yapısı	15
2.1.2.2. İşlevi.....	16
2.1.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	16
2.1.2.2.1.1. Fiil çekimi	16
2.1.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	16
2.1.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	18
2.1.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda kullanımı	18
2.1.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda kullanımı	18

2.1.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda kullanımı.....	19
2.1.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	20
2.1.3. –mİş.....	20
2.1.3.1. Yapısı.....	20
2.1.3.2. İşlevi.....	21
2.1.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	21
2.1.3.2.1.1. Fiil çekimi	21
2.1.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi.....	21
2.1.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	22
2.1.3.2.1.1.2.1. Hikaye	22
2.1.3.2.1.1.2.2. Rivayet	23
2.1.3.2.1.2. İsim fiili.....	23
2.1.3.2.2. Sıfat-fiil eki olarak kullanılışı	23
2.1.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	24
2.1.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	24
2.1.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	24
2.1.4. Yenisey ve Kırgızistan Yazıtlarında Geçmiş Zaman	26
2.1.4.1. –DI.....	26
2.1.4.1.1. Yapısı	26
2.1.4.1.2. İşlevi.....	26
2.1.4.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	26
2.1.4.1.2.1.1. Fiil çekimi	26
2.1.4.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi.....	26
2.1.4.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	28
2.1.4.1.2.1.2. İsim fiili.....	28
2.1.4.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	29
2.1.4.2. –DUK.....	29
2.1.4.2.1. Yapısı	29
2.1.4.2.2. İşlevi.....	29
2.1.4.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	29
2.1.4.2.2.1.1. İsim fonksiyonunda.....	29
2.1.4.2.2.1.2. Zarf fonksiyonunda	29
2.1.4.3. –mİş	30
2.1.4.3.1. Yapısı	30
2.1.4.3.2. İşlevi.....	30
2.1.4.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	30
2.1.4.3.2.1.1. Fiil çekimi	30
2.1.4.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi.....	30
2.1.4.3.2.1.2. İsim fiili.....	31
2.1.4.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	31
2.1.4.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	31
2.1.4.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	31

2.2. Eski Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman	33
2.2.1. –DI.....	35
2.2.1.1. Yapısı	35
2.2.1.2. İşlevi.....	35
2.2.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	36
2.2.1.2.1.1. Fiil çekimi	36
2.2.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	36
2.2.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	39
2.2.1.2.1.1.2.1. Hikaye	39
2.2.1.2.1.1.2.2. Şart	40
2.2.1.2.1.2. İsim fiili.....	40
2.2.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	40
2.2.2. –DUK	41
2.2.2.1. Yapısı	41
2.2.2.2. İşlevi.....	41
2.2.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	41
2.2.2.2.1.1. Fiil çekimi	41
2.2.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	41
2.2.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	42
2.2.2.2.1.1.2.1. Şart	42
2.2.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	42
2.2.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	43
2.2.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	43
2.2.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	44
2.2.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	44
2.2.3. –mİş	45
2.2.3.1. Yapısı	45
2.2.3.2. İşlevi.....	45
2.2.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	45
2.2.3.2.1.1. Fiil çekimi	45
2.2.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	45
2.2.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	46
2.2.3.2.1.1.2.1. Hikaye	46
2.2.3.2.1.1.2.2. Rivayet	46
2.2.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	46
2.2.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	46
2.2.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	47
2.2.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	47
2.2.4. –yUK	48
2.2.4.1. Yapısı:.....	48
2.2.4.2. İşlevi.....	49
2.2.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	49
2.2.4.2.1.1. Fiil çekimi	50
2.2.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	50

2.2.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	54
2.2.4.2.1.1.2.1. Hikaye	54
2.2.4.2.1.1.2.2. Rivayet	54
2.2.4.2.1.1.2.3. Şart	54
2.2.4.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	54
2.2.4.2.2.1. İsim fonksiyonunda	55
2.2.4.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	55
2.2.4.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	59
2.3. Karahanlı Türkçesinde Geçmiş Zaman	63
2.3.1. –DI/ -DU	64
2.3.1.1. Yapısı	64
2.3.1.2. İşlevi	64
2.3.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	64
2.3.1.2.1.1. Fiil çekimi	64
2.3.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	64
2.3.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	70
2.3.1.2.1.1.2.1. Hikaye	70
2.3.1.2.1.1.2.2. Şart	70
2.3.1.2.1.2. İsim fiili	71
2.3.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı	72
2.3.2. –DUK	73
2.3.2.1. Yapısı	73
2.3.2.2. İşlevi	73
2.3.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	74
2.3.2.2.1.1. Fiil çekimi	74
2.3.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	74
2.3.2.2.1.2. İsim fiili	76
2.3.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	76
2.3.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda	76
2.3.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	77
2.3.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	78
2.3.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı	79
2.3.3. –mİş	79
2.3.3.1. Yapısı	79
2.3.3.2. İşlevi	80
2.3.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	80
2.3.3.2.1.1. Fiil çekimi	80
2.3.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	80
2.3.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	81
2.3.3.2.1.1.2.1. Hikaye	81
2.3.3.2.1.1.2.2. Rivayet	81
2.3.3.2.1.1.2.3. Şart	82
2.3.3.2.1.2. İsim fiili	82

2.3.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	83
2.3.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda	83
2.3.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	84
2.3.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	86
2.3.3.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı	87
2.3.4. –yUK	87
2.4. Harezmi-Altınordu Türkçesinde Geçmiş Zaman	89
2.4.1. –DI	90
2.4.1.1. Yapısı	90
2.4.1.2. İşlevi	90
2.4.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	90
2.4.1.2.1.1. Fiil çekimi	90
2.4.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	90
2.4.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	95
2.4.1.2.1.1.2.1. Hikaye	96
2.4.1.2.1.1.2.2. Şart	96
2.4.1.2.1.2. İsim fiili	97
2.4.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı	98
2.4.2. –DUK	99
2.4.2.1. Yapısı	99
2.4.2.2. İşlevi	99
2.4.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	99
2.4.2.2.1.1. İsim fonksiyonunda	99
2.4.2.2.1.2. Sıfat fonksiyonunda	99
2.4.3. –miş	100
2.4.3.1. Yapısı	100
2.4.3.2. İşlevi	100
2.4.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	100
2.4.3.2.1.1. Fiil çekimi	100
2.4.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	100
2.4.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	102
2.4.3.2.1.1.2.1. Hikaye	102
2.4.3.2.1.1.2.2. Şart	102
2.4.3.2.1.2. İsim fiili	102
2.4.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	103
2.4.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda	103
2.4.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	104
2.4.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	104
2.4.3.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı	105
2.4.4. –(I/U)p turur	106
2.4.4.1. Yapısı	106
2.4.4.2. İşlevi	106
2.4.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	106

2.4.4.2.1.1. Fiil çekimi	106
2.4.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	106
2.4.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	108
2.4.4.2.1.1.2.1. Hikaye	108
2.5. Kıpçak Türkçesinde Geçmiş Zaman	111
2.5.1. –DI/-DU	112
2.5.1.1. Yapısı	112
2.5.1.2. İşlevi	112
2.5.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	113
2.5.1.2.1.1. Fiil çekimi	113
2.5.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	113
2.5.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	117
2.5.1.2.1.1.2.1. Hikaye	117
2.5.1.2.1.1.2.2. Şart	117
2.5.1.2.1.2. İsim fiili	117
2.5.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı	118
2.5.2. –DIK/ -DUK	118
2.5.2.1. Yapısı	118
2.5.2.2. İşlevi	118
2.5.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	118
2.5.2.2.1.1. İsim fonksiyonunda	119
2.5.2.2.1.2. Zarf fonksiyonunda	119
2.5.3. –mİş	119
2.5.3.1. Yapısı	119
2.5.3.2. İşlevi	119
2.5.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	120
2.5.3.2.1.1. Fiil çekimi	120
2.5.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	120
2.5.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	121
2.5.3.2.1.1.2.1. Hikaye	121
2.5.3.2.1.1.2.2. Şart	121
2.5.3.2.1.2. İsim fiili	122
2.5.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	122
2.5.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda	122
2.5.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	122
2.5.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	122
2.5.4. –(I/U)p turur; –(I/U)p tur, –(I/U)p	123
2.5.4.1. Yapısı	123
2.5.4.2. İşlevi	123
2.5.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	123
2.5.4.2.1.1. Fiil çekimi	123
2.5.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	123
2.5.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	126

2.5.4.2.1.1.2.1. Hikaye	126
2.6. Eski Anadolu Türkçesinde Geçmiş Zaman	128
2.6.1. –dI/-dU	128
2.6.1.1. Yapısı.....	128
2.6.1.2. İşlevi.....	129
2.6.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	129
2.6.1.2.1.1. Fiil çekimi	129
2.6.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	129
2.6.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	133
2.6.1.2.1.1.2.1. Hikaye	133
2.6.1.2.1.1.2.2. Şart	134
2.6.1.2.1.2. İsim fiili.....	135
2.6.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	135
2.6.2. –DUK	136
2.6.2.1. Yapısı.....	136
2.6.2.2. İşlevi.....	136
2.6.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	136
2.6.2.2.1.1. İsim fonksiyonunda.....	136
2.6.2.2.1.2. Sıfat fonksiyonunda	137
2.6.2.2.1.3. Zarf fonksiyonunda	138
2.6.2.2.2.Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	140
2.6.3. –mİş	141
2.6.3.1. Yapısı.....	141
2.6.3.2. İşlevi.....	141
2.6.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	141
2.6.3.2.1.1. Fiil çekimi	141
2.6.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	141
2.6.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	145
2.6.3.2.1.1.2.1. Hikaye	145
2.6.3.2.1.1.2.2. Şart	146
2.6.3.2.1.2. İsim fiili.....	147
2.6.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	147
2.6.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	147
2.6.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	148
2.6.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	148
2.6.3.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	149
2.6.4. –(U)p durur; –(U)pdur; –(U)p	149
2.6.4.1. Yapısı.....	149
2.6.4.2. İşlevi.....	149
2.6.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	149
2.6.4.2.1.1. Fiil çekimi	149
2.6.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	149
2.6.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	152

2.6.4.2.1.1.2.1. Hikaye	152
2.7. Çağatay Türkçesinde Geçmiş Zaman	154
2.7.1. –DI/-DU.....	155
2.7.1.1. Yapısı.....	155
2.7.1.2. İşlevi.....	155
2.7.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	155
2.7.1.2.1.1. Fiil çekimi	155
2.7.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	155
2.7.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	160
2.7.1.2.1.1.2.1. Şart	160
2.7.1.2.1.2. İsim fiili.....	161
2.7.1.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	161
2.7.1.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	161
2.7.2. –DIK/ -DUK.....	162
2.7.2.1. Yapısı.....	162
2.7.2.2. İşlevi.....	162
2.7.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	162
2.7.2.2.1.1. İsim fonksiyonunda.....	162
2.7.2.2.1. Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	162
2.7.3. –GAn	163
2.7.3.1. Yapısı.....	163
2.7.3.2. İşlevi.....	163
2.7.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	163
2.7.3.2.1.1. Fiil çekimi	163
2.7.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	164
2.7.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	165
2.7.3.2.1.1.2.1. Hikaye	165
2.7.3.2.1.1.2.2. Rivayet	166
2.7.3.2.1.1.2.3. Şart	166
2.7.3.2.1.2. İsim fiili.....	167
2.7.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	167
2.7.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	167
2.7.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	168
2.7.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	168
2.7.3.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	170
2.7.4. –mİş	170
2.7.4.1. Yapısı.....	170
2.7.4.2. İşlevi.....	170
2.7.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	171
2.7.4.2.1.1. Fiil çekimi	171
2.7.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	171
2.7.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	174
2.7.4.2.1.1.2.1. Hikaye	174

2.7.4.2.1.1.2.2. Şart	175
2.7.4.2.1.2. İsim fiili	175
2.7.4.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	175
2.7.4.2.2.1. İsim fonksiyonunda	176
2.7.4.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	176
2.7.4.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	176
2.7.5. -(I/U)p turur	176
2.7.5.1. Yapısı	176
2.7.5.2. İşlevi	176
2.7.5.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	176
2.7.5.2.1.1. Fiil çekimi	176
2.7.5.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	176
2.7.5.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	180
2.7.5.2.1.1.2.1. Hikaye	180

3. TÜRK DİLİNİN ÇAĞDAŞ DÖNEMLERİNDE GEÇMİŞ ZAMAN EKİNİN KULLANIMI..... 183

3.1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Geçmiş Zaman 183

3.1.1. Azerbaycan Türkçesinde Geçmiş Zaman 183

3.1.1.1. -dI/ -dU	183
3.1.1.1.1. Yapısı	183
3.1.1.1.2. İşlevi	183
3.1.1.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	183
3.1.1.1.2.1.1. Fiil çekimi	184
3.1.1.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	184
3.1.1.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	187
3.1.1.1.2.1.2. İsim fiili	187
3.1.1.2. -dUK	187
3.1.1.2.1. Yapısı	187
3.1.1.2.2. İşlevi	187
3.1.1.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	187
3.1.1.2.2.2.1. Sıfat fonksiyonunda	187
3.1.1.3. -mIş / -mUş	188
3.1.1.3.1. Yapısı	188
3.1.1.3.2. İşlevi	188
3.1.1.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	188
3.1.1.3.2.1.1. Fiil çekimi	188
3.1.1.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	188
3.1.1.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	189
3.1.1.3.2.1.1.2.1. Hikaye	189
3.1.1.3.2.1.1.2.2. Şart	190
3.1.1.3.2.1.2. İsim fiili	190

3.1.1.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	191
3.1.1.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda	191
3.1.1.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	191
3.1.1.4. -(I/U)p(d)(I/U)(r)	191
3.1.1.4.1. Yapısı	191
3.1.1.4.2. İşlevi.....	191
3.1.1.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	191
3.1.1.4.2.1.1. Fiil çekimi	192
3.1.1.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	192
3.1.2. Türkmen Türkçesinde Geçmiş Zaman	196
3.1.2.1. -DI/-DU.....	196
3.1.2.1.1. Yapısı	196
3.1.2.1.2. İşlevi.....	196
3.1.2.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	196
3.1.2.1.2.1.1. Fiil çekimi	196
3.1.2.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	196
3.1.2.1.2.1.2. İsim fiili	198
3.1.2.2. -DIK /- DUK.....	198
3.1.2.2.1. Yapısı	198
3.1.2.2.2. İşlevi.....	198
3.1.2.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	198
3.1.2.2.2.2.1. Sıfat fonksiyonunda	198
3.1.2.3. -An	199
3.1.2.3.1. Yapısı	199
3.1.2.3.2. İşlevi:	199
3.1.2.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	199
3.1.2.3.2.1.1. Fiil çekimi	199
3.1.2.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	199
3.1.2.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	199
3.1.2.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda	199
3.1.2.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	200
3.1.2.4. -mİş / -mUş	200
3.1.2.4.1. Yapısı	200
3.1.2.4.2. İşlevi.....	200
3.1.2.5. -(I/U)pđr	200
3.1.2.5.1. Yapısı	200
3.1.2.5.2. İşlevi.....	200
3.1.2.5.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	201
3.1.2.5.2.1.1. Fiil çekimi	201
3.1.2.5.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	201
3.1.3. Türkiye Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	203
3.1.3.1. -DI/-DU.....	203

3.1.3.1.1. Yapısı.....	203
3.1.3.1.2. İşlevi.....	203
3.1.3.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	203
3.1.3.1.2.1.1. Fiil çekimi	203
3.1.3.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	203
3.1.3.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	205
3.1.3.1.2.1.1.2.1. Hikaye	206
3.1.3.1.2.1.1.2.2. Şart	206
3.1.3.1.2.1.2. İsim fiili.....	207
3.1.3.1.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	207
3.1.3.1.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	207
3.1.3.1.2.2.2. Zarf fonksiyonunda.....	207
3.1.3.1.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	207
3.1.3.2. –DIK / –DUK	207
3.1.3.2.1. Yapısı.....	207
3.1.3.2.2. İşlevi.....	208
3.1.3.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	208
3.1.3.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	208
3.1.3.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	208
3.1.3.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	208
3.1.3.2.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	209
3.1.3.3. –miş	209
3.1.3.3.1. Yapısı.....	209
3.1.3.3.2. İşlevi.....	209
3.1.3.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	210
3.1.3.3.2.1.1. Fiil çekimi	210
3.1.3.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	210
3.1.3.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	211
3.1.3.3.2.1.1.2.1. Hikaye	211
3.1.3.3.2.1.1.2.2. Rivayet	212
3.1.3.3.2.1.1.2.3. Şart	212
3.1.3.3.2.1.2. İsim fiili.....	212
3.1.3.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	212
3.1.3.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	212
3.1.3.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	212
3.1.3.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda.....	213
3.1.3.3.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	213
3.1.4. Gagavuz Türkçesinde Geçmiş Zaman	215
3.1.4.1. –DI / –DU.....	215
3.1.4.1.1. Yapısı.....	215
3.1.4.1.2. İşlevi.....	215
3.1.4.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	216
3.1.4.1.2.1.1. Fiil çekimi	216

3.1.4.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	216
3.1.4.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	219
3.1.4.1.2.1.1.2.1. Hikaye	219
3.1.4.1.2.1.1.2.2. Şart	220
3.1.4.1.2.1.2. İsim fiili	221
3.1.4.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı	221
3.1.4.2. –miş / -muş	222
3.1.4.2.1. Yapısı	222
3.1.4.2.2. İşlevi	222
3.1.4.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	222
3.1.4.2.2.1.1. Fiil çekimi	222
3.1.4.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	222
3.1.4.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	224
3.1.4.2.2.1.1.2.1. Hikaye	224
3.1.4.2.2.1.1.2.2. Rivayet	224
3.1.4.2.2.1.1.2.3. Şart	225
3.1.4.2.2.1.2. İsim fiili	225
3.1.4.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	225
3.1.4.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda	225
3.1.4.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	225
3.2. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde Geçmiş Zaman	227
3.2.1. Özbek Türkçesinde Geçmiş Zaman	227
3.2.1.1. –di	227
3.2.1.1.1. Yapısı	227
3.2.1.1.2. İşlevi	227
3.2.1.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	228
3.2.1.1.2.1.1. Fiil çekimi	228
3.2.1.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	228
3.2.1.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	230
3.2.1.1.2.1.1.1. İsim fiili	231
3.2.1.2. – Gän	231
3.2.1.2.1. Yapısı	231
3.2.1.2.2. İşlevi	231
3.2.1.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	231
3.2.1.2.2.1.1. Fiil çekimi	231
3.2.1.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	231
3.2.1.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	234
3.2.1.2.2.1.1.2.1. Hikaye	234
3.2.1.2.2.1.1.2.2. Rivayet	235
3.2.1.2.2.1.1.2.3. Şart	235
3.2.1.2.2.1.2. İsim fiili	236
3.2.1.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	236

3.2.1.2.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı	236
3.2.1.3. –miş	237
3.2.1.3.1. Yapısı	237
3.2.1.3.2. İşlevi.....	237
3.2.1.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	237
3.2.1.3.2.1.1. Fiil çekimi	237
3.2.1.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	237
3.2.1.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	238
3.2.1.3.2.1.1.2.1. Hikaye	238
3.2.1.3.2.1.1.2.2. Rivayet	238
3.2.1.3.2.1.1.2.3. Şart	240
3.2.1.3.2.1.2. İsim fiili	238
3.2.1.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	238
3.2.1.3.2.2.1. Sıfat fonksiyonunda	238
3.2.1.4. –(I)b	238
3.2.1.4.1. Yapısı	238
3.2.1.4.2. İşlevi.....	239
3.2.1.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	239
3.2.1.4.2.1.1. Fiil çekimi	239
3.2.1.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	239
3.2.1.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	240
3.2.1.4.2.1.1.2.1. Hikaye	240
3.2.1.4.2.1.1.2.2. Rivayet	240
3.2.1.4.2.1.1.2.3. Şart	240
3.2.2.Yeni Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	242
3.2.2.1. –Di / -DU	242
3.2.2.1.1. Yapısı	242
3.2.2.1.2. İşlevi.....	242
3.2.2.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	242
3.2.2.1.2.1.1. Fiil çekimi	242
3.2.2.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	242
3.2.2.2. –GAn	245
3.2.2.2.1. Yapısı	245
3.2.2.2.2. İşlevi.....	245
3.2.2.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	245
3.2.2.2.2.1.1. Fiil çekimi	245
3.2.2.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	245
3.2.2.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	248
3.2.2.2.2.1.1.2.1. Hikaye	248
3.2.2.2.2.1.1.2.2. Rivayet	249
3.2.2.2.2.1.1.2.3. Şart	249
3.2.2.2.2.1.2. İsim fiili	250
3.2.2.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	250
3.2.1.2.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı	250
3.2.2.3. –miş	251

3.2.2.3.1. Yapısı	251
3.2.2.3.2. İşlevi.....	251
3.2.2.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	251
3.2.2.3.2.1.1. Fiil çekimi	251
3.2.2.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	251
3.2.2.4. -(I/U)p	252
3.2.2.4.1. Yapısı	252
3.2.2.4.2. İşlevi.....	252
3.2.2.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	252
3.2.2.4.2.1.1. Fiil çekimi	252
3.2.2.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	252
3.3. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Geçmiş Zaman.....	256
3.3.1. Kazak Türkçesinde Geçmiş Zaman	256
3.3.1.1. -DI	256
3.3.1.1.1. Yapısı	256
3.3.1.1.2. İşlevi.....	256
3.3.1.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	256
3.3.1.1.2.1.1. Fiil çekimi	257
3.3.1.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	257
3.3.1.1.2.1.2. İsim fiili	258
3.3.1.2. -GAn	258
3.3.1.2.1. Yapısı	258
3.3.1.2.2. İşlevi.....	258
3.3.1.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	259
3.3.1.2.2.1.1. Fiil çekimi	259
3.3.1.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	259
3.3.1.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	260
3.3.1.2.2.1.1.2.1. Hikaye	260
3.3.1.2.2.1.1.2.2. Rivayet	261
3.3.1.2.2.1.1.2.3. Şart	261
3.3.1.2.2.1.2. İsim fiili	262
3.3.1.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	262
3.3.1.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda	262
3.3.1.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	262
3.3.1.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	262
3.3.1.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı	262
3.3.1.3. -(I)p(tI)	263
3.3.1.3.1. Yapısı	263
3.3.1.3.2. İşlevi.....	263
3.3.1.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	263
3.3.1.3.2.1.1. Fiil çekimi	263
3.3.1.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	263

3.3.1.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	264
3.3.1.3.2.1.1.2.1. Hikaye	264
3.3.1.4. -(y/A)tIn	264
3.3.1.4.1. Yapısı	264
3.3.1.4.2. İşlevi.....	265
3.3.1.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	265
3.3.1.4.2.1.1. Fiil çekimi	265
3.3.1.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	265
3.3.1.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	267
3.3.1.4.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	267
3.3.1.4.2.2.1. İsim fonksiyonunda	267
3.3.1.4.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	267
3.3.2. Kırgız Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	269
3.3.2.1. -DI/ -DU.....	269
3.3.2.1.1. Yapısı.....	269
3.3.2.1.2. İşlevi.....	269
3.3.2.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	269
3.3.2.1.2.1.1. Fiil çekimi	269
3.3.2.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	269
3.3.2.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	271
3.3.2.1.2.1.1.2.1. Hikaye	271
3.3.2.2. -GAn/ -GOn	271
3.3.2.2.1. Yapısı.....	271
3.3.2.2.2. İşlevi.....	271
3.3.2.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	271
3.3.2.2.2.1.1. Fiil çekimi	272
3.3.2.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	272
3.3.2.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	272
3.3.2.2.2.1.1.2.1. Rivayet	272
3.3.2.2.2.1.1.2.3. Şart	273
3.3.2.3. -(I)ptIr / -(U)ptUr	273
3.3.2.3.1. Yapısı.....	273
3.3.2.3.2. İşlevi.....	273
3.3.2.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	273
3.3.2.3.2.1.1. Fiil çekimi	273
3.3.2.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	273
3.3.2.4. -çU	273
3.3.2.4.1. Yapısı.....	273
3.3.2.4.2. İşlevi.....	274
3.3.2.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	274
3.3.2.4.2.1.1. Fiil çekimi	274
3.3.2.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	274
3.3.2.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	274
3.3.2.4.2.1.1.2.1. Hikaye	274

3.3.3. Tatar (Kazan) Türkçesinde Geçmiş Zaman	277
3.3.3.1. -DI	277
3.3.3.1.1. Yapısı	277
3.3.3.1.2. İşlevi.....	277
3.3.3.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	277
3.3.3.1.2.1.1. Fiil çekimi	277
3.3.3.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	277
3.3.3.2. -GAn.....	280
3.3.3.2.1. Yapısı	280
3.3.3.2.2. İşlevi.....	280
3.3.3.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	281
3.3.3.2.2.1.1. Fiil çekimi	281
3.3.3.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	281
3.3.3.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	282
3.3.3.2.2.1.1.2.1. Hikaye	282
3.3.3.2.2.1.1.2.2. Rivayet	283
3.3.3.2.2.1.1.2.3. Şart	283
3.3.3.2.2.1.2. İsim fiili	283
3.3.3.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	283
3.3.3.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	283
3.3.3.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	284
3.3.3.2.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı.....	285
3.4. Sibiryay Grubu Türk Lehçelerinde Geçmiş Zaman.....	287
3.4.1. Altay Türkçesinde Geçmiş Zaman	287
3.4.1.1. -DI	287
3.4.1.1.1. Yapısı	287
3.4.1.1.2. İşlevi.....	287
3.4.1.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	287
3.4.1.1.2.1.1. Fiil çekimi	288
3.4.1.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	288
3.4.1.1.2.1.2. İsim fiili	291
3.4.1.2. -GAn, -GOn	291
3.4.1.2.1. Yapısı	291
3.4.1.2.2. İşlevi.....	291
3.4.1.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	291
3.4.1.2.2.1.1. Fiil çekimi	291
3.4.1.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	291
3.4.1.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	293
3.4.1.2.2.1.1.2.1. Rivayet	293
3.4.1.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	293
3.4.1.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	293
3.4.1.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	293

3.4.1.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	294
3.4.1.2.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı	294
3.4.1.3. -(I/U)ptIr, -tIr	295
3.4.1.3.1. Yapısı	295
3.4.1.3.2. İşlevi.....	295
3.4.1.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	295
3.4.1.3.2.1.1. Fiil çekimi	295
3.4.1.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	295
3.4.1.3.2.1.2. İsim fiili	297
3.4.2. Hakas Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	299
3.4.2.1. -DI	299
3.4.2.1.1. Yapısı	299
3.4.2.1.2. İşlevi.....	299
3.4.2.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	299
3.4.2.1.2.1.1. Fiil çekimi	299
3.4.2.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	299
3.4.2.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	303
3.4.2.1.2.1.1.2.1. Hikaye	303
3.4.2.1.2.1.1.2.2. Şart	303
3.4.2.2. -(G)A(n).....	303
3.4.2.2.1. Yapısı	303
3.4.2.2.2. İşlevi.....	303
3.4.2.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	303
3.4.2.2.2.1.1. Fiil çekimi	304
3.4.2.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi.....	304
3.4.2.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	305
3.4.2.2.2.1.1.2.1. Rivayet	305
3.4.2.2.2.1.1.2.3. Şart	305
3.4.2.2.2.1.2. İsim fiili	306
3.4.2.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	306
3.4.2.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	306
3.4.2.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	306
3.4.2.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	307
3.4.2.2.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı	307
3.4.2.3. -(p)tIr.....	308
3.4.2.3.1. Yapısı	308
3.4.2.3.2. İşlevi.....	308
3.4.2.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	308
3.4.2.3.2.1.1. Fiil çekimi	308
3.4.2.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	308
3.4.2.3.2.1.2. İsim fiili	309
3.4.2.4. -Cıĥ, -Cék	309
3.4.2.4.1. Yapısı	309

3.4.2.4.2. İşlevi.....	310
3.4.2.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	310
3.4.2.4.2.1.1. Fiil çekimi	310
3.4.2.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	310
3.4.2.5. -CAñ	311
3.4.2.5.1. Yapısı.....	311
3.4.2.5.2. İşlevi.....	311
3.4.2.5.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	312
3.4.2.5.2.1.1. Fiil çekimi	312
3.4.2.5.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	312
3.4.2.5.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	312
3.4.2.5.2.1.1.2.1. Rivayet	312
3.4.3. Tuva Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	315
3.4.3.1. -DI/ -DU.....	315
3.4.3.1.1. Yapısı	315
3.4.3.1.2. İşlevi.....	315
3.4.3.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	315
3.4.3.1.2.1.1. Fiil çekimi	315
3.4.3.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	315
3.4.3.2. -(G)An.....	316
3.4.3.2.1. Yapısı	316
3.4.3.2.2. İşlevi.....	317
3.4.3.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	317
3.4.3.2.2.1.1. Fiil çekimi	317
3.4.3.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	317
3.4.3.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi	318
3.4.3.2.2.1.1.2.1. Rivayet	318
3.4.3.3. -(I)p-tIr, -(U)p-tUr	318
3.4.3.3.1. Yapısı	318
3.4.3.3.2. İşlevi.....	318
3.4.3.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	318
3.4.3.3.2.1.1. Fiil çekimi	318
3.4.3.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	318
3.4.3.4. -mİşaan, -mUşaan; -bİşaan, -bUşaan; -pİşaan, -pUşaan; -vİşaan, -vUşaan.....	319
3.4.3.4.1. Yapısı	319
3.4.3.4.2. İşlevi.....	319
3.4.3.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	319
3.4.3.4.2.1.1. Fiil çekimi	320
3.4.3.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	320
3.4.3.5. -çIK, -çUK; -jIK, -jUK	321
3.4.3.5.1. Yapısı	321
3.4.3.5.2. İşlevi.....	321

3.4.3.5.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	322
3.4.3.5.2.1.1. Fiil çekimi	322
3.4.3.5.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	322
3.5. Saha (Yakut) Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	325
3.5.1. –DI/ -DU.....	325
3.5.1.1. Yapısı.....	325
3.5.1.2. İşlevi.....	325
3.5.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	325
3.5.1.2.1.1. Fiil çekimi	326
3.5.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	326
3.5.1.2.1.2. İsim fiili.....	328
3.5.2. –BIt / -BUt, -mIt /-mUt	329
3.5.2.1. Yapısı.....	329
3.5.2.2. İşlevi.....	329
3.5.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	329
3.5.2.2.1.1. Fiil çekimi	329
3.5.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	329
3.5.2.2.1.2. İsim fiili.....	331
3.5.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	331
3.5.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda.....	331
3.5.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda	331
3.5.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda	332
3.6. Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	335
3.6.1. –rI, -tI, -çi	335
3.6.1.1. Yapısı.....	335
3.6.1.2. İşlevi.....	335
3.6.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	335
3.6.1.2.1.1. Fiil çekimi	335
3.6.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	335
3.6.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	338
3.6.1.2.1.1.2.1. Rivayet	338
3.6.1.2.1.1.2.2. Şart	339
3.6.1.2.1.2. İsim fiili.....	339
3.6.2. –nI.....	340
3.6.2.1. Yapısı.....	340
3.6.2.2. İşlevi.....	340
3.6.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	340
3.6.2.2.1.1. Fiil çekimi	340
3.6.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	340
3.6.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	342
3.6.2.2.1.1.2.1. Hikaye	342
3.6.2.2.1.1.2.2. Rivayet	343

3.6.2.2.1.1.2.3. Şart	343
3.6.2.2.1.2. İsim fiili	344
3.6.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı	344
3.6.2.2.2.1. Sıfat fonksiyonunda	344
3.6.2.2.2.2. Zarf fonksiyonunda	344
3.6.3. -sA	345
3.6.3.1. Yapısı	345
3.6.3.2. İşlevi.....	345
3.6.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı	345
3.6.3.2.1.1. Fiil çekimi	345
3.6.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi	345
3.6.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi.....	346
3.6.3.2.1.1.2.1. Hikaye	346
4. SONUÇ	348
5. KAYNAKÇA	350

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Köktürkçede –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	11
Tablo 2: Köktürkçede –DUK geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	17
Tablo 3: Köktürkçede –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	21
Tablo 4: Köktürk Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	25
Tablo 5: Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	26
Tablo 6: Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	30
Tablo 7: Yenisey ve Kırgızistan Metinlerinde Geçmiş Zaman.....	32
Tablo 8: Eski Uygur Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	36
Tablo 9: Eski Uygur Türkçesinde –DUK geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	41
Tablo 10: Eski Uygur Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	45
Tablo 11: Eski Uygur Türkçesinde -yUK geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	50
Tablo 12: Eski Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	61
Tablo 13: Karahanlı Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	64
Tablo 14: Karahanlı Türkçesinde –DUK geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	73
Tablo 15: Karahanlı Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	79
Tablo 16: Karahanlı Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	87
Tablo 17: Harezmi Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	90

Tablo 18: Harezmi Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	99
Tablo 19: Harezmi Türkçesinde –(I/U)p (turur) geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	106
Tablo 20: Harezmi Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	109
Tablo 21: Kıpçak Türkçesinde -DI/-DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	112
Tablo 22: Kıpçak Türkçesinde -mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	119
Tablo 23: Kıpçak Türkçesinde –(I/U)p (turur); –(I/U)p tur, –(I/U)p şekilleri ile oluşturulan geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	123
Tablo 24: Kıpçak Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	126
Tablo 25: Eski Anadolu Türkçesinde –dI/-dU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	128
Tablo 26: Eski Anadolu Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	141
Tablo 27: Eski Anadolu Türkçesinde –(U)p durur; –(U)pdur; –(U)p şekilleriyle yapılan geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	149
Tablo 28: Eski Anadolu Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	152
Tablo 29: Çağatay Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	154
Tablo 30: Çağatay Türkçesinde –GAn ekiyle yapılan geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	156
Tablo 31: Çağatay Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	170
Tablo 32: Çağatay Türkçesinde –(I/U)p turur ile yapılan geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	176
Tablo 33: Çağatay Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	181
Tablo 34: Azerbaycan Türkçesinde –dI/ -dU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	183
Tablo 35: Azerbaycan Türkçesinde –mİş/ -mUş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	187

Tablo 36: Azerbaycan Türkçesinde –(I/U)b(d)(I/U)(r) öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	191
Tablo 37: Azerbaycan Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	194
Tablo 38: Türkmen Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	196
Tablo 39: Türkmen Türkçesinde –(I/U)pdlr geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	200
Tablo 40: Türkmen Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	201
Tablo 41: Türkiye Türkçesinde –DI / -DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	203
Tablo 42: Türkiye Türkçesinde –mİş/-mUş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	209
Tablo 43: Türkiye Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	213
Tablo 44: Gagavuz Türkçesinde –DI / -DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	215
Tablo 45: Gagavuz Türkçesinde –mİş/-mUş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	221
Tablo 46: Gagavuz Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	225
Tablo 47: Özbek Türkçesinde –di görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	227
Tablo 48: Özbek Türkçesinde 2. tip görülen geçmiş zamanın (-Gän + iyelik eki +yok) şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	231
Tablo 49: Özbek Türkçesinde -miş öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	236
Tablo 50: Özbek Türkçesinde –(i)b öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	238
Tablo 51: Özbek Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	240
Tablo 52: Yeni Uygur Türkçesinde –Di / -DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	242
Tablo 53: Yeni Uygur Türkçesinde 2. tip görülen geçmiş zamanın (–GAn + iyelik eki+var /yok) şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	244
Tablo 54: Yeni Uygur Türkçesinde -GAn öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	246
Tablo 55: Yeni Uygur Türkçesinde -miş öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	250
Tablo 56: Yeni Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	254

Tablo 57: Kazak Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	256
Tablo 58: Kazak Türkçesinde –GAn görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	258
Tablo 59: Kazak Türkçesinde –(I)p(tI) geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	262
Tablo 60: Kazak Türkçesinde –(y/A)tIn) geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	265
Tablo 61: Kazak Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	267
Tablo 62: Kırgız Türkçesinde –DI/ -DU görülen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	269
Tablo 63: Kırgız Türkçesinde –GAn/ -GOn görülen uzak geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	271
Tablo 64: Kırgız Türkçesinde –(I)ptIr / -(U)ptUr öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	272
Tablo 65: Kırgız Türkçesinde –çU ekli geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	273
Tablo 66: Kırgız Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	275
Tablo 67: Tatar Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	277
Tablo 68: Tatar Türkçesinde –GAn duyulan geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	280
Tablo 69: Tatar Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	285
Tablo 70: Altay Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	287
Tablo 71: Altay Türkçesinde -GAn, -GOn geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	290
Tablo 72: Altay Türkçesinde -(I/U)ptIr, -tIr öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	294
Tablo 73: AltayTürkçesinde Geçmiş Zaman.....	297
Tablo 74: Hakas Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	299
Tablo 75: Hakas Türkçesinde –(G)A(n) geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	303
Tablo 76: Hakas Türkçesinde –(p)tIr geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	307

Tablo 77: Hakas Türkçesinde -Cıĥ, -Cék geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	309
Tablo 78: Hakas Türkçesinde –CAŋ geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	311
Tablo 79: Hakas Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	313
Tablo 80: Tuva Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	314
Tablo 81: Tuva Türkçesinde –(G)An geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	316
Tablo 82: Tuva Türkçesinde -(I)p-tİr, -(U)p-tUr geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	318
Tablo 83: Tuva Türkçesinde -mİşaan, -mUşaan; -bİşaan, -bUşaan; -pİşaan,-pUşaan; -vİşaan, -vUşaan geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	319
Tablo 84: Tuva Türkçesinde -çIk, -çUk; -jIk, -jUk geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	321
Tablo 85: Tuva Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	323
Tablo 86: Hakas Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	325
Tablo 87: Saha Türkçesinde -Bİt / -BUt, -mİt / -mUt kesin geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	329
Tablo 88: Saha Türkçesinde -Bİt / -BUt, -mİt / -mUt kesin geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	332
Tablo 89: Saha (Yakut) Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	333
Tablo 90: Çuvaş Türkçesinde –rI, -tI, -çi görülen geçmiş zaman eklerinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	335
Tablo 91: Çuvaş Türkçesinde –nI öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	339
Tablo 92: Çuvaş Türkçesinde –sA geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.....	345
Tablo 93: Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zaman.....	346

KISALTMALAR

AB	Algış Bitigi (Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı)
AÇD	Altın Çüs Destanı (“Hakas Destanları 1”, Arıkoğlu 2007)
AD	Ahmed-i Dâ’î Divanı
AH	Atabetü’l- Hakayık
AKD	Almıs Kaan Destanı (Altayca)
AY	Altun Yaruk
AYB	Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri
B	Baburname
BİKP	Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası (J.R.Hamilton)
BK	Bilge Kağan Abidesi
C	Cilt
CC	Codex Cumanicus
Ç	Çoyr yazıtı
DK	Dede Korkut Kitabı
DLT	Dîvânü Lûgat’it-Türk
E	Yenisey Yazıtları
ES	Er Soğotoğ (Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri, 1996)
ETİF	Eski Türkçede İsim-Fiiller (Eraslan 1980)
ETŞ	Eski Türk Şiiri
FK	Fevâйдü’l- Kiber
FŞ	Ferhâd ü Şîrîn
GT	Gülistan Tercümesi
H	Huzur (Ahmet Hamdi Tanpınar)
HD	Han Duvarları (Faruk Nafiz Çamlıbel, Toplu Şiirler)
HM	Hamsetü’l- Mütəhayyirîn
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn
HT	Hoytu Tamir yazıtı
HTD	Haan Tögüldür Destanı (Tuvaca Bir Destan, 2009)
IB	Irk Bitig

ÍA	İhe-Ashete
İH	İhe Hüşotü (Köl İç Çör) yazıtı
İM	İrşâdü'l- Mûlûk ve's-Selâtin
İN	İhe-Hanın-Nor yazıtı
KB	Kutadgu Bilig
KBD	Kadı Burhaneddin Divanı
KE	Kısasü'l- Enbiyâ
Kİ	Kitâbü'l- İdrâk
KİN	Kitâb Fî 'İlm An-Nuşşâb
KT	Kül Tigin Abidesi
KY	Kıssa-ı Yusuf
LD	Lutfî Divanı
LM	Leylî vü Mecnûn
LT	Lisânü't-Tayr
M	Maytrisimit
ME	Mukaddimetü'l-Edeb
Mah	Muhabbetnâme
MİZ	Mîzânu'l- Evzân
MM	Mu'inü'l- Mürîd
MSD	Mevlâna Sekkâkî Divanı
N	Narspi (Çuvaşça)
NC	Nazmü'l- Cevâhir
NF	Nehcü'l Ferâdis
NM	Nesâyimü'l- Mahabbe Min Şemâyimi'l- Fütüvve
O	Ongin yazıtı
R	Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)
S	Suci yazıtı
s.	Sayfa
ŞU	Şine Usu yazıtı

T	Tonyukuk Abidesi
TDK	Türk Dil Kurumu
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM	Tatar Mânileri (Öner 2011)
TT	Türkische Turfan-Texte
TTK	Türk Tarih Kurumu
U	Uigurica
UÜ	Uygurca Üç Hikaye
Üİ	Üç İtigsizler

1. GİRİŞ

“Türk Dilinde Başlangıçtan Bugüne Geçmiş Zaman” adlı çalışmaya geçmeden önce, ilk olarak tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri, ardından Türk dilinde zaman kavramı ve işlenişi hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

1.1. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçeleri

1.1.1. Tarihî Türk Lehçeleri

Geçmişini, Orhun Abideleri'nin dilindeki işlenmişliği göz önüne alarak 8.yy'dan daha gerilere götürebildiğimiz Türk dilinin 19. yüzyıla kadar geçirdiği aşamalar Türk dilinin tarihî dönemlerini oluşturmaktadır. Köktürklerle başlayan tarihî dönem 20. yüzyılda Çağatay Türkçesinin Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi olarak iki ana kola ayrılmasına kadar devam etmektedir.

Türk dilinin tarihî dönemleri sıralanırken Doğu Türkçesi veya Batı Türkçesinin tarihi dönemleri değil kronoloji esas alınmış ve Köktürk- Uygur- Karahanlı- Harezmi- Kıpçak- Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatayca çizgisi takip edilmiştir.

Köktürk Türkçesi : 7. yüzyılda Moğolistan'da yaşayan Göktürklerin konuştuğu Türkçe, Eski Türkçenin ilk devresini oluşturmakta ve Eski Uygurca dönemine kadar devam etmektedir. Köktürkler döneminde 38 harfli Köktürk alfabesi kullanılmıştır.

Eski Uygur Türkçesi: 745 yılında Köktürkleri yıkarak bağımsızlıklarını ilan eden Uygurların konuştuğu Türkçedir. Eski Uygur Türkçesi 14. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. Eski Uygurlar döneminde Köktürk alfabesinin yanı sıra 14 harfli Uygur alfabesi de kullanılmıştır.

Karahanlı Türkçesi: 845'te kurulan ilk Türk- İslam Devleti Karahanlıların konuştuğu “Hakaniye lehçesi” 13.yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir. Türkçenin tek koldan gelişimini sürdürdüğü son devredir.

Harezmi Türkçesi: 13. yüzyıldan 15. yüzyılın ilk yarısına kadar konuşulan Türkçedir. Harezmi Türkçesi Kuzey-Doğu Türkçesinin ilk bölümünü oluşturmaktadır.

Kıpçak Türkçesi: Kıpçak Türkçesi, 13.yüzyıldan itibaren Oğuzca ile bir arada görülmeye başlar. Hatta bundan daha önce yazılan DLT'de Kıpçakçanın adı Oğuzca

ile bir arada anılır. Daha sonraları bu iki kolun birinin güneye birinin kuzeye doğru göç etmesiyle bu iki lehçede bazı farklılıklar oluşmuştur.

Eski Anadolu Türkçesi: 13. yy- 15. yy arasında Anadolu sahasında konuşulan Türkçedir. Batı Türkçesinin ilk devresini oluşturmaktadır.

Çağatay Türkçesi: 15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam eden bu dönem, Doğu Türkçesinin son tarihî devresidir.

1.1.2. Çağdaş Türk Lehçeleri

Türk lehçelerinin tasnifiyle ilgili Kaşgarlı Mahmut, Christoph Johann Adelung, Friedrich Adelung, Klaporth, Balbi, Palmblad, Hammer, Berezin, Radloff, Vambery, Katanov, Aristov, Cahun, Ramstedt, Nemeth, Samayloviç, Bogoroditskiy, Cemal Velidi, Bekir Çobanzade, Ligeti, Rasanen, Baskakov, Benzing, Menges, Reşit Rahmeti Arat ve Talat Tekin tarafından önemli çalışmalar yapılmıştır.

Bu tasnif denemelerinde Türk lehçe gruplarını adlandırmak için coğrafi yönler (Kuzey, Güney, Doğu, Batı, Kuzeydoğu, Kuzeybatı, Güneydoğu, Güneybatı, Orta, Merkez); coğrafi adlar (Abakan, Altay, Kıpçak, Sibirya, Orta Asya, Volga vs.); boy adları Bulgar, Çağatay, Çuvaş, Hakas, Uygur, Yakut vs.) ve ses özellikleri (d- grubu, r- grubu, s- grubu, y- grubu, ol- grubu, tav grubu, tavlı grubu, taglık grubu, tavlı grubu vs.) kullanılmıştır. (Buran-Alkaya 2001: 22)

Bu çalışmada Türk dilinin çağdaş lehçelerini gruplandırırken Saha (Yakut) Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi Türkçenin uzak lehçeleri kabul edilmiş ve diğerlerinden ayrı incelenmiştir. Diğer çağdaş lehçeler ise coğrafi yer ve boy adlarına göre şu şekilde tasnif edilmiş ve incelenmiştir:

Oğuz grubu: Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesi.

Karluk grubu: Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi.

Kıpçak grubu: Kazak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tatar (Kazan) Türkçesi.

Sibirya grubu: Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi.

Saha (Yakut) Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi.

1.2. Türk Dilinde Zaman Kavramı ve İşlenişi

Zaman başı sonu olmayan, uçsuz bucaksız bir süreçtir. Her ne kadar uçsuz bucaksız da olsa insanoğlu zaman kavramını geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olarak sınıflandırmıştır. Geçmiş zaman yaşanmışlık, bitmişlik ifade ederken gelecek zaman bitmemişliği, yaşanmamışlığı anlatır. Şimdiki zaman ise yaşanan zamandır.

Bir eylemin gerçekleşmesi için, olmazsa olmaz türünden iki koşula gereksinim vardır. Bunlardan biri eylemi yapan kişi, diğeri de eylemin yapılma zamanıdır. Bu nedenle eylemde var olan zaman, sözcüklerle tanımlayamayacağımız kadar soyuttur. Zaman eklerinin görevi, eylemde var olan soyut zamanı somuta çevirmektir. Zaman ifade eden sözcükler, bu konuda zaman eklerinin destekçisidir. Çünkü onlar da somutluğu zaman yelpazesi içinde daha kesin bir çizgiye oturtmakla yükümlüdürler. Bu nedenle çekimli, çekimsiz, kök, gövde her tür eylemin içinde zaman kavramı bulunmaktadır. (Üstünova 2005: 1)

Bir kipin oluşması için birinci koşul eylemi yapan kişidir. Türk dilinde eylemi yapan kişiyi ifade etmek için üç farklı tip şahıs eki vardır: 1. Zamir kökenli şahıs ekleri. 2. İyelik kökenli şahıs ekleri, 3. Emir kipini oluşturan şahıs ekleri. Bunların üçüncüsü sadece emir kipiyle ilgili olduğu için konumuzun dışındadır.

Zamir kökenli şahıs eklerinin temelinde Eski Türkçede sıkça kullanılan şahıs zamirleri vardır. Bu dönem çekimlerinde şahıs ekleri değil bizzat şahıs zamirleri kullanılmıştır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	men (ben)	biz
2.Şahıs	sen	siz
3.Şahıs	ol	olar

Türk dilinde –mİş, -yUK, -GAn, -(I/U)p turur ve -çU ile yapılan geçmiş zaman çekimlerinde şahsı ifade etmek için birinci tip şahıs ekleri yani şahıs zamiri veya şahıs zamiri kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Türk dilinde –DI, -DUK ile yapılan geçmiş zaman çekimlerinde şahsı ifade etmek için ikinci tip şahıs ekleri yani iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Eski Türkçede iyelik kökenli şahıs ekleri şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-m	-mİz/ -mUz
2.Şahıs	-ŋ	-ŋİz/-ŋUz
3.Şahıs	-	-lAr

Türk dilinde fiil çekiminde kullanılan 1. tip ve 2. tip şahıs ekleri dönemlerin ses özelliklerine göre farklılıklar göstermektedir. Bundan dolayı, çalışmada her ek için ayrıca tablo çizilerek bu farklılıklara dikkat çekilmiştir.

Zaman ekleri, yalnızca olayın gerçekleşme anını göstermez. Çünkü onların kip, görünüş işlevleri de vardır. Konuşan ya da yazan kişinin bakış açısını (gözle görme, başkasından duyma, niyet, tahmin, tasarı, istek vb.), cümlede aktarılan durumun süreyle olan bağlantısını (bitmişlik, sürerlik vb.) yansıtırlar. (Üstünova 2005: 3) Bundan dolayı çalışmada metinlerden alınan örneklerle bu işlevler daha da belirginleştirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada sadece geçmiş zaman şekil ve zaman ekleri değil, geçmiş zaman ifadeli sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri de incelenmiştir. Sıfat-fiillerin cümle içerisinde isim, sıfat ve zarf fonksiyonunda kullanımları ayrıca tasnif edilmiştir.

Son olarak çalışmada genel bir izlenim oluşturmak amacıyla her dönemin sonunda o dönemde kullanılan şekil ve zaman ekleriyle ilgili örnekler tablolarla gösterilmiştir.

2. TÜRK DİLİNİN TARİHİ DÖNEMLERİNDE GEÇMİŞ ZAMAN EKLERİNİN KULLANIMI

2.1. Köktürk Türkçesi

Eski Türkçenin ilk dönemi olan bu dönem Türkçenin yazılı belgelerle takip edilebilen ilk dönemidir. Köktürk Türkçesi dönemi Orhun metinlerini içermektedir. Orhun metinleri denilince akla sadece 8.yy'da II. Göktürk Devleti zamanında dikilen Tonyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan bengu taşları gelmemelidir. Bunların yanı sıra başta Moğolistan olmak üzere Yenisey, Güney Sibiry, Altay dağları, İrtiş nehri, Kazakistan, Kırgızistan ve Doğu Türkistan civarlarında bulunan runik harfli pek çok metin vardır. (Erdal, 2004, 6-7)

Köktürk Türkçesinde geçmiş zamanın hangi eklerle ve nasıl ifade edildiğini ortaya koymak için öncelikle II. Göktürlere ait şu bengu taşlar ve yazıtlar taranmıştır:

- 1.Çoyr
- 2.Hoytu Tamir
- 3.Ongin (İşbara Tamgan Tarkan)
- 4.İhe-Huşotu (Köl İç Çor)
- 5.İhe-Aşete (Altun Tamgan Tarkan)
- 6.Bayın Çokto (Tonyukuk)
- 7.Birinci Orhun (Kül Tigin)
- 8.İkinci Orhun (Bilge Kağan)
- 9.İhe-Nûr
- 10.Hangiday (Ercilasun 2007: 128).

Tonyukuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan bengu taşları için Muharrem Ergin'in "Orhun Abideleri" (Boğaziçi Yayınları, 39.baskı, İstanbul 2007); diğer yazıtlar için ise Hüseyin Namık Orkun'un "Eski Türk Yazıtları" (TDK Yayınları, 3.baskı, Ankara 2004) adlı kitaplarından yararlanılmıştır. Ayrıca Köktürk metinlerinde geçmiş zaman eklerini incelerken Talat Tekin (İstanbul 2003) ve Hatice Şirin User (Konya 2009)'den metinleri ve tercümelerini karşılaştırmada yararlanılmıştır.

Bunun dışında, Yenisey ve Kırgızistan yazıtları için ise Fikret Yıldırım, Erhan Aydın ve Risbek Alimov'un "Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig" (Bilgesu

yayıncılık, Ankara 2013) adlı kitaptan faydalanılmıştır. Bu yazıtların çoğunun üzerinde tarih bulunmadığı için ne zaman yazıldıkları tartışmalıdır. O yüzden biz, bu yazıtları Köktürk harfleriyle yazıldıkları için Köktürkçe dönemine dahil edip ayrı bir alt başlık altında değerlendirmeyi uygun gördük.

Geçmiş zaman, Muharrem Ergin'in "Türk Dil Bilgisi" kitabında da belirttiği gibi, "görülen geçmiş zaman" ve "öğrenilen geçmiş zaman" olarak iki grupta incelenmektedir. Çalışmamızda geçmiş zamanı gruplandırırken bu adlandırmaları kullanacağımız için, M.Ergin'in bu konudaki görüşlerini hatırlamakta fayda vardır. M.Ergin, adı geçen kitapta bu iki grubu şu şekilde açıklamıştır: "Görülen Geçmiş Zaman Eki: Bu ekin ifade ettiği zamana görülen geçmiş zaman dememizin sebebi hareketin geçmiş zamanda, konuşanın gözü önünde yapılmış olmasıdır. Bu gözü önünde sözünü tabî, dar mânâsiyle almamak lâzımdır. Konuşanın gözü önünde demek konuşanın gözü, bilgisi, şuuru önünde demektir. Görülen geçmiş zaman eki hareket bakımından ise hareketin olup bittiğini bildirir. Öğrenilen Geçmiş Zaman Eki: Şekil olarak bildirme, zaman olarak görülmeyen, öğrenilen geçmiş zamanı anlatır. Görülmeyen geçmiş zamanda yapılan hareket demek geçmişte olan ve konuşanın, o hareketi bildirenin önünde cereyan etmeyen hareket demektir. Konuşanın gözü, bilgisi, şuuru önünde vuku bulmamıştır. Konuşan onu sonradan duymuş, öğrenmiş veya onun sonradan farkına varmıştır. Görülen geçmiş zamanla öğrenilen geçmiş zaman arasındaki tek fark bu vukunda görülen, idrak edilen-görülmeyen, idrak edilmeyen farkıdır." (Ergin 2003: 300)

Gabain ise "Eski Türkçenin Grameri" adlı kitabında geçmiş zamanı "görülen geçmiş zaman" ve "belirsiz zaman (anlatılan geçmiş zaman)" olarak adlandırmıştır. (Gabain 1988: 80)

Türkçenin yazılı belgelerle takip edilebilen bu ilk devresinde geçmiş zamanı ifade etmek için -DI, -DUK ve -mİş ekleri kullanılmıştır.

2.1.1. -DI

2.1.1.1. Yapısı

Görülen geçmiş zaman eki olan -DI ekinin yapısıyla ilgili iki farklı görüş vardır. Gabain "Eski Türkçenin Grameri (Çev: Mehmet Akalın)" adlı kitabında ekin

tabanındaki –t ‘nin fiilden isim yapım eki olduğunu, şahısların ise iyelik ekleri ile ifade edildiğini dile getirmiş ve kitabelerden şu örnekleri vermiştir: -t+m; -t+η, (kitabelerde –t+ğ da var), -t+ı; -t+ mXz, -t+ nXz, (kitabelerde-t+ ğXz),-t+ı, -t+ılar. (GABAIN 1988: 80) Gabain’in bu görüşüne Talat Tekin(2003:181), Şinasi Tekin (1992: 96) ve Marcel Erdal (2004:237) da katılmaktadır.

Muharrem Ergin ise Gabain’nin bu görüşüne temkinli yaklaşmakta ve Eski Türkçede ekin -DI şeklinde olduğunu ifade etmektedir. M.Ergin, görüşünü şu şekilde açıklamaktadır: “Görülen geçmiş zaman çekiminde kullanılan şahıs eklerinin iyelik eki menşeli olması bu çekimin isim asıllı olduğunu hatıra getirmektedir. Böyle olunca -DI eki de –t fiilden isim yapma ekinden çıkmış görülüyor: bil-i-t-i-m misalinde olduğu gibi. Yani görülen geçmiş zaman çekiminin –t’li bir fiil isminin iyelik şekillerinden gelişmiş olduğu düşünülmektedir. Fakat bu izahın Türkçenin karanlık devrelerinde çıktığını unutmamalıyız. Türkçenin bilinen devrelerinde, görülen geçmiş zaman şekli daima bir fiil çekimi olarak karşımıza çıkar. Sonra bu şekil isim gibi kullanılmaya Türkçenin hiçbir devresinde elverişli bulunmamıştır. Bugün görülen külbastı, dalbastı, şipsevdi gibi yeni isimler sıfat-fiilden çok birer kısaltma klişelerine benzemektedir.” (2004: 299-300).

Biz de çalışmamızda ekin –t fiilden isim yapım eki olduğundan şüphe duymamakla birlikte yazılı metinlerde iyelik ekleriyle kalıplaşmış olarak karşımıza çıkmasını göz önüne alarak eki –DI olarak gösterdik.

2.1.1.2. İşlevi

2.1.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Türkçede fiil çekiminde kullanılan eklerin bazıları başlangıçtan bugüne sadece şekil ve zaman, bazıları ise hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki olarak kullanılmıştır. Kemal Eraslan, “Eski Türkçede İsim-Fiiller” adlı kitabında –DI ekini “daima şekil ve zaman eki olanlar” grubuna dahil etmiştir. (1980: 153) Taranan metinlerde –DI görülen geçmiş zaman ekinin sıfat-fiil görevinde kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır. Ancak –p zarf-fiil ekinin olumsuzunu yapmak için kullanılan –mADI/ -mADIn zarf-fiil örneklerinde bu eke rastlanmaktadır.

2.1.1.2.1.1. Fiil çekimi

2.1.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Köktürk Türkçesinde görülen geçmiş zamanın basit çekim -DI görülen geçmiş zaman ekine iyelik kökenli şahıs eklerinin eklenmesiyle yapılmaktadır. -DI eki l,n,r ünsüzlerinden sonra kullanıldığında ötümsüzleşerek -tI şeklinde karşımıza çıkmaktadır. T.Tekin'in bu konuyla ilgili görüşlerini hatırlamakta fayda vardır. "Bu eklerin öncesi olan ötümlü /d/ dişsili /l/, /n/ ve /r/ ünsüzlerinden sonra ötümsüzleşerek /t/ olur. Başlıca istisnalar asıl Orhon yazıtları için bar- eylemi, bazı Yenisey yazıtları için de adrıl- ve adrın- eylemleridir." (T.Tekin 2003: 182)

M.Erdal, "A Grammer of Old Turkic" adlı çalışmasında görülen geçmiş zamanın basit çekimini şu şekilde göstermiştir (Erdal 2004:237):

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-dXm	-dXMxZ
2.Şahıs	-dXŋ / -dXg	-dXŋXz / -dXgXz / -dXŋXzlAr
3.Şahıs	-DI	

Taranan metinlerde -DI görülen geçmiş zamanın basit çekimi şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır:

Teklik 1. şahıs çekimi:

Bunça yirke tegi yorıtdım. (KT, G:4) "Bunca yere kadar yürüttüm."

İlgerü Şantunŋ yazıka tegi süledim. (KT, G:3) "Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim."

Özüm karı boldum, uluğ boldum. (T, II-D:6) " Kendim ihtiyar oldum, kocaldım."

Birigerü Tabğaç tapa iki yigir[mi süledim ...] süñüşdüm. (KT, D:28) "Çin'e doğru on iki defa ordu sevk ettim... savaştım."

Taş tokattım. (BK, K:14) "Taş yonturdum."

Anda kisre Tanrı yarlıkaduk için kutum ülügüm bar için olteçi budunuğ [tirgür]ü igittim. (BK, D:23) “Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim.”

Tenri teg tenride bolmuş Türk Bilge Kağan bu ödke olurtum. (KT, G:1) “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum”

Anda ötrü kağanıma ötüntüm. “Ondan sonra kağanıma arz ettim.” (T, I-G:5).

Kamuğ balıka tegdim konultum altım. (O, sağ:9) “Bütün şehire değdim, sakin oldum, aldım.”

Taranan metinlerde görülen geçmiş zamanın teklik 1.şahıs çekimi ok/ök pekiştirme edatı ile birlikte de kullanılmıştır.

Qızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg birtim ök. Uzun yelmeg yime utım ok. Arkuy qarğuş ulğartdım ok. (T, II-D:2-3) “Kızıl kanımı döktürerek, kara terimi koşturarak işi gücü verdim hep. Uzun keşif kolunu yine gönderdim hep. Siperi, nöbet yerini büyüttüm hep.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

İlgerü barıgma bardıg, kırıgaru barıgma bardıg. (KT, D:24) “Doğuya giden, gittin; batıya giden, gittin.”

Qan birtim, kanıñın kodup içikdiñ. (T, I-B:3) “Han verdim, hanını bırakıp teslim oldun.”

Qop anda alkıntıg arıltıg. (KT, G:9) “Hep orda mahvoldun, yok edildin.”

Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp yağuru barıp öküş kişi öltüg. (KT, G:7) “Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan, öldün.”

...biçin yıl yetinç ay yigirmike ... tabçağka bartıg. (HT: X) “...Maymun yılı yedinci ay yirmisinde Çin’e vardı(n).”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Kül Tigin koñ yılka yiti yigirmike uçdı. (KT, Kd:1) “Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu.”

[Meniñ s]abımın sımadı. (BK, K:14) “Benim sözümü kırmadı.”

Yaraklıg kandin kelip yaña iltidi? (KT, D:23) “Silahlı nereden gelip dağıtarak gönderdi.”

Kül Tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, orduğ birmedi. (KT, K:9) “Kül Tigin öksüz akına binip dokuz eri mızrakladı, merkezi vermedi.”

Tabgaç kağanıñ içreki bedizçig ıtı. (KT, G:12) “Çin kağanının maiyetindeki resimciyi gönderdi.”

On Ok budun emgek körti. (KT, D:19) “On Ok kavmi eziyet gördü.”

Işbara bilge küli çuruğ yuğlatı bedizen bedizti olurtı. (İH, D:24) “Işbara bilge Küli çurun cenaze merasimini yaptı, heykelini yaptırdı, oturdu.”

Çokluk 1.şahıs çekimi:

Süsin sançdımız, ilin altımız. (KT, K:6) “Askerini mızrakladık, ilini aldık.”

İrtiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. (T, I-K:11) “İrtiş nehrini geçit olmaksızın geçtik.”

Eliğçe er tutdumuz. (T, II-B:7) “Elli kadar er tuttuk.”

Bişinç Egzinti Kadızda Oğuz birle süñüşdümüz. (KT, K:7) “Beşinci olarak Egzinti Kadızda Oğuz ile savaştık.”

Tamağ Iduğ Başda süñüşdümüz. (BK, D:29) “Tamag Iduğ Başta savaştık.”

Yubulu intimiz. (T, I-K:2) “Yuvarlanarak indik.”

Keñü Tarbanka tegi Türk budunuğ ança kondurtumuz. (BK, D:18) “Kengü Tarbana kadar Türk milletini öyle kondurduk.”

Alpağu on erig Toņa Tigin yoğında egirip ölürtümüz. (KT, K:7) “Yiğit on eri Tonga Tigin mateminde öldürdük.”

İlteriş kağanka içikiñ ögünü sebini barıñ üçünç ay yetika adrıldımız. (Ç: 1) “İlteriş Kağan’a tâbi olun, övüne sevine gidin, üçüncü ayın sonunda ayrıldık.”

Çokluk 2.şahıs çekimi:

Uça bardığımız. (KT, Gd: 1) “Uçup gittiniz.”

Üze Tenri kan lüi yılka yetinç ay küçlüg alp kağanımda adrılı bardınız. (O, sağ: 12) “Üstte gök han ejderha yılında yedinci ayda güçlü, cesur hakanımdan ayrılıp gittiniz.”

...bunça kazğanu bertiniz. (İN) “...bu kadar kazanıverdiniz.”

Çokluk 3.şahıs çekimi:

Orhun abidelerinde görülen geçmiş zamanın “-DI+IAr” şeklinde üçüncü çokluk şahısla çekimine rastlanmamıştır. Üçüncü çokluk şahıs çekimi de üçüncü tekil şahıs çekimi gibi sadece -DI şeklinde yapılmıştır.

Ol sabıg eşidip On Ok begleri budunu kop kelti, yükünti. (T, II-B:7-8) “O sözü işitip On Ok beyleri, millet hep geldi, baş eğdi.”

Sonuç olarak Köktürkçede görülen geçmiş zaman çekimini şu şekilde gösterebiliriz:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI +m, -DU+m	-DI +mIz, -DU+mUz
2.Şahıs	-DI +η /+g, -DU+ η /+g	-DI +ηIz / +gIz , -DU+ ηUz / +gUz
3.Şahıs	-DI	-DI

(**Tablo 1:** Köktürk Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

2.1.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

-DI görülen geçmiş zaman ekinin birleşik zamanlı fiil çekimi basit zamanlı fiil çekimine er- yardımcı fiili getirilerek yapılmıştır.

2.1.1.2.1.1.2.1. Hikaye

Metinlerde görüldüğü üzere er- fiiline görülen geçmiş zaman –DI eki getirilerek birçok kipin hikayesi yapılmıştır. Ancak görülen geçmiş zamanın hikayesine 2. teklik şahıs çekiminde verilen bir örnek dışında hiçbir metinde rastlanmamıştır.

T.Tekin şimdiki zaman ve geniş zamanın hikayesini ve bunların olumsuz şekillerini “sürekli geçmiş zaman” olarak adlandırır ve bu biçimin genellikle geçmişte bir zaman noktasında oluşmakta olan bir eylemi ya da geçmişte uzunca bir süre mevcut olan bir durumu belirtmek için kullanıldığını belirtir. (T.Tekin 2003, 189-190)

1.Teklik şahıs çekimi:

Yanığma yağığ kelürir ertim. (T, II-D:3) “Geri dönen düşmanı getirirdim.”

2.Teklik şahıs çekimi:

Anda kalmışı yir sayu kop toru ölü yorıyur ertig. (KT, G:9) “Orda, geri kalanıyla her yere hep zayıflayarak, ölecek yürüyordun.”

Azı öküşig körtig irti. (O, cephe: 7) “Azı çoğu gördün idi.”

3.Teklik şahıs çekimi:

İlki sü taşıkmuş erti. (BK, D:32) “İlk ordu dışarı çıkmıştı.”

Ol sabın eşidip tün yime udısıkim kelmez erti. (T, I-D:5) “Bu sözü işitip gece yine uyuyacağım gelmiyordu.”

Men iniligü bunça başlayu kazğanmasar Türk budun ölteçi erti, yok boltaçı erti. (BK, D:33) “Ben küçük kardeşimle beraber böyle başa geçip kazanmasam Türk millet ölecekti, yok olacaktı.”

[Kül] Tigin ol süñüşde otuz yaşayur erti. (KT, K:2) “Kül Tigin o savaşta otuz yaşında idi.”

1.Cokluk şahıs çekimi:

Çogay kızın Kara Kumuğ olurur ertimiz. (T, I-B:7) “Çogayın kuzey yamaçları ile Kara Kumda oturuyorduk.”

Atıg ıka bayur ertimiz. (T, I-K:3) “Atı ağaca bağlıyorduk.”

2.Çokluk şahıs çekimi:

Kül Tigin yok erser, kop ölteçi ertigiz. (KT, K:10) “Kül Tigin olmasa hep ölecektiniz.”

Iğar oğlanınızda taygununuzda yigdi igidir ertigiz. (KT, Gd:1) “Değerli oğlunuzdan, evladınızdan çok daha iyi beslerdiniz.”

3.Çokluk şahıs çekimi:

Metinlerde er- yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman çokluk üçüncü şahıs çekimi (er-DIIAr) ile yapılan birleşik zaman çekiminde hiçbir örneğe rastlanmamıştır.

2.1.1.2.1.2. İsim fiili

Köktürk Türkçesinde, cevheri fiil denilen er- fiilinin iki görevi de karşımıza çıkmaktadır: “1.Çekimli fiillerin üzerine gelerek onları birleşik zamanlı fiil yapmıştır. 2.İsimlerin üzerine gelerek onları yüklem yapmıştır.”

Görülen geçmiş zaman çekimli er- fiilinin ikinci göreviyle ilgili metinlerde şu örnekler geçmektedir:

İllig budun ertim. (KT, D:9) “İlli millet idim.”

Bilgesi çabışı ben ök ertim. (T, I-B:7) “Bilicisi, yardımcısı bizzat bendim.”

Türk budun aç erti. (BK, D:38) “Türk millet aç idi.”

Biz az ertimiz, yabız ertimiz. (BK, D:32) “Biz az idik, kötü durumda idik.”

Tonyukuk'ta sadece iki örnek, görülen geçmiş zaman isim fiilinin şartıdır. Bunu görülen geçmiş zamanın şartı ile karıştırmamak gerekir.

İltiriş Kağan kazğanmasar, yok erti erser, ben özüm Bilge Tonyukuk kazğanmasar ben yok ertim erser Kağan Kağan Türk Sir budun yirinte bod yime budun yime kişi yime idi yok erteçi erti. (T, II-K:1-2) “İltiriş Kağan kazanmasa, yok olsa idi, ben kendim, Bilge Tonyukuk, kazanmasam, ben yok olsa idim, Kağan Kağanın, Türk Sir milletinin yerinde boy da millet de insan da hep yok olacaktı.”

2.1.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı

-mADI/ -mADIn zarf-fiili; -p zarf-fiil ekinin olumsuzunu yapmak için kullanılmaktadır. Orhun abidelerinde -matı(n) olarak geçen -mADI/ -mADIn zarf-fiilinin yapısı üzerine birçok görüş ortaya atılmıştır.

İlk olarak M.Ergin, -mADI/ -mADIn zarf-fiilinin yapısını “bil-me-me-din” kelimesini örnek göstererek şu şekilde açıklamıştır: -me fiilden fiil olumsuzluk yapım eki, -me fiilden isim yapım eki, -din ablatif eki. (Ergin 2004: 343)

Zeynep Korkmaz, -mADI/ -mADIn zarf-fiil ekinin yapısı üzerine yazdığı makalede ekin -ma fiilden fiil olumsuzluk yapım ekiyle -ı/-i ve n zarf fiil eklerinin arasına ɖ yardımcı sesinin girmesiyle oluştuğunu dile getirmiş ve ɖ yardımcı sesine örnek olarak da Kaşgarlı Mahmud’un Divanü Lügat’it-Türk’te verdiği “körmedip” örneğini kanıt gösterir. (Korkmaz 1965: 269)

-mADI/ -mADIn zarf-fiilinin yapısı hakkında makale yazan araştırmacılardan bir diğeri de Mustafa Öner’dir. M. Öner makalesinde ulaştığı sonuçları şu şekilde özetlemektedir: “Eski Türkçe -matı/-meti gerundiumu iç içe birleşik cümle sentaksından kaynaklanmış olmalıdır. Geçmiş zaman çekimli bazı cümlelerin, kalıplaşmış isim haline gelmesi gibi, fiillerin çekimsiz bir isim şekli olan bir gerundium (-matı/-meti) da olumsuz çekimli ve teklik 3.şahıstaki bir cümlenin isimleşmiş şekli olmalıdır. İşte özel bir tür fiil ismi olan gerundiumların isim hal ekleriyle genişlemesi gibi, -matı/-meti gerundiumu da vasıta ekiyle genişlemiştir.” M.Öner, bu açıklamalarının ardından -matı(n)/-meti(n) zarf-fiili ile -mayı(n)/-meyi(n) zarf-fiilinin aynı olmadığını, sadece vasıta eklerinden dolayı aralarında bir paralellik olduğunu belirtmiştir. (Öner 1999: 840)

-mADI/ -mADIn zarf-fiilinin yapısına farklı bir görüşle katılan bir diğeri isim Talat Tekin’dir. T.Tekin, -mADI/ -mADIn zarf-fiilinin Altayca “*e-” olumsuzluk fiiline -m isim fiil ve *tI(n) zarf-fiilinin eklenmesiyle oluştuğunu “al-ı-m e-ti(n)” örneğini vererek kabul etmektedir. (Tekin 2010: 208)

Biz burada Mustafa Öner’in görüşlerini dikkate alarak -mADI/ -mADIn zarf-fiilini, -DI görülen geçmiş zaman ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuş bir zarf fiil olarak

kabul ediyoruz. -mADI/ -mADIn zarf fiili Köktürk metinlerinde şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

Antağın için igidmiş kağanın sabın almatın yir sayu bardıg. (KT, G:9)
“Öyle olduğun için, beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere gittin.”

Bunça işig küçüg birtükgerü sakinmatı Türk budun ölüreyin uruğsırayın tir ermiş. (KT, D:10)“Bunca işi gücü verdiğini düşünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş.”

Tün udımatı, küntüz olurmatı kızıl kanım töküti kara terim yügürti işig küçüg birtim ök. (T, II-D:1-2) “Gece uyumadan, gündüz oturmadan kızıl kanımı döktürerek, kara terimi koşturarak işi gücü verdim hep.”

2.1.2. –DUK

2.1.2.1. Yapısı

-DUK ekinin yapısıyla ilgili birçok görüş ortaya atılmıştır. Ancak bu görüşlerle konu tam anlamıyla aydınlatılamamıştır. Kemal Eraslan, “ Eski Türkçede İsim Fiiller” adlı çalışmasında –DUK ekinin yapısıyla ilgili şu bilgileri vermektedir: “-DUK isim-fiil ekinin yapısını C.Brockelmann, -duğ/-dük, -tuğ/-tük < -t “fiilden isim yapma eki” -uğ “edat” şeklinde izaha çalışmıştır. Ayrıca bu –t’nin görülen geçmiş zaman çekiminin temelinde de mevcut olduğunu kaydetmiştir. (bk.Ost. Gr. s202). Rasanen de Ramstedt ve Kotwicz’in -duğ/-dük ekini Moğolca dag, Tunguzca dig “fiilden isim yapma eki” ile parallel tuttuklarını işaret etmiştir.(bk. Mater. Morph., s.121)” (Eraslan 1980: 37-38)

Mehmet Vefa Nalbant, makalesinde –DUK ekinin yapısı hakkında K.Eraslan’ın verdiği bu bilgilere ek olarak Kuznetsov ve Şinasi Tekin’in görüşlerine yer vermiştir. “Kuznetsov, görülen geçmiş zaman ekleri –DI ve –DUK eklerini tüke-fiiline dayandırmakta ve –DI ekinin –DUK ekinden geliştiğine inanmaktadır: tüke- > -tük > tı. Ş.Tekin ise –ma olumsuzluk eki ve –DUK eki ile ilgili yazısında bu eklerin kökenini Toharcaya dayandırmaktadır. Ş.Tekin’e göre Eski Türkçe’de -ma olumsuzluk edatı olarak tamamıyla benimsenince –maduk ekinden –duk müstakil bir ekmiş gibi tabii olarak ayrılmış ve olumlu fiil köklerine getirilerek bildiğimiz

-DUK eki ortaya çıkmıştır.” (2003: 194) Nalbant, makalesinin sonunda ekin, –DI zaman eki ile ok edatından oluşmuş olabileceğini ifade etmektedir. (2003: 201)

2.1.2.2. İşlevi

2.1.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Köktürk Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan şekil ve zaman eklerinden bir diğeri de -DUK ekidir. Orhun metinlerinde şekil ve zaman eki olarak ekin sadece üçüncü şahıs çekimi yer almaktadır. –DUK şekil ve zaman ekiyle ilgili örneklere çok az rastlanılması, ekin şekil ve zaman eki olarak kullanılışı konusunda araştırmacılar arasında görüş ayrılıklarına neden olmuştur.

K.Eraslan, -DUK ekinin Eski Türkçe devresinden beri bütün lehçe ve şivelerde geniş şekilde kullanılıp şekil ve zaman eki durumuna geçemeyen bir isim-fiil eki olduğunu söylemektedir. (Eraslan 1980: 37) Gabain, “Eski Türkçenin Grameri”nde –DUK ekinin sıfatı isim ve nadiren de yüklem ismi teşkil ettiğini belirtir ve yüklem ismi olarak kullanılışına şu örnekleri verir: *sakiz oğuz, toköz tatar kal-ma-duğ* (R 01) “Sekiz Oğuz, dokuz Tatar kalmadık (yok olduk)”; *karluğ işiñe kel-me-dük* (R Sı) “Karluğlar eşlerine (boylarına) gelmediler”. (Gabain 1988: 82-83) Gabain’in verdiği “*kal-ma-duğ*” ve “*kel-me-dük*” örneklerinde ekin teklik üçüncü şahısla çekimi söz konusu iken çevirilerde buna dikkat edilmemiştir. Talat Tekin ise “Orhon Türkçesi Grameri”nde –DOK ekli eylem adlarının tekil ve çoğul 3.kişi için yüklem olarak da görev yaptığını belirtir. Ayrıca ekin genellikle olumsuz eylem gövdelerine eklendiğini ve bunun sonucunda oluşan –MADOK ekinin –MIŞ ekli geçmiş zamanın olumsuz görevini yüklediğini ifade eder. (T.Tekin 2003, 184)

2.1.2.2.1.1. Fiil çekimi

2.1.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Köktürk Türkçesinde –DUK ekli geçmiş zaman çekimi iyelik kökenli şahıs ekleri ile yapılır. T.Tekin, -DUK ekine “son eylem biçimleri”nden “ikincil son biçimler” kısmında yer vermiştir. İkincil son biçimlerde ise eylem adı + iyelik eki grubuna dahil etmiştir. (T.Tekin 2003, 184)

Köktürk Türkçesinde -DUK ekli geçmiş zaman çekiminde şahsı ifade etmek için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmıştır. Taranan metinlerde –DUK geçmiş zaman ekinin sadece teklik 1. ve 3. şahıslarla çekimlenmiş şekillerine rastlanmıştır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DUK+ Um	-
2.Şahıs	-	-
3.Şahıs	-DUK	-

(**Tablo 2:** Köktürkçede –DUK geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

1. Teklik şahıs çekimi:

Köktürkçede –DUK geçmiş zaman ekinin teklik 1. şahıs çekimi fiillere “-DUK+ Um” şekli getirilerek yapılır.

Ebke tegdüküm. (O, sağ: 2) “Karargaha vardım.”

3. Teklik şahıs çekimi:

Köktürkçede –DUK geçmiş zaman ekinin teklik 3. şahıs çekimi fiillere “-DUK” şekli getirilerek yapılır.

Çan yorıp ilteriş kağanğa adrılmaduk. (O, sağ: 3) “Han (ardı sıra) yürüyüp İlteriş Kağan’dan ayrılmamış.”

Anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğlu kağan teg kılınmaduk erinç. (KT, D:5 ve BK, D:6) “Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak.” T.Tekin ise bu cümleyi Türkiye Türkçesine şu şekilde aktarmıştır: “Ondan sonra erkek kardeşler ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz.” (T.Tekin 2003: 185)

Yağı bolup itünü yaratunu umaduk yana içikmiş. (KT, D: 10 ve BK, D:9) “Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden yine teslim olmuş.” T.Tekin ise bu cümleyi Türkiye Türkçesine şu şekilde aktarmıştır: “(Türk boyları Çin

hakanına) düşman olup kendilerini düzene sokup iyi örgütlenememiş, yine (Çin'e) bağımlı olmuş.”

2.1.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Hem şekil ve zaman eki hem de sıfat-fiil eki olarak kullanılan –DUK eki, Köktürk metinlerinde daha çok sıfat-fiil fonksiyonuyla karşımıza çıkmaktadır. Geçmiş zaman ifadeli sıfat-fiiller grubunda yer alan –DUK eki, kendisinden sonra gelen isim çekim ekleri (iyelik ve hal ekleri) ve edatlarla birlikte cümlede isim, sıfat veya zarf görevinde kullanılmaktadır. Ayrıca +DA bulunma hal eki ile kalıplaşarak –DUKda şeklinde zarf-fiil fonksiyonunda da kullanılmıştır.

2.1.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Geçmiş zaman ifadeli sıfat-fiil eki olan –DUK sadece bir kelimedede (ı-duk) kalıcı isim yapmış, diğerlerinde ise cümlede geçici isim görevinde kullanılmıştır.

Türk teñrиси ıduk yiri subı ança itmiş erinç. (KT, D:10) “Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir.” (kalıcı isim)

İltiriş Kağan Bilge Tonyukuk kazganduk üçün Kağan Kağan Türk sir budun yorıduki bu. (T, II-K:3) “İltiriş Kağan, Bilge Tonyukuk kazandığı için Kağan Kağanın, Türk Sir milletinin yürüdüğü bu.”

Tegdükün Türk begler kop bilir siz. (KT, D:34) “Hücum ettiğini, Türk beyleri, hep bilirsiniz.”

Bunça işig küçüg birtükgerü saşınmatı Türk budunuğ ölü[eyin, uruğsır]atayın tir ermiş. (KT, D:10) “Bunca işi, gücü vermediğini düşünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş.”

Bilmedük üçün [yablaşının üçün eçim kağan uça bardı.] (KT, D:24) “Bilmediği için, kötülüğün yüzünden amcam, kağan uçup gitti.”

2.1.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Türk budun illedük ilin içğini idmiş, kağanladuk kağanın yitürü idmiş. (KT, D:6-7) “Türk millet il yaptığı ilini elinden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş.”

Barduk yirde edgüg ol erinç: (BK, D:20) “Gittiğin yerde hayrın şu olmalı.”

Közün körmedük kulkakın eşidmedük budunumun (BK, K:11) “Gözle görülmeyen, kulakla işitilmeyen milletimi”

Kağanım [ben] özüm Bilge Tonyukuk ötüntük ötüncümün eşidü birti. (T, I-G:8) “Kağanım benim kendimin Bilge Tonyukukun arz ettiği maruzatımı işitiverdi.”

Yañduk yolta yime ölti ök. (T, I-G-9) “Dağıttığımız yolda yine öldü hep.”

...ança ötledim: “kalyup elteriş kağanka adırılmaduk yañılmaduk tenri bilge kağanda adırılmalım azmalım” teyin ança ötledim. (O, sağ:11) “...böylece nasihat ettim: ‘Hiddetlenip İteriş Kağan(dan) ayrılmamış yanılmamış Tanrı Bilge Kağandan ayrılmayalım, isyan etmeyelim.’ diye böylece nasihat ettim.”

2.1.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

-DUK sıfat-fiil eki iyelik eki + +A hal ekiyle, iyelik eki+ +DA bulunma hal ekiyle ve “üçün” edatıyla birlikte zarf görevinde kullanılmıştır.

... kağan olurtum. Olurtukuma ölteçiçe sakınığma Türk begler budun ögirip sebinip toñtamış közi yügerü körti. (BK, D:2) “...kağan oturdum. Oturduğumda ölecek gibi düşünen Türk beyleri, millet memnun olup sevinip, yere dikilmiş gözü yukarı baktı”.

Kağanım Türk Bilge Kağan olurtukında... (BK, G:13) “Babam Türk Bilge Kağanı oturduğunda...”

Tenri küç birtük üçün kağanım kağan süsi böri teg imiş. (KT, D:12) “Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş.”

Men özüm kağan olurtukum üçün Türk budunuğ [...]/I kılmadım. (BK, D:36) “Ben kendim kağan oturduğum için Türk milletini ... kılmadım.”

Kazğantukın üçün udu özüm kazğantukum üçün il yime il boldı. (T, II-D:5) “Kazandığı için ve kendim kazandığım için il de il oldu.”

...bilmez biligin biltükimin ödükimin bunça bitig bitidim. (İH, şimal:28) “...bilmez, bildiğim anladığım (gibi) bunca yazıtı yazdım.”

2.1.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı

-DUK sıfat-fiili +DA bulunma hal ekiyle kalıplaşarak “-DUKdA” zarf-fiilini oluşturmuştur. –DUKdA zarf-fiili –DUK ekinin sadece yuvarlak şekilli olmasından dudak uyumuna uymaz. Ayrıca +DA bulunma hal ekinin k’den sonra hep sedalı şekli kullanılır.

Üze kök tenri asra yağız yir kılınukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. (KT, D:1)
“Üstte mavi gök, altta yağız yer kılınukta(yaratıldığında), ikisi arasında insanoğlu kılınmış(yaratılmış).”

Kaşım kağan uçdukda inim Kül Tigin yiŋti yaşda kältı...] (KT, D:30) “Babam kağan uçtuğunda(öldüğünde) küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı.”

Amğı korğan kışladıkda yut boldı. (BK, D:31) “Amğı kalesinde kışladıkta kıtlık oldu.”

Görüldüğü gibi –DUK eki sadece bu örnekte yuvarlak değil, düz ünlülüdür.

Ol tegdükde Bayırkunun aq adğırığ udluğın sıyu urtı. (KT, D:36) “O hücum ettiğinde, Bayırkunun ak aygırını, uyluğunu kırarak vurdular.”

2.1.3. –mİş

2.1.3.1. Yapısı

Eski Türkçeden beri hem sıfat-fiil hem de geçmiş zaman şekil ve zaman eki olarak kullanılan –mİş ekinin yapısıyla ilgili Bang, Ramstedt ve Brockelmann’ın görüşlerine K.Eraslan “Eski Türkçede İsim-Fiiller” kitabında yer vermiştir. Bang’a göre ekin yapısı, “–mİş < -m fiilden isim yapma eki”, –ş fiilden isim yapma eki ; Ramstedt’e göre ise –mİş < -m fiilden isim yapma eki +iş ‘iş, şey’ şeklindedir. (bkz. Mater. Morph., s.137) Bu izahları benimseyen Brockelmann ise –m ve –ş eklerinin başlangıçta zamansız mücerret fiilden isim teşkil ettikleri halde, sonradan birlikte geçmiş zamana kaydıklarını ileri sürer. (bkz. Ost. Gr. §203) K. Eraslan ise her iki ekin de canlı oldukları için üst üste gelmelerini inandırıcı bulmamakta ve Türkçede kullanılan ekleri muhakkak birleşik bir ek şeklinde görmenin ve tek sestem ibaret eklere irca ederek zorlamaya çalışmanın doğru olmadığını ifade etmektedir. (K.Eraslan 1980:41)

2.1.3.2. İşlevi

Köktürk Türkrçesinde -mİş eki de –DUK eki gibi hem şekil ve zaman hem de sıfat-fiil ekidir. Gabain, -mİş ekinin isim, sıfat ve yüklem fonksiyonlarının yanı sıra “kergek” kelimesiyle birlikte (bil-miş kergek) gereklilik ifade ettiğini de belirtmiştir. (Gabain 1988: 81)

2.1.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Köktürk metinlerinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için –mİş eki kullanılmıştır. Orhun metinlerinde ekin sadece düz şekilleri vardır: -mİş. Bu yüzden –mİş eki Köktürk Türkrçesinde dudak uyumunu bozan eklerdendir.

Öğrenilen geçmiş zaman eki –mİş, Eski Türkrçenin Grameri’nde “belirsiz (anlatılan) geçmiş zaman” olarak adlandırılmıştır. (Gabain 1988:81) T.Tekin, -mİş ekinin, şekil ve zaman eki olarak ifade ettiği anlamı şu şekilde dile getirmiştir: “Bu geçmiş zaman öznece tanık olunmamış bir eylemi belirtir.” (T.Tekin 2003: 188) – mİş ekiyle yapılan öğrenilen geçmiş zaman çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Ancak taranan metinlerde ekin sadece 3.tekil şahısla çekimlenmiş şekilleriyle karşılaşılmış ve olumsuz fiil çekimlerine hiçbir örnekte rastlanmamıştır.

2.1.3.2.1.1. Fiil çekimi

2.1.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Köktürk metinlerinde –mİş öğrenilen geçmiş zamanın sadece 3.tekil şahıs çekimlerine rastlanmıştır. Köktürkrçede öğrenilen geçmiş zamanın –mİş şeklinde sadece düz şekilleri kullanıldığı için dudak uyumu görülmez.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-	-
2.Şahıs	-	-
3.Şahıs	- mİş	-

(**Tablo 3:** Köktürk Türkrçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Olurupan Türk budunun ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş. (KT, D:1) “Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş.”

Anda kisre Kara Türğiş budun yağı bolmuş. (KT, D:39) “Ondan sonra Türğiş avam halkı düşman olmuş.”

...tekeş küil tudun inisi yükünir küz bedizmi[ş]. (İA: 1-2) “Kül Tudun’un küçük kardeşi Tekeş ibadet gününde yapmış.”

Öğrenilen geçmiş zaman eki –miş ile yapılan teklik 3.şahıs çekimleri, genellikle “erinç” edatıyla birlikte kullanılmıştır.

İçikdük üçün Teñri ölütmiş erinç. (T, I-B:3) “Teslim olduğun için Tanrı öldürmüştür.”

Bilgisiz kağan olurmuş erinç, yablağ kağan olurmuş erinç. (BK, D:6) “Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur.”

2.1.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.1.3.2.1.1.2.1. Hikaye

T.Tekin öğrenilen geçmiş zamanın hikayesini “uzak geçmiş zaman” olarak adlandırır ve bu kipin geçmişte meydana gelen bir eylemden önceki eylemi anlatmak için kullanıldığını ifade eder. (T.Tekin 2003: 191)

Keligme beglerin budunun itip yığıp, azça budun tezmiş erti. (T, II-B:8) “Gelen beylerini, milletini tanzip edip, yığıp az miktarda millet kaçıştı.”

İlki sü taşıkmuş erti, ikin sü ebde idi. (BK, D:32) “İlk ordu dışarı çıkmıştı, ikinci ordu merkezde idi.”

Alp er biziñe tegmüş erti. (KT, D:40) “Kahraman er bize hücum etmişti.”

Çatun yok bolmuş erti. (T, I-K:7) “Hatun yok olmuştu.”

2.1.3.2.1.1.2.2. Rivayet

Taranan metinlerde sadece şimdiki zaman ve geniş zamanın rivayetlerine rastlanmıştır. T.Tekin, bu yapıyı “sürekli geçmiş zaman” olarak adlandırır ve bununla ilgili şu açıklamayı yapar: “Bu kip şimdiki zaman eylem sıfatına er-yardımcı eyleminin –mİş ekli geçmiş zaman biçiminin eklenmesi ile kurulur. Bu kip geçmişte tanık olunmamış sürekli eylemlerle adet haline gelmiş eylemleri anlatmak için kullanılır.” (T.Tekin 2003: 190)

Süçig sabın yumşak ağın arıp ırak budunuğ ança yağutır ermiş. (KT, G:5)
“Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak millet öylece yaklaştırmış.”

Edgü bilge kişig edgü alp kişig yorıt maz ermiş. *Bir kişi yañılsar oğuşı budunu bişükiñe tegi kıdmaz ermiş.* (KT, G:6) “İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş, Bir insane yanılrsa, kabilesi, millet, akrabasına kadar barındırmazmış.”

Azkiña Türk [budun?] yorıyur ermiş. (T, I-G:3) “Azıcık Türk millet yürüyormuş.”

2.1.3.2.1.2. İsim fiili

...kağanı alp ermiş, ayğuşısı bilge ermiş. (T, I-G:3) “...kağanı cesur imiş, müşaviri bilici imiş.”

Taranan metinlerde er- fiilinin öğrenilen geçmiş zamanı ile yapılan isim fiiller, genellikle “erinç” edatıyla birlikte kullanılmıştır.

Buyrukı yime biligsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç. (BK, D:6) “Buyruğu da bilgisizmiş tabî, kötü imiş tabî.”

2.1.3.2.2. Sıfat-fiil eki olarak kullanılışı

Köktürk metinlerinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli –mİş sıfat-fiil eki cümlede isim, sıfat ve zarf görevlerinde kullanılmıştır.

2.1.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Türk budun kılınğalı Türk kağan olurğalı Şantuñ balıkka taluy ögüzke tegmiş yok ermiş. (T, I-D:1) “Türk millet kılınalı, Türk kağanı oturalı, Şantuğ şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş.

Anda kalmış yir sayu qop toru ölü yoriyur ertig. (KT, G:9) “Orda, geri kalanınla her yere hep zayıflayarak, ölecek yürüyordun.”

Kelmiş alp tidi, tuymadı. (T, II-B:3) “Geleni cesur dedi, duymadı.”

Öz içi taşın tutmuş teg biz. (T, I-G:6) “Kendi içi dıştan tutulmuş gibiyiz.”

2.1.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Yiti yüz er bolup ilsiremiş kağansıramış budunuğ, küñedmiş kuladmış budunuğ Türk törüsün içginmiş budunuğ eçüm apam törüsünçe yaratmış, boşgurmuş. (KT, D:13) “Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş millet, Türk töresini bırakmış millet, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş.”

Ança kazğanmış ança itmiş ilimfiz törümüz erti.] (BK, D:18) “Öyle kazanılmış, öyle düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı.”

2.1.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Köktürkçede –miş sıfat-fiil eki “tiyin” edatıyla kullanıldığında cümlede zarf görevini üstlenir.

Türk budunuğ Ötüken yirke ben özüm bilge Tonyukuk Ötüken yirig konmuş tiyin eşidip biriyeki budun kırıyağı yırıyağı öñreki budun kelti. (T, I-G:10) “Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim BilgeTonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi.”

Añar aytıp bir atlığ barmış tiyin ol yolun yorisar unç tidim. (T, I-D:7) “Ona söyleyip, bir atlı gitmiş diye o yolla yürürsek mümkün olacak dedim.”

...semiz buka toruk buka tiyin bilmez ermiş tiyin ança sakıntım. (T, I-B:6) “...semiz boğa, zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler deyip, öyle düşündüm.”

Tablo 4: Köktürk Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI	-DUK	-mİş
Teklik 1. Şahıs	<i>sünüşdüm</i>	<i>tegdüküm</i>	-
Teklik 2. Şahıs	<i>bartıg</i>	-	-
Teklik 3. Şahıs	<i>olurtı</i>	<i>adrılmaduk</i>	<i>ölütmiş</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>keçdimiz</i>	-	-
Çokluk 2. Şahıs	<i>kazganu bertinjiz</i>	-	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>yükünti</i>	-	-
Hikaye	<i>körtig irti</i>	-	<i>taşıkmış erti</i>
Rivayet	-	-	-
Şart	-	-	-
İsim-fiil	<i>yabız ertimiz</i>	-	<i>bilge ermiş</i>

2.1.4. Yenisey ve Kırgızistan Yazıtlarında Geçmiş Zaman

2.1.4.1. –DI

2.1.4.1.1. Yapısı

Köktürk Türkçesinde ekin yapısından bahsedildiği için bu konuya burada değinilmemiştir. (Bkz. 2.1.1.1.)

2.1.4.1.2. İşlevi

Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde –DI görülen geçmiş zaman eki şekil ve zaman eki olarak kullanıldığında hem basit ve birleşik zamanlı fiil çekimlerini hem de ek fiilin görülen geçmiş zamanlı isim fiilini oluşturmuştur. Ayrıca –mAtI(n) gerundiumunda kalıplaşarak zarf-fiil görevinde kullanılmıştır.

2.1.4.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

2.1.4.1.2.1.1. Fiil çekimi

2.1.4.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmıştır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI + m / -DU + m	-DI + mIz / -DU + mUz
2.Şahıs	-DI + η / -DU + η	-DI + ηIz / -DU + ηUz
3.Şahıs	-DI	-DI

(**Tablo 5:** Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Sëkiz yëtmış yaşım öltüm esizime ağılmğa altmış at bintim. (E, 41:9) “Altmış sekiz yaşım(da) öldüm. Ne yazık! Ağılımdaki altmış ata bindim.”

Çuyda kunchuyum a bökişmedim. (E, 59: 2) “Obada eşime doymadım.”

Altunlig kęşig bëlimte bantim. (E,3: 2) “Altınlı(altınla süslü) okluğu belime bağladım.”

Tasına, osına ulatı bardım. (Talas,3: 1) “Ben aralıksız ülke dışında ve içinde savaşa çıktım.”

Ağıp aşu baş altım. (Talas, 7:1) “Kalkarak dağ tepesinden geçtim.”

Ağıltım na yazı iç ağızığ aşa... (Talas, 7:3) “Yaklaştım, işte düzlük...”

Er atım adıg on ok: adırtım. (Koçkor, 11) “Er adım Adıg. On Ok. Ayırdım.”

Taranan metinlerde -DI ekli görülen geçmiş zamanın 1.tekil şahıs çekimi genellikle “a/e” seslenme edatıyla birlikte kullanılmıştır.

Üç oğluma adrıldıma yita bökmedime katıglangıl. (E, 11:3) “Üç oğlumdan ayrıldım ne acı! (Onlara) doymadım. Çalışın (çabalayın).”

Yeti böri ölürdüme barsıg kökmekig ölüirmedime. (E, 11:10) “Yedi kurt öldürdüm, pars ve Sibiry panteri öldürmedim.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Botumuz umay begimiz biz uya alp er özin altı kılmadıñ özlük at özin üç erig almadıñ. (E, 28:6) “Deve yavrularımız, Umay (ve) beyimiz, güçlü, kahraman askerin kendisini yakalatamadın. Has atların kendilerini (ve) üç askeri almadın, ne acı!”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Külüg bitidi. (E, 136:2) “(Bu yazıtı) Külüg yazdı.”

Öz elin yeti körti. (E, 152:1) “Öz yurdunu yedi (kez) gördü.”

“a/e” seslenme edatıyla birlikte kullanım -DI ekli görülen geçmiş zamanın 3.tekil şahıs çekiminde de görülür:

Kiçig kişim a tul kaldı a. (Talas, 13:2) “Küçük hanımım dul kaldı.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

İnim eşim yita adrılu bardımız yita kıyda kisime yita adrılu bardımız. (E, 18:2-3) “Kardeşim, ağabeyim eyvah! Ayrılıverdük, ne acı! Obada eşim(den ayrıldım), ne acı! Ayrılıverdük.”

Éliñ ...çınız bar ...tike bértimiz. (E, 48:1) “Yurdun ...güçlü olduğunuz için ...dikiverdik.”

Beglik kümüş bértimiz. (E, 81) “Beylik (için) gümüş verdik.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Ökünmediñiz yıta körmediñiz, bütmediñiz. (E, 26:12) “Pişman olmadınız, Ne yazık! Görmediniz, inanmadınız.”

İniñizke eçiñizke inden yüki elde tüşürttüñüz. (E, 28:3) “Kardeşlerinize, ağabeylerinize, dişi devenin (sırtındaki)yükü(?) yurda getirdiniz.”

Yalavaç barıpan kelmediñiz begimiz. (E, 30:5) “Elçi (olarak) gidip gelmediniz beyimiz.”

Er buñun? kazğandıñız, bökmедиñiz, beg erkim beg buña adrıldıñız. (E, 98:1-2) “Askerin (büyük) sıkıntısıyla kazandınız, doymadınız, bey kudretli bey. Ne sıkıntı! Ayrıldınız, ne acı!”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Altı bağ bodunum küçlüğün üçün arkkış eldem taşın bunta tiki. (E, 49:4) “Altı birleşik boyum güçlü olduğu için övgü ve erdem taşıyı buraya dikti(ler).”

Tursuğ oğlum a iş kuli a siz özüm a uyalır umadı. (Talas, 13:2-5) “Benden sonra kalan oğullarım, dostlarım ve kullarım. Benim öz akrabalarım. Onlar beni koruyamadılar.”

2.1.4.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde sadece hikaye birleşik çekimine rastlanılmıştır. O da geniş zamanın hikayesi şeklindedir.

Esiz bağır közüñin on? kara körmez ertiñiz. (E, 26:11) “Ne yazık! Vah! Gözünüzle on? kara? görmezsiniz.”

...kop bodun tike bilir erti. (E, 32:3) “...bütün halk dikebilir idi.”

2.1.4.1.2.1.2. İsim fiili

Atım el tuğan totoğ ben teñri elimke elçisi ertim altı bağ bodunta begi ertim. (E, 1:2) “Adım El Tugan Totok(‘tur). Ben kutlu (aziz) yurdumun elçisi idim. Atlı birleşik boyun (halkın) beyi idim.

Buñusuz erde ben erdim. (E, 6:3) “Sıkıntısı olmayan bir insan idim.”

Bakırı buñusuz erti kara saçın teg. (E, 26:7) “Bakırı (parası) sıkıntısız idi. (Tıpkı) kara saçın gibi.”

Tört iniligü ertimiz. (E, 28:8) “Dört kardeş idik.”

Atsar alp ertiniz e tutsar küç ertiniz. (E, 28:5) “Atsanız kahraman idiniz, tutsanız güçlü idiniz.”

2.1.4.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Elim ökünçünj e kalın yağıka kaymatın tegipen adrıldım a yıta. (E, 28:2) “Yurdum, pişmanlığın, güçlü düşmandan (geri) dönmeden saldırırken ayrıldım (öldüm), ne acı!”

2.1.4.2. –DUK

2.1.4.2.1. Yapısı

Ekin yapısıyla ilgi bilgi için bkz. (2.1.2.1.)

2.1.4.2.2. İşlevi

Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde –DUK eki sadece sıfat-fiil fonksiyonuyla karşımıza çıkmaktadır. –DUK üzerine getirilen eklere göre cümlede isim ve zarf görevini üstlenmiştir.

2.1.4.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde –DUK sıfat-fiili cümlede isim, ve zarf fonksiyonlarında kullanılmıştır.

2.1.4.2.2.1.1. İsim fonksiyonunda

Elim uğrında sü bolup er ölürmedöküm yok çiviligde bir tegimde sekiz er ölürdüm. (E, 10:8) “Yurdum uğrunda asker olup adam öldürmediğim yok. Çivilig’de bir saldırıda sekiz adamı öldürdüm.”

2.1.4.2.2.1.2. Zarf fonksiyonunda

Yeg erdöküm ol erinç kara señirig yırıldım. (E, 24:5) “İyi (kişi) olduğum için elbette, Kara Sengir’den ayrıldım.

...evledök için... (E, 68:6) “...yurt kıldığı için...”

2.1.4.3. –mİş

2.1.4.3.1. Yapısı

Ekin yapısıyla ilgi bilgi için bkz. (2.1.3.1.)

2.1.4.3.2. İşlevi

Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde –mİş eki hem şekil ve zaman hem de sıfat-fiil fonksiyonuyla karşımıza çıkmaktadır. Ancak ekin birleşik zamanlı fiil çekimine rastlanmamıştır.

2.1.4.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

2.1.4.3.2.1.1. Fiil çekimi

2.1.4.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli –mİş eki sadece düz ünlüdür. Bu yüzden yuvarlak ünlüyle biten fiil tabanlarına geldiğinde dudak uyumu görülmez. Bu metinlerde öğrenilen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için zamirler kullanılmıştır. Ancak Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde sadece 3.tekil kişili basit fiil çekimlerine rastlanılmıştır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-	-
2.Şahıs	-	-
3.Şahıs	-mİş	-

(**Tablo 6:** Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

İsiz kul bitimiş esen. (E, 24:10) “(Bunu) İsiz Kul yazmış.”

Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde öğrenilen geçmiş zamanın teklik 3. şahıs çekimi, genellikle “a/e” seslenme edatıyla birlikte kullanılmaktadır.

Erdem için tuğa bërmiş e. (E, 30:1) “Kahramanlık için doğuvermiş.”

Ƙara ur esiz... zge uyalarına adrılmış a. (Talas 2:5) “Kara ur, yazık... akrabalarından ayrılmış.”

...adağ taşsuk? trmış. (E, 68:9) “...yaratılmış.”

Kk teşride boltum er ol Ƙan urı trmış. (E, 53:3) “Mavi gkte yaratıldım. O han, erkek (olarak) yaratılmış.”

2.1.4.3.2.1.2. İsim fiili

Buņusuz ulğatım buņ bo ermiş. (E, 7:2) “Sıkıntısızca büyüdüm (ama) sıkıntı bu imiş.”

2.1.4.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Yenisey ve Kırgızistan metinlerinde –mış sıfat-fiil eki cümlede isim ve sıfat fonksiyonlarında karşımıza çıkmaktadır.

2.1.4.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

[Ƙır]Ƙız kanı bitimişin. (E, 24:7) “(Yazıt) Kırgız kağanının yazdırdığı(dır).”

2.1.4.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

...yalņus lmış er... (E, 120:1) “Yalnız lmüş asker”

Bēř yēgirmi yaşda alınmışım Ƙunuyum a buņ a adrıldım a. (E, 11:2) “On beş yaşımda aldđım eşimden ayrıldım ne sıkıntı!”

Oğlan atım yerlig or teşri elimde tegzinmişim tlis alp tarkan atımka bkmedim. (E, 147:3) “ocukluk adım Yerlig or(’dur). Kutlu yurdumda dolaşıp durmuşum (durduğum) Tlis Alp Tarkan adıma doymadım.”

Oğurmiş (oğramış) a katun ağlayur ()i a size... (Talas 5:1) “Ağlayan kadın bağıra ağlıyor (veya ‘bahtiyar’ kadın şimdi ağlıyor.” Yaşlı büyük anne sizden...”

Tablo 7: Yenisey ve Kırgızistan Metinlerinde Geçmiş Zaman

	-DI	-mış
Teklik 1. Ŗahıs	<i>bantım</i>	-
Teklik 2. Ŗahıs	<i>kılmadıŝ</i>	-
Teklik 3. Ŗahıs	<i>körti</i>	<i>adrılmıŝ</i>
Çokluk 1. Ŗahıs	<i>adrılı</i> <i>bardımız</i>	-
Çokluk 2. Ŗahıs	<i>bökmediŝiz</i>	-
Çokluk 3. Ŗahıs	<i>uyalar umadı</i>	-
Hikaye	<i>buŝsuz erti</i>	-
Rivayet	-	-
Ŗart	-	-
İsim-fiil	-	<i>bu ermiş</i>

2.2. Eski Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman

“Eski Türkçe”nin ikinci devresini oluşturan Eski Uygur Türkçesi dönemi, Uygurların 745 yılında Göktürkleri devirerek Orhun bölgesine hakim olmasıyla başlar. Bu dönem 840’ta Kırgızlar tarafından bu bölgeden atılan Uygurların merkez Hoço olmak üzere tarım havzasına göçmeleriyle 13. yüzyıla kadar devam eder.

Bilindiği gibi Eski Uygurlar, Göktürklerden farklı olarak Maniheizm ve Budizm’i kabul etmiş ve yerleşik hayatı benimsemişlerdir. A.B.Ercilasun, Büyük Türk Klasikleri’nin “Uygur Edebiyatı” bölümünde Uygurların dini yaşantısı hakkında şu bilgileri verir: “Uygurlar daha Orhun bölgesinde iken üçüncü hükümdarları Böğü Han Mani dinine girmişti. Tarım havzasına göçen Uygurlar önce Mani dinine, daha sonra Budizm’e intisap ettiler. Maniheizm, Uygurlar arasında gittikçe rağbetten düşerek 12.yüzyıla kadar yaşadı. Budizm ise Uygurlar arasında Mani dinine oranla çok daha geniş taraftarlar buldu ve gittikçe yayıldı. 13.yüzyılda Hoço ve civarı Müslümanlaşmaya başlayınca Budizm Kansu bölgesine çekildi ve gittikçe azalan Sarı Uygurlar arasında zamanımıza kadar devam etti. (A.B.Ercilasun 1985:79)

Eski Uygurlardan kalan metinlerin önemli bir kısmını çeviriler oluşturmaktadır. Tercümeleler Çince, Sanskritçe, Toharca, Tibetçe ve Soğdakçadan yapılmıştır. Bu tercümelerin çoğu dini içeriklidir. Bunun yanında mektuplarla hukuk, gökbilim, takvim, yıldız falı, sağlık bilgisi, halk edebiyatı, falcılık gibi din dışı konularda yazılmış pek çok eser vardır.

Eski Uygurlar eserlerinin çoğunu Soğd asıllı Uygur alfabesiyle yazmışlardır. Ancak Eski Uygurlardan kalan eserler arasında Köktürk alfabesiyle yazılmış metinler de vardır. Gabain, Uygur metinlerini y ve n ağız olmak üzere iki gruba ayırır. Köktürkçedeki ñ sesini n’ye çeviren metinler n ağızını, y’ye çeviren metinler ise y ağızını oluşturur. Mani metinleriyle Köktürk harfli yazmalar çoğunlukla n ağızını, Burkan metinleri ise y ağızını temsil eder. Gabain y ve n ağızlarını birbirinden ayıran özellikleri sıralarken bilinen geçmiş zaman çekiminde kullanılan teklik 2.şahıs ekinin farklılığına değinir: y Ağızında bilinen geçmiş zaman teklik 2.şahıs eki her zaman ŋ’li (-tXŋ) iken n ağızında ise bazen -tXg şeklindedir. (Gabain 1988: 2-3)

Eski Uygurlardan kalan metinleri, Ahmet Bican Ercilasun'un tasnifini (Ercilasun 2007: 226) Reşid Rahmeti Arat'ın tasnifiyle (Arat 1991:VI-VIII) birleştirerek beş grupta sınıflandırabiliriz:

a)Köktürk harfli metinler: Taryat, Tes, Şine-Usu, Somon-Sevrey, Suci, Karabalgasun bitigleri, Ar Hanin, Gürbelcin, Somon-Tes, Mutrın Temdeg, Irk Bitig.

b)Maniheizm çevresinde yazılan metinler: Nazım: İlahi (Tan Tanrı), İlahi (Parlak, Güçlü, Bilge Tanrı), Medhiye (Adrıncur Tigin), Şiir (Adrıncur Tigin), Ölüm tasviri, Cehennem Tasviri, Büyük İlahi (Mani için). Nesir: (Irk Bitig)

c)Budist metinler: Nazım: Öyle Yerlerde, On Türlü İyiliğin Medhi, Otuz Beş Burkana Saygı, Alfabe Sırasına Göre, Gevezelik Boyası (Çısuva Tutung), Çeşitli Parçalar (Pratyaya-Şiri), Ayrı Parçalar (Pratyaya-Şiri), Hikmet Fazileti, Samantabhadra Niyazı (Kalım Keyşi), Maytri, İstiğfar, Abita Tanrı, İstiğrak İle İlgili Parçalar (Ki-ki), Hatime Duaları.

Nesir: (Vinayalar): Karmavacana, Pravarana, Vinayavibhanga. (Sudurlar): Altun Yaruk, Sekiz Yükmek, Kuanşi İm Pular, İnsadi Sudur, Yitiken Sudur, Kşanti Kılguluk Nom Bitig.(Çatikler): Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi, Şehzade ile Aç Pars Hikayesi, Dantipali Beğ hikayesi, Çastani Beğ hikayesi, Maytrisimit. (Abidarmalar): Abidarim Kılıng Koşavarti Şastir, Üç İtigsizler. (Diğerleri): Küentso (Hüen-Tsang) Biyografisi.

d)İslam çevresinde yazılan metinler: Ağıt, Ayrılış, Arkadaşlık, Bilgi, Fazilet, İyilik ve Doğruluk.

e)Hıristiyan çevrede yazılan metinler: İncil'den Uygurcaya çevrilmiş bazı parçalar, 13-14.yüzyıllardan kalan bazı mezar taşlarındaki Süryani yazılı Türkçe satırlar.

Eski Uygur Türkçesinde geçmiş zamanı incelerken Köktürk harfli metinler için "Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları (4 cilt), Türk Dil Kurumu Yayınları, 3.baskı, Ankara 2004.", Mani, Burkan (Budist) ve İslam çevrelerinde yazılan nazım parçaları için "Reşid Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Baskı, Ankara 1991." kaynak olarak kullanılmıştır. Uigurica ve Turkisch Turfan-

Texte serileri için www.mehmetolmez.org (Haziran 2013) sitesinden yararlanılmıştır. Bunların dışında taranan kitaplar şunlardır:

Ceval Kaya'nın "Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)" (TDK Yayınları, Ankara 1994); James Russell Hamilton'un "Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası" (Çev.: Ece Korkut ve İsmet Birkan, Simurg Yayınları, Ankara 1998); Talat Tekin'in "İrk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı)" (Öncü Kitap, Ankara 2004); F.Sema Barutçu Özönder'in "Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks)" (TDK Yayınları, Ankara 1998); F.W.K. Müller ve A.von Gabain'in "Uygurca Üç Hikaye" (Çev.: S.Himran, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1946); Şinasi Tekin'in "Uygurca Metinler II. Maytrisimit" (Sevinç Matbaası, Ankara 1976) adlı kitapları taranmıştır.

Eski Uygur Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için -DI, -DUK, -mİş ve -yUK ekleri kullanılmıştır.

2.2.1. -DI

2.2.1.1. Yapısı

Bu konuda bilgi edinmek için bkz. (2.1.1.1.)

2.2.1.2. İşlevi

-DI eki Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sadece şekil ve zaman eki olarak kullanılmıştır. Bunun dışında -mAtI(n) gerundiumunda kalıplaşarak zarf-fiil oluşturmuştur.

2.2.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

2.2.1.2.1.1. Fiil çekimi

2.2.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI +m, -DU+m	-DI +mIz, -DU+mUz
2.Şahıs	-DI +η -DU+ η	-DI +ηIz (lAr) , -DU+ ηUz (lAr); -DI +η lAr -DI +ηAz (n ağzında)
3.Şahıs	-DI	-DI +lAr

(**Tablo 8:** Eski Uygur Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Uygur Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman eki 1.ve 2.şahıslarda m ve η'nin yuvarlak ünlülü fiillerde yuvarlaklaşır.

Uygur yirinte yağlaķar kan ata keltim. (S:1) “Uygur yerinde (ben) Yağlakar kan Ata geldim.”

Ebledim oğlımın, kızımın kalınsız birtim. (S:6-7) “Oğlumu evlendirdim, kızımı cihazsız (başlıksız) verdim.”

Ķoy yılka yorıdım. (ŞU:9) “Koyun yılında (üzerine) yürüdüm.”

Olar barmıŷda kin ötrü men inķ boltum tip tidi. (AY 20: 16-17) “Onlar gittikten sonra ben huzurlu oldum dedi.”

Oñardıķka köp yañşadım tüzünüm saña. (ETS, 12:53) “Ey asilim, sana kolaylaştırmak için çok gevezelik ettim.”

Uygurcada n ağzında bazen 1.ve 2.şahıslardaki ünlüler genişleyerek a olur.

...inçe tep yarlıkadı: “Tıdu umadam erkim tükemedi erksiz ıdur men.” (BİKP: XXVII) “şöyle bir açıkladı: ‘Onu engellemedim. Gücüm buna yetmedi ve istemeye istemeye gitmesine izin veriyorum.’”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Köktürkçede –DI görülen geçmiş zamanın ikinci şahıs çekimlerinde görülen g’li şekilleri (DI+g /–DU+g; –DI+gIz /–DU+gUz) Uygurcada çok görülmez. –DI görülen geçmiş zamanın ikinci şahıs çekimleri n ağzında bazen g’li iken y ağzında daima ŋ’lidir.

...tip yarlıkadı: “edgü edgü sen bramana kılın uluğ asıg tusu tınlıglarkça birtin. (AY, 497: 9-11) “...diye buyurdu: ‘İyi güzel sen ey Budist olmayan, yücelttin, canlılara büyük fayda kazanç verdin.’”

Tepreser alkıntın

Tepremeser yigeddiñ (ETŞ, 35:139)

“Hareket edersen, bittin;

Hareket etmezsen, iyileştin.”

Tünle küntüz isig özünge artuğrak açınu küyü küzedü tutduñ. Qayı qorqınçsız yınag erser ol yınagta turkaru bizni uduzup iltidin.* (UÜ, T III 84-18: 67-70) “Gece gündüz (sen kendi) canından ziyade (bizi) korudun gözettin. Hangi cihet tehlikesiz ise, daima o cihete sevk ettin.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Üçüncü şahıslarda sadece düz şekilleri olduğu için ek, dudak uyumuna uymaz.

...şamnançlar bo nomda nomluğ közin tüketi açıldı. (AY, 340:10-11) “Rahibeler bu dindeki öğretiyile ilgili gözünü tamamen açtı.”

Yil yiltirip intürdi lim sintı. (ETŞ, 35:151) “Rüzgar esip bastırdı ve tavan ağacı kırıldı.”

...inçe tip ötünti: ...gin bahşıya özlüg ölürmekniñ közünür azunta ayıg tüsiñe kim tegdi erki? (UÜ, Ui IV-C:32-35) “...şöyle deyip ricada bulundu: “Ey öğretmen, can almanın bu hayatta feci akıbetine kim uğradı, acaba?”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Bu nom erdinig eşidgeli bolup saķını sözleyü yitiñsiz uluğ buyan edgü kılınç kazğantımız. (AY, 532: 6-8) “Bu öğreti mücevherini (Dhamaratna) işitmiş olup düşünerek söyleyip sayısız büyük sevap kazandık.”

*uķa bilü umamaķtın oğatıp kaltımız
uz ödlemiş öd erigin unitıp saltımız
una anıñ tıtağında tetrü evrilip
oğun nişvanıķa arsqıp utlısız bultumuz (ETŞ, 13E: 133-136)*

“Anlayıp bilememekten dolayı şaşırıp kaldık,
mahirane ettiği öğüt ve nasihatlerini unutuverdik;
işte bu sebepten dolayı ters çevrilip,
günah iptilalarına aldatılıp, nasipsiz olduk.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Bu nom erdinig turķaru buyan edgü kılınç arķalığ yiviglerig toşğurup belgürttüñüz. (AY, 664: 13-15) “Bu öğreti mücevherini (Dhamaratna) daima iyilik yardım ve destekleri tamamlayarak ortaya çıkardınız. ”

*Yirtinçke umuğ mağ törüttüñüz.
Yiti ağılığ nomlarığ nomlatıñız.
Yintem ayığta yaratınțaçılarığ ıdtıñız.
Yig üstünki orlar turğurtu[ñuz]. (ETŞ, 7:153-156)*

“Dünyaya ümit ve melce olmak üzere yaratıldınız,
Yedi hazine kanununu vaz’ettirdiniz,
Mahlukların kötülük içinde yaşamalarına mani oldunuz;
Onlar için en iyi yerleri hazırladınız.”

-DI görülen geçmiş zaman ekinin 2.çokluk şahıs çekiminde –DI+ηIzlAr şekli de vardır.

...anı negülük monça keç kelürtünüzler? (AY, 13: 7-8) “Onu niçin bu kadar geç getidiniz?”

Uyurcada n ağzında bazen 1.ve 2.şahıslardaki ünlüler genişleyerek a olur.

Udçı er neglük barıgsadınaz. (BİKP: LXVIII) “Sığırtmaç niçin gitmek istediniz (niçin gitmeyi düşündünüz)?”

Cokluk 3. şahıs çekimi:

...öz orunların kemişip ozdılar kaçdılar öni öni yoğurkantular... “(AY, 631: 1-3) Kendi yerlerini terk edip kaçtılar kurtuldular ayrı ayrı zayıfladılar.”

[kut] koluntular tözüğü. (ETŞ, 7:361) “Onlar hep saadet için niyaz ettiler.”

Yavlağ ünin kırırışu alakırdılar. Ol biş yüz sığınlar isig öz korkıncına ögsüz bolup yirke yapşını sığıntular...işin böksikin ömgekediler.* (UÜ, T III 84-18:67-70) “Haşin seslerle bağrışarak ortalığı alt üst ettiler. O beş yüz geyik, can korkusuyla şaşkına dönüp, yerlere yapışarak sindiler...bağır üstü süründüler.”

Ol ödün inançları buyrukları eşidip kanğa inçe tep ötintiler: (BİKP:VIII-IX) “Bu sırada durumu öğrenen maiyeti ve bakanları hana şunları söylediler:”

2.2.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.2.1.2.1.1.2.1. Hikaye

Öküş telim tınlıglar boltı erti. (ETŞ, 7:44) “Bu sayısız çok mahluklar üç fena yola düşmüş olurlardı.”

Körklüg altı kızlarağ... kişilenti erti. (M, 5:1-2) “Güzel altı kız (ile) evlenmiş idi.

Öñdün karıkda öni kitergüçite yindem sözleti erti. (Üİ, 98a:13-14) “Öndeki karika’da çıkardığında, yalnızca yolu çıkarıp söyledi.”

...uluşımın kent sozağ künki* yinçke kırkınlarımın barça pek menjü sakındım erdi. (UÜ, T III 84-18: 145-151) “...ülkemi, beldemi, köyümü, haremimdeki ince cariyelerimi, hepsini daimi müstakar sanmış idim.”

Ög kaç teg eçim sintar selike bu maytrısmıt nom bititgeli ötüntümüz erti. (M, 3:10-12) “Ana baba gibi olan ağabeyim Sintar Seli’ye bu din kitabını, Maytrısimit’i yazmasını rica ettik.”

2.2.1.2.1.1.2.2. Şart

Bışrunmadım erser alku edgü törülerig, turkaru kılım erser kamağ ayığ kılınçlarığ... (AY, 101:3-4) “Olgunlaşmadım ise hep iyi öğretileri daima kıldım ise bütün kötü davranışları...”

Çayu buyan ol muntın kaşganıldı erser

Çamağ tınlıg oğuşı üçün evirmek kılur men. (ETŞ, 16:31)

“Bundan dolayı ne gibi bir iyilik kazanıldı ise,
Bütün canlılar ailesi için de bunu dilerim.”

2.2.1.2.1.2. İsim fiili

Ol üdün baranas uluşta bir edgü alp yerçi suvçı bar erti. (BİKP, XXIII) “O sıralarda Benares ülkesinde iyi ve cesur bir kılavuz kaptan vardı.”

Körkle kövşek tokılığ inimiz ertin. (AY, 619:22-23) “Güzel, zarif, hürmete layık kardeşimiz idin.”

Bay bar ertim. Ağılım on yulkım sansız erti. (S:5) “Zengin idim. Ağılım on, at sürüm sayısız idi.”

Övke nızvanı öze kuturup

Ögsüz köñülsüz ertiler. (ETŞ, 7:61-62)

“Onlar öfke ihtirası ile kudurarak,
Akılsız ve şuursuz bir halde idiler.”

2.2.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Oruğunuz uçın bulmadın

Ulinçığ sansarta kaltımız (ETŞ, 7:103-104)

“Yolunuzun ucunu bulmadan,
Evrilmekte olan samsara’da kaldık.”

Astiramati bahşı sözler netegin ıya taya üdte arıtı sakinmatın bögünmetin muntağ tip sözleyür. (Üİ, 115b:1-2) “Sthiramati Hoca söyler: “Neden vaktinde üstüne düşüp hiç derinlemesine düşünmeden böyle diyerek söylersiniz?”

2.2.2. –DUK

2.2.2.1. Yapısı

Ekin yapısıyla ilgi bilgi için bkz. (2.1.2.1.)

2.2.2.2. İşlevi

Eski Uygur Türkçesinde –DUK ekinin şekil ve zaman eki olarak kullanıldığı örnekler çok nadirdir. Sıfat-fiil olarak genellikle olumsuz şekli bulunan ekin, geçmiş zaman eki olarak olumlu fiil çekimi örnekleri de vardır. Ayrıca ek sıfat-fiil fonksiyonunda kullanıldığında öğrenilen geçmiş zamanı ifade ederken, kip eki olarak kullanıldığında görülen geçmiş zamanı karşılar.

2.2.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

2.2.2.2.1.1. Fiil çekimi

2.2.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Taranan metinlerde –DUK ekli görülen geçmiş zamanın sadece teklik 1.ve 3.şahıs çekimlerine rastlanmıştır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DUK+Um	-
2.Şahıs	-	-
3.Şahıs	-DUK	-

(**Tablo 9:** Eski Uygur Türkçesinde –DUK geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Tiriğ oztum keltüküm bu tep ötünti: (BİKP: LXI) “Canlı olarak kurtuldum ve işte böyle geldim.’ diye arz etti.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

...ölmekte ögünç sevinç boltuk ol.* (UÜ, Ui IV-C:46) “Öldürmekten övünç ve sevinç duydu.”

2.2.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.2.2.2.1.1.2.1. Şart

-DUK ekli geçmiş zamanın şartı, fonksiyon bakımından öğrenilen geçmiş zamanın şartına yaklaşmaktadır.

Şaltı emgekig körmek üzekisi tarıku tükedükte tirginke irdeçisi tarıkmaduk erser bo tirginke irdeçi nizvanılarta kamağta yoridaçısı atkanur ol. (Üİ, 107a:1-2) “Şöyle ki ıstırabı görmedeki klesaları uzaklaşıp bittiğinde, yığına vasıl olanı dağılıp gitmemiş ise, bu yığına ulaşan klesalardan her yerde yürüeni, o ıstırap gerçeğini algılar.”

-DUK ekli geçmiş zamanın şartının olumsuzunun “fiil kök veya gövdesi- mA-DUK+sAr” şeklinde olması gerekirken, aşağıdaki örnekte –mA olumsuzluk eki –DUK geçmiş zaman ekinden sonra gelmektedir:

Ağkanmağı ilinmeki kimniğ birük.

Anaçıma sizte yime boldukmasar. (ETŞ, 15:46-47)

“Eğer bir kimsenin bağlanması, ilişkisi,
Ey anacığım, sizde de bulunmamış olsa idi.”

2.2.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Taranan metinlerde -DUK eki çoğunlukla sıfat-fiil eki olarak kullanılmış ve cümlede isim, sıfat veya zarf görevini üstlenmiştir.

2.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda

-DUK sıfat-fiil eki, bol- yardımcı fiiliyle kurulan yardımcı fiillerin ismi görevinde kullanılmıştır.

Uşık teg tele bilser

Teltükmü bolur kişi (ETŞ, 11:127-128)

“Harfi gibi delebilirse,
İnsan delinmiş mi olur?”

-DUK sıfat-fiil eki, genellikle -miş sıfat-fiilinin olumsuz şekli olarak kullanılmıştır.

Çavırıp töküp sözleser bolmuş bolmaduk, (ETŞ, 18:23) “Olan olmayanı tekrar tekrar ortaya döküp söylersem,”

2.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

-DUK sıfat-fiil eki, yanına hiçbir isim çekim eki almadan cümlede sıfat fonksiyonunda kullanılmıştır.

Ünlüg ağkağtın önmiş ertmiş.

Öndünki uçta tutulmaduk.

Üşülmek körümtin öñi kıdmiş.

Üşlünçü tüpte içikmedük.

Üçli törtli belgüke tayaqlıg.

Öd atlıg santa tüşrülmedük.

Örüg amrılmış vımalala kirsiz.

Öz tözi arıgka yükünürmen. (ETŞ, 10:104-111)

“Ses bağlantılarından çıkmış, geçmiş,

Öndeki uçta tutulmamış,

Kopmak görüşünden uzaklaşmış,

Kopmanın dibine girmemiş,

Üç ve dört işaretine istinat edip,

Zaman adlı sayıya düşürülmemiş,
Sakin, durulmuş, vimala kirsiz,
Kendi kökü temiz olanın önünde hürmetle eğilirim.”

Anagat kelmedük öd tükeginçe. (ETŞ, 10:258) “Anagata, gelecek zamanların sonuna kadar.”

2.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Çayı tıtağın tip tiser tört kirtülerde tutulmaduk için. (Üİ, 100b:5-6) ““Hangi sebeple?” diye dersin, dört gerçeklerde tutulmadığı için.

Tepretük sayu kut kelir

Çıluntuk sayu iş büter. (ETŞ, 35:95)

“Hareket ettikçe, saadet gelir;
Yapıldıkça, iş biter.”

2.2.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı

-DUK sıfat-fiil eki bulunma (lokatif) eki –DA ile birleşerek –DUKtA zarf fiilini oluşturur.

Çutkarğı tınlıglarığ taptukta

ğodmadın kamığını çutkartıñız. (ETŞ, 7:131-132)

“Kurtarılacak mahlukları bulunca,
Hiçbirini bırakmadan, hepsini kurtardınız.”

Yanıldukta çın burğannı köñül tiyürler

Yanılmadukta köñülni ök burğan tiyürler. (ETŞ, 12:27-28)

“Yanılınca asıl burkana gönül derler,
Yanılmadıkları vakit de bizzat gönüle burkan derler.”

2.2.3. –mİş

2.2.3.1. Yapısı

Ekin yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

2.2.3.2. İşlevi

Öğrenilen geçmiş zamanı ifade eden -mİş eki, hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki olarak kullanılmıştır. Ayrıca +DA bulunma hal ekiyle birleşerek –mİştA zarf-fiilini oluşturmuştur.

2.2.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

2.2.3.2.1.1. Fiil çekimi

2.2.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Uygurcada –mİş ekli öğrenilen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için zamirler kullanılır. Köktürkçede olduğu gibi bu dönemde de –mİş görülen geçmiş zamanın daha çok 3.teklik şahıs çekimine rastlanmıştır. Ekin sadece düz ünlülü şekli olduğu için dudak uyumu yoktur.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-mİş men	-
2.Şahıs	-	-
3.Şahıs	-mİş	-

(**Tablo 10:** Eski Uygur Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Sınukıñın sapar men, üzükıñın ulayur men. İlig itmiş men. (IB:48) “Senin kırıklarımı onarırım, çıkıklarımı yerine oturturum. (Nitekim) ülkeyi (de) düzene sokmuşum.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Ozmış tigin kan bolmış. (ŞU:9) “Ozmış Tegin han olmuş.”

Munda ta ulatılar neçe barça erür erser yme öçmek bağtın öñi üdrülmek tözlüg ermez anın munda adırmış ol. (Üİ, 106a:1) “Bu (doğup söndüğündeki sönme) ve diğerleri, her ne kadar hepsi (sönme) ise de, sönme bağdan ayrılmak köklü değildir. Bu yüzden burada ayırmıştır.”

Ol darmağini şmnanç bo iki abipirayka tayaklıgın kiginç birmiş ol. (Üİ, 114a: 14-15) “O rahibe Dharmadinna bu iki manaya istinaden “Sönmenin (nirodha) benzer sebebi yok.” diye cevap vermiştir.”

2.2.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.2.3.2.1.1.2.1. Hikaye

Tegin inçe tep ötünti: taştın ilinçüke önmiş erdim üküş yok çığay emgeklig tınlıglarağ körüp iğladım. (BİKP: V) “Prens şöyle konuştu: ‘Eğlenmek için dışarıya çıktığım sırada, sefalet ve acı içinde olan pek çok yaratık görüp ağladım.’”

Küveze ögke kañka <artukrak> sevitmış ertiñ. “*Ey mağrur, annede babada daha fazla sevilmiş idin. Kaç kata taluyka kirip beşer yüz erin barıp esen tükel kelmiş erti.* (BİKP: XXIV) “Okyanusa defalarca gitmiş, her seferinde beş yüz adamla yola çıkmış ve sağ salim geri dönmüştü.”

2.2.3.2.1.1.2.2. Rivayet

Adığlı tonuzlı art üze sokuşmuş ermiş. (IB:6) “(Bir) ayı ile (bir) domuz (bir) dağ geçidinde çarpışmışlar imiş.”

2.2.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Eski Uygurcada görülen geçmiş zaman ifadeli –miş sıfat-fiili, cümlede isim, sıfat ve zarf görevlerinde kullanılmıştır.

2.2.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Çaltı taplağığ bulmuşlar ayığ ajunta bulurlar bilmetin öçmekig. (Üİ, 125a:13-14) “Şöyle ki (Dharma’la kazanılan) tahammülü bulmuş olanlar, kötü varlık biçiminde bilmeden sönmeyi bulurlar.”

...inçe tip tidi: tüzün oğlum teñri burhan asankilig** yolta yoriyur erken çadik* kılmişin sözleyin, ... (UÜ, Ui IV-B: 42-43) “...şöyle dedi: ‘Asil oğlum, Tanrı Buddha Asamkhyeyalık yolda yürür iken jataka kıldığını söyleyim, ...”

Yoksız bıdatı bolur kılmışınızlar katığlanmak emgenmekig. (Üİ, 121a:10)
“Gayret etmeyi ıstırap çekmeyi ifa etmiş olmanız boşuna faydasız olur.”

2.2.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Tenride bolmuş il etmiş bilge kağan... (ŞU:1) “Ben gökte vücut bulmuş, ülke tanzim etmiş Bilge Hakan...”

...kin yitiz alını, kavuşamış teg körtle burunu, yörün yinçü tizmiş teg tanlançığ yörün tişleri... (UÜ, Ui IV-B: 50-51) “...geniş yüksek alını, düzlenmiş gibi güzel burnu, bembeyaz inci dizilmiş gibi hayret verici bembeyaz dişleri...”

Kidirti tepremiş küçlög yağı kitdi

Öndürti tepremiş ot yalın öçti. (ETŞ, 35:86)

“Arkadan hareket eden kuvvetli düşman gitti,
Önden çıkan ateş, alev söndü.”

2.2.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Akığlıg nomlarta ozmış kutrulmuş üçün atı bolmuş ol. (Üİ, 107a: 12-13)
“Asravalı dharma’lardan kurtulmuş olduğu için, adı “bağdan ayrılmak” diye olmuştur.”

...inçe tep yarlıgkadi amrak ögüküm yer teñri törümişte berü bay yime bar yok çığay yime bar. (BİKP: V-VI) “...şöyle söyledi: ‘Sevgili yavrum, yer ve gök yaratıldığından beri zenginler de yoksullar da vardır.’”

...kim yime takı teñri teñrisi burhan nirvanğa barmışta kin şazanta uluğ tusu kıltilar. (M, 3.13: 43-46) “Ve yine Tanrılar Tanrısı Burkan Nirvana’ya ulaştıktan sonra dine hizmet etmiş.”

Küzetmişçe...ıçayıp

Könülteki edgüleri

Kün küniğe önti

Kün teŋri teg yarutı. (ETŞ, 7-341-344)

“Gözetikçe...

Gönüllerdeki iyilikler

Günden güne daha da arttı

Ve güneş tanrı gibi ışık saçtı.”

2.2.4. –yUK

Türkçenin tarihi dönemlerinden Eski Uygur Türkçesi dönemine ait metinler incelendiğinde Köktürkçe döneminden farklı olarak –DI,-DUK ve -mİş eklerinin yanı sıra geçmiş zamanı karşılayan yeni bir ek karşımıza çıkmaktadır: -yUK. Kimi ekler Eski Türkçeden bu yana varlığını korumaya devam ederken (-mİş, -DI), kimileri (-yUk) ise Türkçenin belirli dönemleri arasında sıkışıp kalmıştır. Bu kısımda Eski Uygur Türkçesinde hem sıfat-fiil (sıfat-fiil) hem de şekil ve zaman eki olarak kullanılan –yUK ekinin cümle içerisindeki farklı görevleri belirtilip, tam anlamıyla açıklığa kavuşmamış özellikleri biraz daha belirginleştirilmeye çalışılmıştır.

2.2.4.1. Yapısı

Araştırmacılar -yUK ekinin yapısıyla ilgili farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Kemal Eraslan, çalışmasında Bang ve Nasilov’un -yUK ekinin yapısıyla ilgili şu görüşlerine yer vermiştir : Bang’a göre “-yuğ /-yük < -y ‘bağlayıcı ünsüz’ -uğ /-ük ‘fiilden isim yapma eki’nden oluşmuştur. Ünlüyle biten fiil kök ve gövdelerinden sonra araya getirilen –y- ünsüzü, umumileşerek ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine getirilince -uğ /-ük ekinin bünyesine dahil edilmiş olabilir (sıyuğ<sı-y-uğ, alkyuğ < alğ-y-uğ)” Nasilov ise şu görüştedir: “-yuğ /-yük Tuva dilindeki -çık, -çuğ ile akrabadır ve -çık, -çuğ şekli Uygurcada -yuğ /-yük olmuştur. Yine Tuva dilindeki iyik şeklinin, iyik < *er-y(ı-u)ğ > er-y(u)ğ > iyik >yik olduğu görüşündedir. (Eraslan 1980: 49)

Eraslan’ın verdiği bilgilere ilave olarak şunları söyleyebiliriz. Saadet Çağatay’ın “Tuba Ağzında iyik” adlı makalesinde iyik kelimesinin açıklaması Nasilov’un görüşüyle paralellik arz etmektedir.(Çağatay 1978) Nurettin Demir ise –yUK ekinin Anadolu ağızlarında –IK / –UK şeklinde varlığını devam ettirdiği görüşündedir. (Demir 1993)

2.2.4.2. İşlevi

Eski Uygur Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli –yUK eki, hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki fonksiyonunda kullanılmıştır.

2.2.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Eski Uygur Türkçesinde geçmiş zaman eki olarak kullanılan –yUK ekinin öğrenilen geçmiş zamanı mı yoksa görülen geçmiş zamanı mı karşıladığı tam olarak bilinmemektedir. Gabain, Eski Türkçenin Grameri’nde –yUK ekini görülen geçmiş zaman eki olarak değerlendirirken (Gabain 1988-81); Eraslan, “Eski Türkçede İsim-Fiiller” adlı kitabında isim-fiil olarak ekin öğrenilen geçmiş zamana daha yakın olduğunu belirtmiştir.(Eraslan 1980:130) Bu konuda çok çalışma olmamasına rağmen ek üzerinde en kapsamlı çalışmayı Nasilov¹ yapmıştır. Nasilov, makalesinde –yUK ekinin yapısını, fonksiyonlarını ekin Türk lehçe ve şivelerindeki durumunu incelemiş, Tuva dilindeki –çUK ile akraba olduğunu savunmuştur. Hatta ekin Moğolcada geçmiş zaman eki olan -çee ve Kırgızca –çu ekiyle ilgili olabileceğini belirtmiştir. Nasilov, karşılaştırmalı birçok örnek vererek ekin anlam itibariyle görülen geçmiş zamanı ifade ettiğini göstermiştir. Ayrıca, –yUK ekinin Uygurcada tüm geçmiş zamanlar içerisinde %8 gibi az bir paya sahip olmasına rağmen diğer geçmiş zaman eklerinden ayrılan özel bir konumunun olduğunu dile getirmiştir. Nasilov bu özel konumu şu maddelerle açıklamaktadır:

1. –yuq /-yük eki istisnasız dolaysız anlatımlarda kullanılmıştır.
2. Bu ekin kullanıldığı anlatımlar duygu dolu, coşkun ve heyecanlıdır.
3. Bu şekil zaman olarak kesinlikle görülen geçmiş zamandır.
4. Olumsuzu “ -ma/-me” ile yapılır.
5. Fiil çekiminde zamir kökenli şahıslar kullanılır.
6. Uygur metinlerinde geçen –yuq /-yük ekini alan fiiller içerik olarak ya duygusallık (sakın- “düşünmek”, oyra- “kafaya koymak”) ya hedefe ulaşmış olduğu düşünülen hareketler (ba- “bağlamak”, yığ- “toplamak”, ıd- “göndermek”, olur-

¹ . D.M. NASILOV, Prosedeye vremya na –jük, -juk v drevneuygurskom yazıke i yego reflexi v sovremennih yazıkoh, Tukologičeskiy Sbornik, Moskva 1966, s.92-104.

“oturmak”) ya da oluş (niteliğin değişmesi) kırılılat-“ beyazlanmak”, karı-
“yaşlanmak”, bol- “olmak”) gibi anlamlar ifade eder.

Aşağıdaki örnekler incelendiğinde görülecek ki –yUK eki, -miş olarak günümüz Türkçesine aktarılsa da anlatanın bilgisi, şuuru dahilinde olup bitmiş olayları ifade etmekte ve anlam olarak görülen geçmiş zamana yaklaşmaktadır. Görülen geçmiş zaman –DI ile arasındaki fark ise taranan metinlerde –yUK ekinin dolaysız anlatımlarda kullanılmış olmasıdır.

2.2.4.2.1.1. Fiil çekimi

2.2.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Eski Türkçede –yUK ekiyle yapılan geçmiş zaman çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri görülür. Olumsuzu –mA ile yapılır. Sadece dar yuvarlak şekilleri olduğu için, ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz, ancak kalınlık-incelik uyumu görülür.

–yUK ekiyle yapılan geçmiş zaman çekimi şöyledir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-yUK men	-yUK biz
2.Şahıs	-yUK sen	-yUK siz
3.Şahıs	-yUK (ol)	-yUK (-lAr /ol)

(**Tablo 11:** Eski Uygur Türkçesinde -yUK geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Ġatty köñül öritip qorqınçsız ayınçsız köñülin sizlerni birle sünüşgeli kelyük men (U, 4: 684) (Nasilov) “Kendisinde acımasızlık uyandırıp, ben korkusuz yüreğimle sizinle dövüşmeye geldim.”

Bu muntay tüş tüşeyük men (U, 3:54) (Nasilov) “Ben böyle bir rüya gördüm.”

Nom bitiglerin telim yıgyuk men bularny alıp anıj küçi üze tegürgey erki men (CII.,5:158) (Nasilov) “Ben birçok kutsal kitap topladım, ağırlığından getirebilecek miyim?”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Ötrü anası praçapati...oğlın adrılmaklıg emgekin koyşap barıp teginke inçe tep dedi: amrağ oğlum-a ne iş işlegeli oğrayuk sen isig özünin meni birle titip idalap ekinti azunka baryalı sakınyuk sen senitin adrılğuluk saviğ köñülümte arıtı sakınmaz ertim. (U,3:48) (Nasilov) “Sonra onun annesi Praçapati...oğluyla ayrılmasını yaşadığı, gelmiş ve prense söyledi: “O benim çok sevdiğim oğlum! Ne yapmayı aklına koydun? Beni senden ayıracak öbür dünyaya gitmeyi mi düşünüyorsun kalbimde seninle ayrılmayı hiç düşünmez idim.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Ötrü atası kilimbi...ordusıña kelip amrağ kızın bulmatın inça tep dedi: meniñ kızım kanca baryuk ol tep, tegreki teri yekler inçe tep tediler: sizin kızınızını arçunu toña kunup eltü bardı. (U, 2:25) (Nasilov) “Sonra onun babası Nidimba ..., sarayına gelip kızını bulamayınca böyle dedi: ‘Benim kızım nereye gitti?’ Onun yakınlarından olan şeytanlar böyle cevap verdiler: ‘Sizin kızınızı kahraman Hiçuna kaçırıp götürdü.’”

Ne üçün tep tiser körgil amtı yekler begi vajşirvani-a şakilerniñ arzısı on küçlüg teñri burhan atavaki yekniñ ornında tebrençsiz yarp oluryuk ol...ançagıya yime korkmatın ağmanmatın olurur...atavaki yek iki közintin ört yalın üntürüp teñri burhan üze ıdu turur. (TT,10:24) (Nasilov) “Niçin diye soruyorsan, o zaman bak , demonların (şeytanların) hükümdarı! Hazreti Şakyas on güçlü ilahi budda şeytan Atavaka'nın yerine hiç kıpırdatmadan iyice oturmuş. Hiçbir şeyden korkmadan oturuyor. Şeytan Atavaka ise gözlerinden alevler çıkartarak onları ilahi buddaya yöneltiyor.”

Üç miñ ulug miñ yirtinçüg etinggiri üninli ıduğ kutluğ tilinli kut kolunmakin bulyuk ol. (AY, 485:23) “Üç bin ulu, binden fazla sesli sedalı kutsal kutlu ile kut dilenmesini buldu.

...sözlediler aydılar: 'Bodısatav tigin kaçan ok ölyük ol.' tip tidiler. (AY, 635:18) "...söylediler: 'Bodhissattva prens ne zaman öldü?' dediler."

inçe kıltı üç ağılıklarta sudur ağılığı az nızvanıg tarķarġu uġurınta yarlıkayuk ol. Vınag ağılığı övke nızvanıg öçürgü uġurınta yarlıkayuk ol. Abıdarım ağılığı biligsiz biligig boġurġu uġurınta yarlıkayuk ol. İki yigirmi bölüklerig iki yigirmi orunlarķa yöründek bulġu uġurınta yarlıkayuk ol tip tükel bilmek uķmak erür. (AY, 275:7-13) "Öyle ki üç hazinede sudur hazinesini hırs ihtirası yok edecek fırsatında buyurdu. Vınay (Rahiplere mahsus tüzük) hazinesini öfke ve ihtirası söndürecek fırsatında buyurdu. Abıdarım hazinesini bilgisiz bilgiyi boġacak fırsatındabuyurmuş. Yirmi iki bölükleri yirmi iki yere açıklama bulacak fırsatında buyurdu diye tamamını bilmek anlamaktır."

Burķan törüsüz tokusuz amranmak teginmekig artuķrak yeryük ol (U, 3-83) (Nasilov) "Burkan töresiz merasimsiz arzuyla yaklaşmayı daha fazla yermiş."

Bu üdteki belġümin tolp etözümde toġyuk ol. (AY, 633:8) "Bu zamandaki işaretimle bütün vücudumda doğdu."

Cokluk 1. şahıs çekimi:

Ol keyikçiler elig begniņ bu muntaġ yarlıġın eşidip ertinü korķup inçe tep ötüntiler: uluġ elig-e başımızdaki ķara saçımız uçı bölüki kıryılatyuk ol telim üküş yıl ay ertdi uzatı biz av avlamakā...karıyuk biz. (U, 3-55) (Nasilov) "Bu avcılar hükümdarın bu emrini duyup çok korktular ve dua ettiler : 'O büyük hükümdar!' Kafamızdaki siyah saçlar beyaz oldu. Biz avlarken yıllar geçti, yaşlandı."

Sini körgeli kösüşin saņaru yakın kelyük biz. (UÜ, 66) "Seni görmek arzusuyla sana doğru yakın geldik. (Seni görme isteġiyle sana doğru yakın gelmişiz."

Cokluk 2. şahıs çekimi:

Al altağ içinte ertingü uzanmaqlıg siz burkanlartın üzeliksiz alkış bulyuk siz. (AY, 34:6) “Al al dağ içinde sonsuz uzanmaktasınız. Burkanlardan sürekli hayır dua bulmuşsunuz.”

...anta ötrü supriya kız inçe tep dedi: begim-e maņa amranmaķ köñülünizni yanturu kim kiterdi erki meni ağır uluğ emgeklig tilgen arasinta kemişgeli oğrayuk siz. (U,3:48) (Nasilov) “Sonra kız Sipriya böyle dedi (prense): “A benim sevdiğim hükümdarım; kim beni çeven bu yüreğini benden çevirdi. Siz beni büyük acıların tekerleği altına atmayı mı düşündünüz?”

...kaltı yme arslan kanı keyikler başdınğı erür teg iliginizde tutyuk siz. (AY, 496:8) “Öyle ki arslan hanı, geyikler başıdır ki ilinizde tutmuşsunuz.”

... tokılığ tört törlüg şamnu kuvrağın tözi barça utyuk siz. (AY, 665:18) “Örfe uygun dört türlü şeytan topluluğunu cevheri tamamıyla yenmişsiniz.”

...saçılıp tağ sengiri teg ünyük siz. (AY, 492:12) “Saçılıp dağın eteği gibi yükselmişsiniz (çıkılmışınız).

Yirtinçüde amranmaķ köñültin kedyük siz kiçig teñri kızları teg... (AY, 493:13) “Dünyada arzu (heves) gönülden giymişsiniz küçük tanrı kızları gibi...”

Tolp sansarta belgülüg barçada kutluğ tityük siz. (AY, 350:6) “Bütün samsarada (ölümlülerin yaşadığı dünyada) belli ki hepsinden kutlu adlandırılmışınız.”

İlinçsiz amrılmışda turyuk siz. Şravak tıtsılar etözin yime ilinçsiz kılyuk siz. (AY, 655:1-3) “Eğlencesiz sakinleşmiş durmuşsunuz. Şravak (Budda’nın müritlerine verilen ad.) talebeler vücudunu yine eğlencesiz kılmışsınız.”

2.2.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.2.4.2.1.1.2.1. Hikaye

Anı üçün bodisatva oğuşluğ tavişgannıñ edgü yoldaşı bolyuklar erdi. Ötrü bir oğurda tavişgannıñ işleri biçin kıntuz irbiç olar üçegü bodisatva oğuşluğ tavişganka kelyük erdiler. (Nasilov) “Onun için Bodhisattva neslinden (soylu) tavşanın iyi yoldaşı (dostu) olmuşlar idi. Pes, bir zamanda tavşanın eşleri (dostları) maymun, kunduz, vaşak, onların üçü Bodhisattva soylu tavşana gelmiş idiler.”

Supatra tişi yaña inçe tip tidi qaraca ton kedyük erdi. (U III, 57:7-8 / ETİF,131) “Dişi fil Subhadra şöylece cevap verdi: O rahip elbisesi giymiş idi.”

2.2.4.2.1.1.2.2. Rivayet

An bitig içinte seniñ öz yaş sanı saqışı taqı tükemeyük ermiş. Tek sen monça monça tınlıglarığ ölürtmişke ol seniñ isig öz alımçılarnıñ uğurınta anın seni algalı idtilar. (AY,8:10) “O yazı içinde senin hayatının sayısı,müddeti henüz tükenmemiş imiş. Tek sen bunca canlıları öldürttüğün için o senin can borcu verenlerin zamanında onunla seni alıp götürdüler.

2.2.4.2.1.1.2.3. Şart

Uluğ azruaya birök kim kayu tınlıglar öñre ajunlarta burkanlarğa yakın tapınmaduğ erserler azu yime nomluğ şasınta edgü yiltızlıg uruğ tariğ saçmaduğ tarımaduğ bütürmeyük bışurmayuk erserler ötrü ol tınlıglar bu soğançıg tatıglıg nom erdinig süzük kirtgünç köñülin eşidgeli yinçge teriñ yörüglerin köñüllerine kigürgeli umazlar. (Nasilov) “Ulu Azrua’ya eğer ki hangi canlılar önce dünyalardan Burkanlara yakın bulunmamış iseler yahut da esaslı öğretide iyi köklü nesli, soyu saçmadan biçmeden tamamlanmamış, olgunlaşmamış iseler sonra o canlılar bu sevimli tatlı öğreti cevherini temiz inançlı gönlünü işitip ince derin açıklamalarını gönüllerine girdiremezler.”

2.2.4.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Geçmiş zaman ifadesi taşıyan -yUK sıfat-fiili kalınlık-incelik uyumuna uymakla beraber düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymamaktadır. -yUK sıfat-fiili cümle içerisinde isim, sıfat veya zarf görevinde kullanılmıştır.

2.2.4.2.2.1. İsim fonksiyonunda

-yUK eki ile oluşturulan sıfat-fiillerin cümlede isim görevinde kullanılışı yaygın değildir.

Ulatı taş bitiglerdeki tört vid biş bilge bilig bilmek atlıg şastrlar siziñe ıdı bilmeyüki kalmadı. (Brief. Hts.,1773-1777 / ETİF, 130) “Ve dış eserlere ait dört veda ve beş şuuru bilmek adlı metinlerin size asla bilinmemesi (meçhulü) kalmadı.”

Şilabadri acarı ıdmayukıña adı kodı öfkesi kelip inçe tip sav itdı: (Biog.Hts.,286-288 / ETİF,130) “Şilabhadra üstadın (Hüen-tsang’ı) göndermemiş olmasına pek çok öfkelenip şöyle deyip haber gönderdi.” (Gabain, ıdmayukıña (HtV287) göndermemiş olmana (göndermediğinden)

Bir kemi sıyuku tuta öntüm, tep tedi. (PKP: 52) “Bir gemi parçasını (kırığını) tutarak çıktım, dedi.”

Çayu yanmamağ erser evrilinçsiz orun yime ol oğ erür küsemek erser kıltı bu tört türlüğ yanmamağsız nomlarta bulmuşın tağı bekütgeli ornatğalı bulmayukın yanırtı bulğalı küsemek erür. (AY,237:24) “Dönmemek ne ise, dönmeyen yer de işte odur. Arzu etmek ise bu dört türlü dönmeyen (sabit) esaslarda bulunduğunu sağlamlaştırmak,yerleştirmek için, bulmadığını yeniden bulmak için arzu etmektir.”

2.2.4.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

-yUK ekli geçmiş zaman sıfat-fiilleri cümlede genellikle sıfat görevinde kullanılmıştır. Eraslan, bu ekin geçmiş zaman ifadesi taşıyan diğer isim-fiil eklerinden nasıl bir farkı olduğunun belli olmadığını, bununla beraber daha ziyade –mİŞ isim-fiil ekine yaklaştığını belirtmektedir. (Eraslan 1980:130)

Begimsinmeyük beg bolsar beltir sayu berge salur

Atakımsınmayuk atıg bulsar art sayu mayakayur (ETŞ, 274:8-9)

“Bey olmayacak kimse bey olursa, her yol kavşağına sopa koyar;

Şöhrete layık olmayan kimse şöhet bulursa her dağın sırtına işaret diker.”

İNÇE KALTI 'EY' ILKI BAŞDINKI PRAMUDIT ERTINGÜ ÖGRÜNÇÜ ATLIĞ ORUN OL KİM OL BU ORUNTA BODISATAVLAR ÖNREDİN BERÜ BOLMAYUK YIRTÜNÇÜLÜĞDE YİĞ KÖHÜLÜĞ MUNTA YAĞIRTI BULUP ULUĞ BEDÜK İŞ KÖDÜGLERİĞ TAPLARINÇA BÜTÜRİP YİTİNÇSİZ ULUĞ ÖGRÜNÇ SEVINÇLERİ TOĞAR. (AY, 315:20) “Öyle ki ilk baştaki pramudit erdem (fazilet) sonsuz kıvanç adlı yer ki işte bu yerde Bodhisattvalar önceden beri olmamış(meyadan gelmemiş) dünyalıdan daha iyi, gönü burada tekrar bulup ulu,büyük iş ve uğraşlarıarzularınca bitirip ulaşılmaz ulu övünç ve sevinçleri doğar.”

BULĞANYUK KÖNGÜLLÜĞ TİNLİĞLAR BU YARLIKINIZNI EŞİTİP... (ETŞ, 405:406) “Bulanık gönüllü mahluklar bu buyruğunuzu işitip...”

ÜRE TÜKETİP BÜTMİYÜK BİŞMAYUK EDGÜLÜĞ TÖZ YILTIZLARIĞ BÜTÜRÜR BİŞURUR: BÜTMİŞ BİŞMİŞ ERSER... (AY, 166:2) “Yetişmeyi tamamlamamış, bitmemiş, olgunlaşmamış iyi kök (ve) esasları bitirir, olgunlaştırır: bitmiş, olmuş ise...”

ANIN BU BİŞ ÇÖPDİK KELYÜK BULĞANYUK YAVLAK ÜDTEKİ TİNLİĞLAR KÖZÜNÜR. (AY, 23:23) “Onunla bu beş çöp(pislik) gelmiş birbirine girmiş kötü zamandaki canlılar görünür.”

BU YAVLAK KELYÜK BULĞANYUK YAVIZ ÜDTE KOLUDA KINKİ BOŞGUTLUĞ BİŞBALIĞLIĞ ŞINGKOŞELITUTUNĞ TAVĞAÇ TILİNTİN TÜRK UYGUR TİLİNÇE İKİLEYÜ EVİRMİŞ. (AY, 343:8) “Bu fena gelmiş karışmış kötü zamandan, dönemden sonraki öğrenci Beşbalıklı Şingkoşelitutung Çin dilinden Türk-Uygur diline ikinci kez çevirmiş.”

...BİŞ ÇÖPİK KELYÜK BULĞANYUK ÜDTEKİ KUTU BUYANI AZUMIŞ. (AY, 480:18) “Beş pislik gelmiş karışmış zamandaki ‘kut’u, sevabı şaşırılmış.”

YANA BU BİŞ ÇÖPDİK KELYÜK BULĞANYUK YAVIZ ÜDTE KOLUDA KINKİ BOŞGUTLUĞ BİŞBALIĞLIĞ ŞINGKOŞELITUTUNĞ TAVĞAÇ TILİNTİN TÜRK UYGUR TİLİNÇE İKİLEYÜ EVİRMİŞ. (AY, 674:2) “Yine bu beş pislik gelmiş karışmış kötü zamandan, çağdan sonra öğrenci Beşbalıklı Şingkoşelitutung Çin dilinden Türk-Uygur diline ikinci kez çevirmiş.”

YANA BU KELYÜK BULĞANYUK BİŞ ÇÖPİK YAVLAK ÜDTEKİ KINKİ BOŞGUTLUĞ BİŞBALIĞLIĞ ŞINGKOŞELITUTUNĞ TAVĞAÇ TILİNTİN İKİLEYÜ TÜRK TİLİNÇE AĞTARMIŞ. (AY, e1:10) “Yine bu

gelmiş karışmış beş pislik kötü zamandaki(nden) sonra öğrenci Beşbalıklı Şingkoşelitutung Çin dilinden ikinci kez Türk diline aktarmış.”

Yana bu kelyük bulganyuk yavlak üdteki kinki boşgutluğ bişbalıglıg şingkoşelitutung tavgaç tilintin türk tilinçe evirmiş. (AY, e2:4) “Yine bu gelmiş karışmış kötü zamandaki(nden) sonra öğrenci Beşbalıklı Şingkoşelitutung Çin dilinden Türk diline çevirmiş.”

Örtmez men kizlemez men kılmayuk ayıg kılınçlarıg ikileyü tağı kılmaz men. (AY, 138:3) “Örtmem, gizlemem, kılınmamış kötü amelleri bir daha (tekrar)kılmam.”

Ötrü ol üdün ilig beg ulatı iki oğlanı birle ulısu sıgtaşu kitermeyük yiviglig tizigligin kamağ begler birle yumğı bodısatavnuñ qalmı şünüklüg şarırın ididiler yıgdılar. (AY, 627:14) “Sonra o zaman hükümdar bey iki oğlu ile birlikte ağlaya sızlaya götürülmemiş Bodhissatva'nın geride kalan bütün kemikli eşyasını acele bir şekilde bütün beyler ile birlikte topladılar,yıgdılar.”

Vınçur-anıñ sözin

Önüşi önmeyük usık ekşer

Ögin ök bililgey özin (ETŞ, 106:13)

“Vınçura'nın sözünü,
Henüz hatıra gelmemiş harf ve heceler
Kendiliğinden derhal belli olur.”

Öwke köñül öritmeyük tınlıg (UIII42,13 / ETG, 81) “Kin(öfke) beslemeyen(beslemedik) canlı”

Ötrü meniñ edgü tityük köni kirtü nomluğ şasınım yirtünçüde ür keç üdün adasızın inç esen turğay tip yarlıkadı. (AY, 91:22) “Sonra, benim iyi denilen doğru gerçek esaslı öğretim dünyada er geç zamanla ebediyen huzur mutluluk duracak, diye buyurdu.”

İnçip edgü tityük nomluğ şasınım öçülmedin alkınmadın şuradı üdke teginçe kedki yirtinçüde serilip tutur. (AY, 164:14) “Böyle iyi denilen esaslı öğretim ortadan kalkmadan, yok olmadan işitilmiş (Şrota) zamana kadar sonraki dünyada yerleşip kalır.”

Könül tegürüp bu meniñ edgü tityük nomluğ şasınımız ür kiç turğurğuka avant tıtağ boltaçı. (AY, 342:5) “Gönül değdirip bu benim iyi denilen esaslı öğretim er geç yükselmeye sebep olacak.”

Ötrü üç üdki burkanların edgü tityük köni nomluğ şasınığ kiüyü küzetü tutmuş bolğay sizler. (AY, 405:8) “Sonra üç zamanki Burkanların iyi denilen doğru esaslı öğretisini koruyup kollayıp tutmuş olacaksınız.”

...üzeliksiz edgü tityük nomluğ labayığ edgüti ürüp... (AY, 429:19) “En üstün, iyi denilen esaslı boruyu iyice üfleyip...”

*eşsiz iduk tiliñiz öze
edgü tityük nomluğ retnig
esirkençsizin üleyü yarlıkatıñız
emgeklig tolgaklıg tınlıglarkça (ETSŞ, 50:6)*

“Eziyet çeken ve zahmet içinde bulunan mahluklara
Eşsiz mübarek diliniz ile
İyilik denilen kanun cevherini
Esirgemedem, dağıtmak lutfundan bulundunuz.”

*teñrim siziñe....
t.....erser olar yegü konguztın
tegirmileyükmişte ök
terkin tariķur erti ançmandın (ETSŞ, 48:7)*

“Tanrım, size...
.....ise, onlar yiyecek böcekten

Etrafını çevirip.....

Derhal meclisten uzaklaşırlardı”

Ne için tip tiser kayu toğmayuk nomlar erser olar oğ yana bar ermez tip titirler. (AY, 374:24) “Niçin derse, henüz meydana gelmemiş nomlar yine mevcut değildirler, diye söylenir.”

2.2.4.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

–yUK sıfat-fiili ismin yönelme hal ekini alarak ya da “üçün, teg, tıtağ” gibi edatlardan önce gelerek cümle içerisinde zarf görevinde kullanılmıştır.

Ançılayu yime sizler hinayan açarılar m(a)hayan bağşılarnığ edgüsin [ed]remin bilmeyükke anın yangılmış sidan taplagingızlarnı b(e)k katığ tutar sizler (Biog. Hts. Kap. IV, Bl. ?r / ETİF, 130) “Yine siz, Hinayana üstadları, Mahayana öğretmenlerinin iyiliğini, faziletini bilmediğiniz için, o sebepten yanılmış sidan arzunuzu pek sıkı tutarsınız.”

Ol antağ kirtü tözüğ bilmeyükleri için ötrü ol bilgisiz yalanguklar yorıguluk yorımaguluk nomlarığ ne körserler ne eşidserler ötrü anı atkanurlar anga yapşınurlar. (AY, 387/3) “O öyle gerçek özü bilmedikleri için o bilgisiz insanlar (doğru yolda) yürüsün yürümesin esasları ne görseler ne işitseler ona bağlanır, yapışırlar.”

Tengriğe yağış ayık birmeyükke başın kösin ağrıdur (TT VII 25v.1-2 / ETİF, 49) “Tanrıya kurban ve nezir sunmadıkları için (sunmayanların) başını gözünü ağrıtır.”

İşi ködüği bitmeyük teg (TT I, 51-52 / ETİF, 54) “İşi gücü bitmemiş gibi...”

...körüp inçe tip tidi: 'ay irinç tişi bars enüklegeli yiti kün bolmuş yiti enükleri eyip meng yumşak tilegü ok teginç bulmayukka anın açmak suvsamak emgek üze sıkılıp yanturu yene öz enüklerin yigeli kılınur.' (AY, 610/5) “görüp şöyle dedi: ‘Ey zavallı dişi pars, yavrulayalı yedi gün olmuş, yedi yavrusu söyleyip yumuşak yiyecek isteyince bulmadığında acıkmak, susamak, emmek üzere eziyet çekip yine kendi yavrularını yiyebilir.’”

...inçip yene biligsiz yalanguklar yirtinçülügde yig iduk bilge biliglig közüg bulmayukları için ötrü alku nomlarning çınju tigma ertükteg kirtü tözin bilmezler. (AY, 386/20) “Böylelikle yine bilgisiz insanlar dünyeviden daha iyi kutsal bilge bilbili gözü bulmadıkları için bütün esasların Çınju (gerçeklik) denilen nomda olduğu gibi gerçek özünü bilmezler.”

Ozdılar kaçdılar öngi öngi yogurkantılar içileri inisi yanturu kelmeyükke busanu bulganu köngülleri. (AY, 631/3) “Kurtuldular, kaçtılar ayrı ayrı gittiler, ağabeyleri küçük erkek kardeşleri tekrar gelmediği için umutsuzluğa düşerek, karışarak gönülleri.”

Ulatı küvenç nızvanı tıtagınta burkan nom bursang kuvrag üç erdinig ögüg kangıg bahşılarıg uluglarıg etözin ağır ayag kılmayuk tıtagınta engrey bedey aksak çolak közsüz teglük bolmuşların... (AY, 300/9) “Ayrıca, gurur, ihtiras yüzünden Burkan topluluğu meclisi üç özü anneyi, babayı ve bahşılarını ulularını vücutlarını şerefli itibarlı kılmadığından küçük büyük aksak çolak, gözsüz, kör olmuşlarını...”

Sav söz ötmeyükinge ülgülençsiz üküş osmakımız suvsakımız turdı. (Brief. Hts., 2040-2042 / ETİF, 130) “Arada haber gelmediği için (söz geçmediği için) hadsiz üzüntümüz devam etti.”

<azu takı togmayuk için mu toggay.> birök toga tüketmiş için togguça erser anta takı avantlarning tıtaglarning işi ködügi negü erür Birök takı togmayuk için togguça erser anı takı togar tip tigeli bultukmaz. (AY, 374/18-24) “<Yahut da doğmadığı için mi doğacak?>Eğer hastalık bitirdiği için doğacak ise orada da sebeplerin nedenlerin işi uğraşı nedir? Eğer onlar henüz meydana gelmedikleri için doğacak iseler, onlar doğar (meydana gelir) diye söylenilemez.”

körü umayuk teg (HtG 2R11 / ETG,81) “görememiş gibi”

işi bütmeyük teg (TT I,51 / ETG,81) “işi bitmemiş gibi”

Tablo 12: Eski Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI	-DUK	-mİş	-yUK
Teklik 1. Şahıs	<i>inç boltum</i>	<i>keltüküm</i>	<i>itmiş men</i>	<i>kelyük men</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>iltدیڭ</i>	-	-	<i>oğrayuq sen</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>ötünti</i>	<i>ögünç sevinç boltuk</i>	<i>adırmış ol</i>	<i>baryuq ol</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>qaltımız</i>	-	-	<i>qarıyuq biz</i>
Çokluk 2. Şahıs	<i>törüttüñüz</i>	-	-	<i>kedyük siz</i>
Çokluk 3. Şahıs	<i>ozdılar</i>	-	-	-
Hikaye	<i>kişilenti erti</i>	-	<i>sevitmiş ertiy</i>	<i>kelyük erdiler</i>
Rivayet	-	-	<i>soquşmış ermiş</i>	<i>tükemeyük ermiş</i>
Şart	<i>bışrunmadım erser</i>	-	-	<i>bütürmeyük bışurmayuq erserler</i>
İsim-fiil	<i>inimiz ertiy</i>	-	-	-

2.3. Karahanlı Türkçesinde Geçmiş Zaman

Karahanlı Türkçesi, Türk dilinin tarihi dönemlerinin üçüncü devresini oluşturmaktadır. Kimi bilim adamları tarafından “Eski Türkçe” içerisinde değerlendirilirken, kimi araştırmacılar tarafından ise “Orta Türkçe” nin ilk dönemi kabul edilmiştir.

Karahanlı Türkçesi, Karahanlıların hüküm sürdüğü 9. ve 13.yüzyılları kapsar. Karahanlı Devleti, İslamiyet’i kabul eden ilk Türk-İslam devletidir. Karahanlılarla birlikte dilimizde İslamiyet ve Arap alfabesi önemli bir yer edinmiştir. Özellikle 10.yüzyılda Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han’ın İslamiyet’i resmi devlet dini olarak kabul etmesi sonucu Türkçe Kur’an tercümelerinin ilk örnekleri verilmiştir. Karahanlılardan kalan eserler Uygur ve Arap harfleriyle yazılmıştır.

Mecdut Mansuroğlu, Karahanlı Türkçesini şu şekilde tarif eder: “Kaşgar’dan çıkarak Doğu ve Batı Türkistan’da Eski Türkçe yazı dilinden gelişen ilk İslami edebiyat diline “Karahanlıca” denir. Bu edebi şive “Orta Türkçe” ve “Hakaniye” adlarıyla da anılır. 11. Ve 12. Yüzyılların İslami-Türk edebiyatı ürünlerini kapsar ve sonra yerini “Harezmi Türkçesi”ne bırakır. (Mansuroğlu 1979: 141)

Karahanlılardan bugüne ulaşan Türkçe dil ve edebiyat metinleri şunlardır:

-Kutadgu Bilig(1069-1070)

-Dîvânü Lûgati’t- Türk (1074)

-İlk Kur’an Tercümeleleri (Ryland Nüshası)

-Atabetü’l- Hakayık

-Hukuk belgeleri

-Ahmet Yesevi ve izleyicilerinin şiirleri (Ercilasun 2007: 293)

Karahanlı Türkçesinde geçmiş zamanı incelerken Kutadgu Bilig, Dîvânü Lûgati’t- Türk, Atabetü’l- Hakayık ve İlk Kur’an Tercümeleleri (Ryland Nüshası) esas alınmıştır. Divan-I Hikmet yazmaları Karahanlı Türkçesinin değil daha sonraki dönemlerin dil özelliklerini yansıttığı için tarama kapsamında ele alınmamıştır.

2.3.1. –DI/ -DU

2.3.1.1. Yapısı

-DI ekinin yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1)

2.3.1.2. İşlevi

Karahanlı Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman eki çoğunlukla şekil ve zaman eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında bir de –mAdI(n) gerundiumunda kalıplaşmış şekilde görülmektedir.

2.3.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Karahanlı Türkçesinin en önemli dil yadigarlarından biri hiç şüphesiz DLT’dir. Ahmet Günşen ve Salih Demirebilek’in ortak çalışmasında, DLT’de görülen geçmiş zaman çekimi ayrıntısıyla incelenmiştir. (1998) İlgili çalışmada, Divan’da en çok kullanılan fiil çekiminin görülen geçmiş zaman olduğu dile getirilmiş ve bunun nedeni şu şekilde açıklanmıştır. “Bunun sebebini bu zamanın işleğinde aramak lazımdır. Kaşgarlı Mahmud eserini değişik Türk boyları arasında bizzat gezerek, onları ve onlara ait ürünleri görüp dinledikten sonra meydana getirdiği için, tahkiye üslubuna uygun olarak verdiği örnekleri bu zamanla ifade etmiştir.”(1998:71)

2.3.1.2.1.1. Fiil çekimi

2.3.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Karahanlı Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi –DI/-DU şeklindedir. Ancak üçüncü şahıslarda ek daima düzdür, yuvarlak şekilleri hiç görülmez.

Sedalılık-sedasızlık uyumu da düzenli değildir. Kaşgarlı Mahmud bu konuyla ilgili şu açıklamayı yapar: “Şurasını bilesin ki, mazi sıygası bütün fiillerde ancak dal ve ye ile gelir; bu, hiç bozulmaz.; yalnız sert harfler geldiği zaman –çıkağın şiddetinden dolayı- dal harfi te’ye çevrilir. Sert harfler bu dilde dört tanedir: (sert be = p), (te), (sert cim = ç), (sert kaf = k) (DLT II: 33) Fakat Kaşgarlı Mahmud, burada verdiği kaideye kitabında uymaz. Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bilgiden hareketle Karahanlı Türkçesinde, görülen geçmiş zaman ekinde d-t bakımından ünsüzler arasında bir uyum teşekkül ettiğini; dal ile yazılışların ise bir imla hususiyeti sayılması gerektiğini söyleyebiliriz. (Ercilasun 1984: 94)

Görülen geçmiş zaman çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. 2.şahıslar daima η’lidir. Çokluk 1.şahıs çekimi –DIK/-DUK şekline henüz geçmemiştir ve –DIImIz / -DUmUz şeklindedir.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI +m, -DU+m	-DI +mIz, -DU+mUz
2.Şahıs	-DI +η /+g, -DU+ η /+g	-DI +ηIz / +gIz , -DU+ ηUz / +gUz
3.Şahıs	-DI	-DI

(**Tablo 13:** Karahanlı Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Görülen geçmiş zamanın 1.teklik şahıs çekimi –DIM/-DUM şeklindedir.

Kiçiglik keçürdüm yigitlik yitürdüm

Künüm çeliledim özümni çökittim (KB: 6534)

“Çocukluğu geçirdim, gençliği kaybettim;
Günümü kararttım, kendimi çökerttim.”

Başladım Tanrı atı birle üküş rahmetlig ulaşu yarlıkagan ol. (R, 25:29b1)

“Başladım Tanrı adı ile çok rahmetli ulaşıp buyurmuştur.”

Anın uz erür bu kitab bir süzük

Tatulap ketürdüm kemiştım çözük. (AH: 477-478)

“Onun için bu güzel ve süzölmüş bir kitaptır;
(sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım.

Biligni irredim (DLT III, 228:12) “Bilgiyi aradım”

Bükünü udhurdum. (DLT III, 228:13) “Akıllı kimseyi seçtim.”

Özümnü adhurdım. (DLT III, 228:14) “Kendimi ayırdım.”

Ancak DLT’de sadece şu örnekte ekin ünlüsü genişleyerek –dam şeklinde kullanılmıştır:

Bardam. (DLT III, 140:2) “Gittim, vardım.”

Bazen şahıs zamirleri de şahıs ifade eden ikinci bir vurgu veya pekiştirme unsuru olarak çekime katılmaktadır:

Men bardum. (DLT I, 31:16) “Ben vardım.”

Men bu işdin busdum. (DLT II, 12:5) “Ben bu işten sıkıldım.”

Bazen de 3.teklik şahıs çekimine rağmen, 1.teklik şahıs zamiri kullanılmak suretiyle fiil 1.teklik şahıs bildirir:

Men at bekletti (DLT II, 341:21 / A.Günşen vd. 1998: 73) “Ben at beklettim, gözettirdim.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

DLT’de en az örneği bulunan görülen geçmiş zaman çekimidir.Üzerine getirilen şahıs eki daima ı’lidir.

Bu beylik küçün almadıı sen tilep

Bayat birdi fazlı bile belgülep (KB: 5469)

“Bu beylik makamına sen isteyerek gelmedin
Onu Tanrı kendi fazlıyla sana ihsan etti.”

...yana bulmaslar özleri içinde emgek andın kim sen hüküm kıldııı...(R, 26:65)

“Yine bulmazlar kendi içlerinde eziyet onun için ki sen hükmettin...”

Ne oğurda keldiıı? (DLT I, 53:15) “Ne vakit geldin?”

Yok erdim yarattııı yana yok kılıp

İkinç bar kıılır sen mukir men muña (AH: 9-10)

“Yok idim, yarattın; yine yok edip,
Tekrar var edersin; bunu ikrar ederim.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Bu ay toldının kör igi ağrudı
Uminçsız bolup candın elgin yudı (KB:1115)

“Ay-Toldı’nın hastalığı ağırlaştı
Ve ümidini keserek canından elini yudu.”

Sefih er tili öz başı düşmanı
Tilindin tüküldi telim er kanı (AH: 141-142)

“Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır;
Birçok adamın kanı dilleri yüzünden döküldü.”

DLT’de, görülen geçmiş zaman en çok 3.teklik şahıs çekimi ile yer almış ve daha çok 3.teklik şahıs zamiri olan “ol” ile birlikte kullanılmıştır.

Ol anı kişiden abıdı. (DLT III, 250:14) “O, onu halktan gizledi.”

Er açtı. (DLT I, 172:6) “Adam acıktı.”

Sirke açışdı. (DLT I, 181:16) “Sirkenin her tarafı acılaştı.”

Üzüm açığsadı. (DLT I, 282:17) “Şarap sulandı, üzüm ekşidi.”

Er ağırladı. (DLT III, 344:19) “Adam ikram olundu.”

...andın kim kodtı ata ana hem yağuklar, anlar kim badı andlarıñız. (R, 26-33)

“Onun için ki bıraktı baba, anne ve akrabalar, onlar ki bağladı antlarınızı.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Karahanlı Türkçesinde genellikle görülen geçmiş zamanın 1.çokluk şahıs çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri –mIz kullanılmıştır. Ancak A.Günşen ve S. Demirbilek DLT’de görülen geçmiş zaman çekimini incelerken görülen geçmiş zamanın 1.çokluk şahıs çekimi için –DIK/ -DUK şeklinin az da olsa kullanıldığını öne sürmektedir.(1998: 75) Yalnız burada verilen –DIK/ -DUK şeklindeki örnekler, -DI görülen geçmiş zaman ekine –DUK sıfat-fiilinin etkisiyle getirilmiş –K çokluk bildiren şahıs ekinden oluşmamıştır. Görülen geçmiş zamanın 1.çokluk şahıs çekiminde -DUK’lu örneklere rastlamak Karahanlı Türkçesi için biraz erken sayılır. Buradaki örnekler şahıs zamirleri ve –DUK geçmiş zaman ekiyle çekimlenmiştir. Nitekim bu konuda M.Vefa Nalbant’ın yaptığı açıklamalar ve verdiği örnekler oldukça önemlidir. (2003: 193-203) Bu açıklamalar ve örneklere –DUK ekiyle yapılan geçmiş zaman çekiminde yer verilecektir.

İki kün toğup teğ kiçe yattımız

Keçip bardı kelmiş künüm saati (KB:3615)

“Her ikimiz aynı derecede doyup
Akşam yattık; günüm geçti gitti.”

Ayurlar: bittimiz. (R, 25:119) “Derler: Bittik.”

Biz keldimiz. (DLT I, 325:20) “Biz geldik.”

Görülen geçmiş zamanın çokluk 1.şahıs çekiminde, AH’de şu örnekte –mIz / -mUz yerine –K şahıs eki kullanılmıştır:

Sebeb erdi bu iş bitidük kitab

Kerek kııl icabet kerek kııl ‘itab (AH: 509-510)

“Bundan dolayı kitabı yazdık,
İster kabul et, ister hoş görme.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Kutadgu Bilig’de görülen geçmiş zamanın 2.çokluk şahıs çekimine rastlanmamıştır. DLT’de sadece bir örneği vardır:

Bardınız (DLT, C II: 47) “Gittiniz.”

Çın-ok arzulayur erdiñiz ölümni körmekinizde burun, çın-ok kördünüzler, sizler baқа turur sizler. (R, 25:143) “Gerçek şu ki arzuluyor idiniz ölümü görmenizden önce, öyle ki gördünüz, sizler bakadurursunuz.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Biri edgü erdi anı ögdiler

Biri isiz erdi anı söktiler (KB:242)

“Biri iyiydi, onu övdüler;

Biriye kötüydü, ona sövdüler.”

Olar bu ışka oğraştılar. (DLT I, 235:3) “Onlar bu işte sızlandılar”

Olar bu ışığ ukuştılar. (DLT I, 186:21) “Onlar bu işi anladılar.”

Sëzinmegil ök anlarka kim sewündiler anıñ birle kim...(R, 25:188)

“Şüphelenme onlara ki sevindiler onunla birlikte ki...”

Neçe edgü kıptı bu bilge bügü

Tilep bulmadılar tiriglik yigü (KB: 6401)

“Bu dünyaya ne kadar iyi insanlar, bilge ve hakimler geldi;

Bütün arzularına rağmen ebedi hayata erişemediler.”

2.3.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.3.1.2.1.1.2.1. Hikaye

Ayurlar: eger bolsa bizke fermanın nerse öldürülmegey erdimiz munda. (R, 25:154) “Derler: “Eğer bize her ne ferman olsa öldürülmeyecektik burada.”

...eger ölse azu öldürülse yanğay erdiniz [mü] (R, 25:144) “...eğer ölse çoğu öldürülse yanacak mıydınız?”

...eger tenlesedi olar birle yer, yime kizlemezler Tañrıka sözni. (R, 26:42) “Eğer onlar yerle bir olsaydı, yine gizlemezler Tanrı’dan sözü.”

İlig aydı uqtum aya kut sini

Çatıg sewdim erdi irer sen mini (KB: 714)

“Hükümdar dedi ki: Ey mutluluk seni anladım;
Seni çok sevmiştim, fakat sen benden ayrılmak istiyorsun.”

Ağırladıñ erdi tapuğsuz mini

Tapuğ yetrümedim ay ilig kanı (KB: 1094)

“Ey sultanım, daha sana hizmet etmeden beni ağırlamıştın;
Fakat ben bu hizmeti nerede yerine getirebilirim.”

2.3.1.2.1.1.2.2. Şart

Könül sırrı açma sözüñ tegmeke

Çalı açtıñ erse özüñ emgeke (KB:4293)

“Gönül sırrını ve sözünü herkese açma;
Eğer açarsan, kendini zahmete sokarsın.”

Süçüg tattıñ erse açığıka anun

Birin kelse rahat kelür renc onun (AH: 209-210)

“Eğer tatlı tattın ise, acıya hazır ol;
Rahat birer birer gelirse, zahmet onar onar gelir.”

...ançaka tegi kaçan yüreksizlik kaldınız erse tağı tartıştınız erse iş içinde, hilaf kaldınız erse, anda kiğın kim körkitti sizke anı kim sewer sizler. (R, 25:152) “Öyle ki ne zaman yüreksizlik ettiniz ise ve tartıştınız ise iş içinde yalan söylediniz ise, ondan sonra kim gösterdi dize onu ki seversiniz.”

...ayıldı olarka: yığırlar eliglerinizni hem adağın kılırlar namazni hem bəriñler zekatni, kaçan bitildi erse olar üze tokuşmak ançada bir ögür olardin korkarlar. (R, 26:77) “denildi (ki) onlara: ellerinizi ve ayağınızı toplayın, namazı kılın, zekatı verin ne zaman yazıldı ise onlar üzerine saygıyla karşılamak, oracıkta bir zaman onlardan korkarlar.”

2.3.1.2.1.2. İsim fiili

Atam erdiñ artuğ bağırsak ağı
Seninde bağırsak törütgen tağı (KB: 1243)

“Sen benim için çok merhametli ve cömert bir babaydın;
Fakat yaratan senden daha merhametlidir.”

Yok erdim yarattıñ yana yok kılıp
İkinç bar kılur sen mukir men muña (AH: 9-10)

“Yok idim, yarattın; yine yok edip,
Tekrar var edersin; bunu ikrar ederim.”

Neçe yir bar erdi sığışmaz eri
Eri bardı kaldı kuruğ tek yiri
Neçe alim erdi neçe feylesuf
Çanı bu kün olar miñinde biri (AH: 201-204)

“Halkına dar gelen ne kadar yer vardı;
Halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı.
Ne kadar âlim, nice feylesof vardı;
Bugün onlar hani, binde biri (bile yok).”

2.3.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı

-DI görülen geçmiş zaman eki, Karahanlı Türkçesinde –mADI /-mADIn gerundiumunda kalıplaşmış olarak karşımıza çıkar. Bunun yanı sıra aynı fonksiyonda kullanılan -mAğIp gerundiumu dikkat çekmektedir. Mecdut Mansuroğlu -mAğIp gerundiumunun sadece DLT’de görüldüğünü belirtir.(1979:172) Ancak bu gerundiumun –DI görülen geçmiş zaman ekiyle ilgisi yoktur. Zeynep Korkmaz, DLT’de -mAğIp şeklinde karşımıza çıkan –mAdAn fonksiyonunda kullanılan bu gerundiumdaki đ sesinin fiilden fiil olumsuzluk yapım eki –mA ile –(X)p gerundiumu arasına gelen yardımcı ses olduğunu ifade etmektedir.(1965) Onun için burada sadece –mADI /-mADIn gerundiumuyla ilgili örneklere yer verilmiştir.

Ğamuğ kazğanığlı ajun malını

Yiyümedi bardı körüñ halini (AH: 273-274)

“Dünya malını kazananların hepsi
(onu) yiyemedi gitti, hallerini görün.”

Ağar suw yorıq yil bu kıut tırmadı

Ajun tezgünürler yorıp tınmadı (KB: 669)

“Akar su, güzel söz ve devlet, bunlar durmadan,
Yorulup dinlenmeden dünyayı dolaşırlar.”

Mini edğü tuttuñ açındıñ öküş

Saña tapnumadın barır bu öz uş (KB:1353)

“Bana iyilik ettin ve çok ihsanda bulundun;
Ben ise sana karşı görevimi yapmadan gidiyorum.”

Harezmi Türkçesinden itibaren örneklerine sıkça rastladığımız, görülen geçmiş zamanın şartının –Inca zarf-fiili fonksiyonu Karahanlı Türkçesinde de karşımıza çıkmaktadır.

Bağa kördüm erse özüñ öwkelig

Munı kördüm erse yitürdüm bilig (KB: 790)

“Sana bakınca öfkeli olduğunu gördüm

Bunları görünce de ne diyeceğimi şaşırđım.”

Mini kördün erse selam kılmadıñ. (KB: 5053) “Beni gördüğünde selam vermedin.”

A.B. Ercilasun bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: “Er- fiili, -se şart ekiyle, görülen geçmiş zamanlı fiillerden sonra zaman ifade eden zarf-fiiller meydana getirir. Bu birleşik şekil –dı erse “-inca/ -ince manasına gelmektedir; görülen geçmiş zaman her üç şahsa da bağlanabilmektedir.” (1984: 188)

2.3.2. –DUK

2.3.2.1. Yapısı

Ekin yapısı hakkında bkz. (2.1.2.1.)

2.3.2.2. İşlevi

–DUK eki Eski Türkçede olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki olarak kullanılmıştır. Şekil ve zaman eki olarak çok sık kullanılmadığı için ekin bu fonksiyonu araştırmacıların gözünden kaçmıştır. Örneğin; A. Günşen ve S.Demirbilek DLT’de görülen –DUK ekli çekimi, görülen geçmiş zaman –DI ekinin –K çokluk bildiren şahıs ekiyle çekimlenmiş şekli olarak düşünmüş (1998:75), M.Vefa Nalbant ise –DUK ekinin Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi (DLT hariç) sadece sıfat fiil olarak kullanıldığını söyleyerek yanılığa düşmüştür. (2003:198) Halbuki Köktürkçe ve Uygurca dönemlerinden kalan metinlerde –DUK ekinin şekil ve zaman eki olarak kullanıldığı örneklere az da olsa rastlanılmıştır.

2.3.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı:

Karahanlı Türkçesinde –DUK ekinin şekil ve zaman eki olarak kullanıldığı örnekler DLT ve KB’de karşımıza çıkmaktadır.

2.3.2.2.1.1. Fiil çekimi

2.3.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

-DUK ekli geçmiş zaman çekiminde –DUK, önüne şahıs zamirleri alarak kullanılmıştır.

-DUK şekli Oğuz grubu lehçelerinin hemen hepsinde ve 2.şahıslar hariç bütün şahıslarla kullanılmıştır. Kaşgarlı bu şeklin sadece Oğuzlar, Kıpçaklar ve Suvarlarda kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca adı geçen Türk boylarının tekliği ve çokluğu ayırmadığını söylemiştir. (DLT II, 61) Nalbant ise çekimde teklik ve çokluğun ayrılmamasını ekin yapısına bağlamaktadır: “Bu durum -DUK ekinin yapısını oluşturan unsurlardan biri olan oğ/ök edatının (-DI+ oğ/ök) bir etkisi olarak değerlendirilebilir. Ekin bütün şahıslarla çekimlenmesi ve çekimde belirleyici olarak eklerin değil zamirlerin kullanılması da oğ/ök edatının çekime bir etkisi olarak düşünülebilir.”(2003: 200)

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	men +fiil tabanı -DUK	biz +fiil tabanı -DUK
2.Şahıs	özün +fiil tabanı -DUK	
3.Şahıs	(ol) +fiil tabanı -DUK	olar +fiil tabanı -DUK

(**Tablo 14:** Karahanlı Türkçesinde –DUK geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Men ya kurduk. (DLT II, 61:5) “Ben yay kurdum.”

Men munda turduk. (DLT II, 61:5) “Ben burada durdum.”

Men anar tawar berdük. (DLT II, 61:5) “Ben ona davar (mal) verdim.”

Men yarmak terdük. (DLT II, 61:5) “Ben para topladım.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

DLT’de bu şahısla çekimine örnek yoktur. Ancak Ercilasun, bu şahısla çekimine KB’deki şu örneği verir ve “kabul etmedin” manasında teklik 2.şahıs olarak bir çekimli fiil gibi kullanıldığını belirtir (1984:162):

*Sana ıdtım erdi kadaşını men
Tilekim ol erdi maña kelse sen*

*Özüñ taplamaduk berü kelmekñ
Maña tuşmaķñ hem yüzüm körmekñ* (KB: 3909-3910)

“Sana kardeşini göndermiş
Ve bana gelmeni dilemiştim.

Sen bana gelmeyi, benimle buluşmayı
Ve yüzümü görmeyi kabul etmemişsin.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Ya kurduk. (DLT II, 61:5) “Yay kurdu.”

Ol süt sağduk. (DLT II, 61:5) “O süt sağdı.”

Ol keldük. (DLT II, 61:5) “O geldi”

Ol anı urduk. (DLT II, 61:5) “O, onu vurdu.”

Ğadaş timiş kaymaduk, kadın timiş kaymış. (DLT, I: 403) “Akraba demiş dönmemiş, hısım demiş dönmüş.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Biz keldük. (DLT II, 61:21) “Biz geldik.”

Biz ağduk. (DLT II, 61:12) “Biz ağdık.”

Biz ya kurduk. (DLT II, 61:5) “Biz yay kurduk.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Olar tağka ağduq. (DLT II, 61:12) “Onlar dağa ağdı.”

Olar ewge kirdük. (DLT II, 61:12) “Onlar eve girdi.”

2.3.2.2.1.2. İsim fiili

Karahanlı Türkçesinde –DUK ekinin isim fiiline rastlanmamıştır. Er- yardımcı fiili sadece şu örnekte asli fiil olarak –DUK ekini almıştır.

Sewe baktıñ erse közüm yümdüküm

Saşa körkitür men negü erdüküm (KB: 663)

“Sen sevgiyle bakınca ben gözümü yumdum,
Çünkü sana nasıl olduğumu göstermek isterdim.”

2.3.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki olarak kullanılan –DUK eki, sıfat-fiil olarak Karahanlı Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiilleri arasında yer alır. Ekin ilk ünsüzü sedalılık-sedasızlık uyumuna uyar ancak ikinci ünsüzü iki ünlü arasında kalmasına rağmen daima sert şekildedir. Sadece yuvarlak şekilleri kullanılan ek, düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymamaktadır. -DUK sıfat-fiili, KB’de –miş kadar sık geçmezse de örnekleri oldukça boldur. (Ercilasun 1984:162)

2.3.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Sewe baktıñ erse közüm yümdüküm

Saşa körkitür men negü erdüküm

“Sen sevgiyle bakınca ben gözümü yumdum,
Çünkü sana nasıl olduğumu göstermek isterdim.” (KB: 663)

...aydılar: *İdimiz-a örtgil biziñ yazuqlarımızni, teñde keçtükimizni, işimiz içinde üstüvar kılğıl. adaqlarımızni.* (R, 25:147) “Dediler: ‘Ey Tanrımız, bizim günahlarımızı gizle, bedenden geçtiğimizi, işimizde kuvvetli et.’”

Anıñ barduķı barmaduķı bir. Meniñ turdukum turmadukum bir. Anıñ keldügi kelmedügi bir (DLT, II, 42:8) “Onun vardığı varmadığı, gidip gitmemesi bir. Benim kalktığım kalkmadığım bir. Onun geldiği gelmediği bir.”

Uçup kökke örlep tükel ağdukuñ

Tilek birge teñri negü koldukuñ (KB: 6046)

“Kalkıp göklere uçarak en yüksekler çıkman ise
Tanrının senin arzularını yerine getireceğine delalet eder.”

Yoķaru uçup bu özüm teñdüki

Yaşıl kökke örlep teñip siñdüki

Süzük can turur ol bu keptin çıkıp

Yana yandı kelmez yiriñe ağıp (KB: 6064-6065)

“Benim yukarı çıkıp kaybolmam,
Mavi göğe çıkıp boşluğa karışmam,

Temiz canın bu kalıbından çıkararak, bird aha yerine
Dönmemek üzere uçmuş olmasına delalet eder.”

2.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

-DUK sıfat-fiil ekinin eksiz kullanışı, çok yaygın değildir.

Kişi kirmedük ilke kirse qalı

Kelin teg bolur er ağın teg tili (KB: 494)

“Kişi girmediği bir memlekete girince,
Gelin gibi olur, dili tutulur.”

Usa ew kıızı al elig tegmedük

Seniñde adın er yüzin körmedük (KB: 4477)

“Alacaksan el değmemiş, senden başka erkek
Yüzü görmemiş, bir aile kızı almaya çalış.”

Seniñ malıñ ol mal aşındurdukuñ
Saña hasret ol tek tutup turdukuñ
Bu küñ kendü süçüg bu tirmek saña
Açığ bolğa yarın kodup bardukuñ (AH: 433-436)

“Senin malın, öbür tarafa geçirdiğin maldır;
Elinde tuttuğun (mal) ise, senin için ancak hasrettir;
Bugün toplamak senin için tatlıdır;
(fakat) yarın bırakıp gitmek acı olur.

2.3.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Karahanlı Türkçesinde -DUK eki ya yalın halde ya da son çekim edatlarıyla birlikte cümlelerde zarf görevinde kullanılmıştır.

-DUK ekinin olumsuz fiillerin üzerine gelerek –mADUK şeklinde kullanıldığı örneklerde –miş ekiyle paralelliği dikkat çekicidir. A.Bican Ercilasun bunu şu örnekle açıklamıştır:

Eşitmiş sözüğ sen eşitmedük it
Közün körmişin sen körünmedük it (KB: 4062)

“İşittiğin sözleri işitmemiş gibi ol,
Gözünün gördüklerini görmemiş gibi ol.”

“Eşitmedük” ve “körünmedük”ün durumu ilgi çekicidir. Bunlar it- fiilinin zarfi olarak kullanılmışlardır. “eşitmiş-eşitmedük”, “körmüş-körünmedük” arasındaki paralellik de dikkat çekicidir. Bu örnekler –miş ile –dük sıfat-fiili arasında naklililik-şuhudilik farkı olmadığını gösteriyor. (Ercilasun 1984: 162)

-DUK sıfat-fiili “teg, üçün” gibi son çekim edatlarıyla cümlede zarf görevinde kullanılmıştır.

Musulmanğa müşfik bolup mihriban

Sağa sanduğun teg musulmanğa san (AH: 325-326)

“Müslümana karşı şefkatli ve merhametli olup
Kendin için düşündüğün gibi müslüman için de düşün.”

...aytur ok: *ançaklı bolmaduk teg siziñ ara anıñ ara dostluğ, kaşki men bolsam
olar birle kurtulğatım, kurtulmağ uluğ.* (R, 26-73) “der ki : ‘Sizinle onun arasında
dostluk olmamış gibi, keşke ben olsam onlarla kurtulacaktım, kurtulmak ulu.’”

Uluğ bolduğunça tüzünrek bolup

Uluğğa kiçigke sılg kıl sözüñ (AH: 355-356)

“Yükseldikçe daha çok yumuşak huylu olup
Büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan.”

2.3.2.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı

-DUK sıfat-fiili +tA lokatif ekiyle kalıplaşarak –DUKtA şeklinde, zaman bildiren zarf-fiiller yapar.

Esürtmesü devlet sini ey kadaş

Adıldukta şeksiz közüñ tolğa yaş

“Ey kardeş, devlet seni sarhoş etmesin;
Ayılınca, hiç şüphe yok ki gözün yaşla dolar.” (KB:6137)

2.3.3. –mİş

2.3.3.1. Yapısı

Ekin yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

2.3.3.2. İşlevi

2.3.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Karahanlı Türkçesinde -mİş eki şekil ve zaman olarak öğrenilen geçmiş zaman fonksiyonunda kullanılmıştır.

2.3.3.2.1.1. Fiil çekimi

2.3.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Karahanlı Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekiminde, şahıs zamirleri kullanılmıştır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-mİş men	-
2.Şahıs	-mİş sen	-
3.Şahıs	-mİş	-

(**Tablo 15:** Karahanlı Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Yana saknu aldı kör ögdülmişig

Ayur men unutmuş men edgü işig (KB: 1577)

“Sonra birden bire Ögdülmiş’i hatırladı

Ve dedi: Unutmuşum ben bu iyi işi.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Çapuğ beklemiş sen yime yol kesip

Yüzün kizlemiş sen tilin söz basıp (KB: 6308)

“Sen yolunu kesmiş ve kapını kapamışsın;

Yüzünü gizlemiş ve ağzını kilitlemişsin.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

İligke bağa kördi yaşru közin

Kaşı közi tüğmiş açıtmiş yüzün (KB: 770)

“Göz ucuyla gizlice hükümdara baktı;
O kaşını çatmış ve yüzünü buruşturmuş”

Tarığlık tip aymış ajunni resul

Tarığlıkta katlan tarı edgülük (AH: 191-192)

“Resul, dünya için, tarladır demiş;
Tarlada çalış çabala ve iyilik ek.”

2.3.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.3.3.2.1.1.2.1. Hikaye

Törütülmüş erdiñ törügli ölür

Törügli ölür ol törütgen kalur (KB:1242)

“Sen yaratılmıştın, her yaratılan ölür;
Yaratılan ölür, ama yaratan kalır.”

2.3.3.2.1.1.2.2. Rivayet

Karahanlı Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti yoktur. Fakat diğer basit çekimli fiillere er- yardımcı fiilinin öğrenilen geçmiş zaman çekimi “ermiş” getirilerek, rivayet birleşik çekim oluşturulur.

Ukuşluğ biliglig beg ermiş amul

Tiler ermiş erdem idilerin ol (KB:469)

“O akıllı, bilgili, yumuşak huylu bir beymiş
ve erdemli insanları ararmış.”

Kimi sewse ermiş köñül arzulap
Tilin sözde atı yorır söz ulap (KB: 3478)

“Gönül arzulayarak kimi severse,
Her sözde onun adı dilinden düşmezmiş.”

2.3.3.2.1.1.2.3. Şart

Balıkmış bar erse sen emlet körü
Bulun bolmuş erse yulup ol kirü (KB: 2402)

“Yaralanan varsa, sen bakıp tedavi ettir;
Esir düşmüş ise kurtar, geri al.”

Şalı ölmüş erse ağırlap kötür
Oğul kız bar erse añar hak yitür

“Eğer ölmüşse, hürmetle kaldır;
Çoluk çocuğu varsa onlara haklarını ver.” (KB: 2403)

2.3.3.2.1.2. İsim fiili

Ayıtı bu hacib sözün yetrürük
Tileki ne ermiş tağı bütrürük (KB: 507)

“Bu Hacib onun sözünü dikkatle dinledi,
Dostunun ne istediğini iyice soruşturdu.”

Yana aydı bargül ayıtğül sözi
Ne ermiş negü tir kim ermiş özi. (KB: 5956)

“Ögdülmiş: Git, sor, dedi, sözü neymiş,
Kimmiş, ne söyleyecekmiş?”

2.3.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Karahanlı Türkçesinde –miş sıfat-fiili cümlede isim, sıfat veya zarf görevinde kullanılmıştır.

2.3.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Karahanlı Türkçesinde –miş sıfat-fiili niteledikleri isim düştüğünde, iyelik ve hal ekleri aldıklarında cümlede isim görevinde kullanılır. Ayrıca KB’de geçen üç şahıs adı Ögdülmiş, Odğurmuş ve Küsemış’te –miş sıfat-fiil eki kalıplaşarak bir isim yapma eki durumuna geçmiştir. (Ercilasun 1984: 167)

KB’de –miş ile yapılmış olan bazı sıfat-fiiller, niteledikleri isim kullanılmadığı için kendileri isim gibi kullanılmış olurlar (Ercilasun 1984: 164):

Törütgenni bulsa törümiş seniñ

Yaratğanı bulsa yaratmış seniñ (KB: 4743)

“Türeteni bulursan türeyen senindir;

Yaratanı bulursan yaratan senindir.”

Bu erdi ay ilig özüm bilmişim

Ayu birdim emdi könül bulmuşum (KB: 2879)

“Ey hükümdar, benim bildiğim bunlardır;

Hatırıma gelenleri işte arz ettim.”

Emel timişim dost uzun sanmak ol

Uzun sanma sakınç öküş kıl ‘amel (AH: 295-296)

“Ey dost, emel dediğim, uzun düşünmektir;

Düşünceyi uzun etme, (daha) çok amel kıl.”

Yanut birdi ögdülmiş aydı bu söz

Ayıtmuşka ilig cevab kıldı öz (KB: 3157)

“Ögdülmiş yanıt verdi ve dedi ki:
Hükümdarin sualine cevabım şudur.”

*...ol kün kim karıştı iki ögür, bütünlükün tayındurdu olarnı yek
kazğanmışlarının amarisı[dın].* (R, 25:155) “O gün ki karıştı iki zaman, tamamını
kandırdı onları, sadece kazanmışların bazısından.”

Taıırı törütmişini, kim kim tutsa yekni dost Taıırıda adın, çın-oı zıyan kıldı. (R,
26:119) “Tanrının yarattığını, kim ki tutsa tek dost Tanrıdan başka, öyle ki ziyan
etti.”

*Telim körmişim bar tegimsiz kışı
Turup ilke yazdı kesildi başı* (KB: 2516)

“Çok görmüşüm(dür), liyakatsiz kişiler günün birinde
Memlekete karşı suç işlemiş ve başları kesilmiştir.”

2.3.3.2.2. Sıfat fonksiyonunda

-miş geçmiş zaman sıfat-fiili, KB’de çok sık kullanılır. Çoğunlukla sonra gelen ismin sıfatı durumundadır. Geçişsiz fiillerden yapılan –miş ekli sıfat-fiiller; fiilden etkilenen, fiilin ifade ettiği harekete maruz kalan nesneyi veya şahsı nitelerler. (Ercilasun 1984: 183)

*Yidi içti ança sakındı özün
Eşitmiş sözünü bışurdı uzun* (KB: 4583)

“Yedi, içti ve bir süre düşünceye daldı;
İşittiği sözler üzerinde uzun uzun durdu.”

*Saıa ma anunmuş turur bu ölüm
Ödiıe küder ay yarumış künüm* (KB: 1406)

“Ey benim parlak güneşim, bu ölüm senin için de
hazırlanmıştır; ancak vaktini bekliyor.”

Öñ arkış uzadı kopup yol tutup

Öñi kopmuş arkış neçe kiçgülig (AH: 179-180)

“Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır;
Başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir.”

Saçratgudi korkmuş kuş kırk yıl adhrı yığaç üze konmas. (DLT, II:331)

“Tuzaktan korkan kuş kırk yıl çatal ağaç üzerine konmaz.”

Bilmiş yek bilmedhük kişiden yeg. (DLT, III:160) “Tanınmış şeytan,

tanınmadık adamdan daha iyidir.”

Könlüm için örtedi

Yetmiş yaşığ kartadı

Keçmiş üdhük irtedi

Tün kün keçüp irtelür (DLT, I: 245)

“Gönlüm işten yandı,

Onulmuş yarayı tırmaladı

Geçmiş günleri aradı

Gece gündüz geçerek aranır.”

Kurmuş ya “Kurulmuş yay” (DLT, II:59)

Bütmiş baş (DLT, I:245) “Tükenmiş baş”

Telim kördüm emdi ağır bolmuş er

Tıdumadı boğzı töşendi yirig. (KB: 4590)

“Şimdiye kadar itibarda bulunmuş birçok kişi gördüm;

Boğazlarına hakim olmadıkları için toprak olup gittiler.”

2.3.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Karahanlı Türkçesinde –miş sıfat-fiil eki, datif ekiyle birlikte kullanıldığı bazı örneklerde sebep bildirir, bu nedenle cümlede zarf görevinde kullanılır. Bunun yanı sıra “berü, için,, teg, kişin” gibi son çekim edatlarıyla da kullanıldığında cümlede zarf fonksiyonunu üstlenir.

Bayatka şükür kıldı artuğ öküş

Bayat birmişine oğulka ukuş (KB: 1250)

“Oğluna akıl verdiği için

Tanrıya bol bol şükretti.”

Maña kelmişinde berü men bu kün

Tapuğdın kesildim bağa kör ögün (KB: 3364)

“İşte bana geldiğinden beri ben bugün

ibadetten geri kaldım; bir düşünsene.”

Tümen miñ tü erdem öküş ögdiler

Ukuş birle kılmış için ögdiler (KB: 304)

“Binlerce erdem ve birçok alkışlanan iş,

Akıl ile yapılmış olduğu için övülmüştür.”

Toğardın kara kuş kopup örledi

Yağı ot kötürmiş teg ot yıldıradı (KB: 6219)

“Doğudan Kara-Kuş yıldızı çıktı, yükseldi;

Düşman meşalelerini yakmış gibi ateş parladı.”

Ewge yağı kirmişçe (DLT, I:251) “Eve düşman girmiş gibi.”

2.3.3.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Karahanlı Türkçesinde –miş sıfat-fiili +DA lokatif ekiyle birlikte kullanıldığı bazı örneklerde gerundium manasını verir.

Tapıngu kıyıksız tapuğ kılguçı

Tapuğın sinürmişte törke tegir (KB, A: 31-32)

Kutadgu Bilig’de yalnız A nüshasında geçen “sinürmişte” örneğinde gerundium manası vardır; “sindirince” demektir. (Ercilasun 1984: 166)

Kim kim hilaf kılsa yalavaçka belgürmişde kidin anar köni yol... (R, 26:115)

“Kim ki yalan söylese Peygamber’e ortaya çıktıktan sonra ona doğru yönelip yol...”

2.3.4. –yUK

Karahanlı Türkçesinde –yUK ekine sadece iki örnekte rastlanmıştır. Karahanlı Türkçesinde çok seyrek kullanılan –yUK isim-fiili zamir kökenli bildirme ekleri alır, çok kere çekimli fiile yakındır ve böylece zaman bildirir. (M.Mansuroğlu: 1979: 172)

A.Bican Ercilasun ise “Kutadgu Bilig Grameri- Fiil” adlı kitabında –yUK ekinden bahsetmemiştir. (1984)

N.Hacıeminoğlu –yUK ekini geçmiş zaman sıfat-fiilleri grubuna dahil etmiş ve ekin Eski Türkçede daha çok kullanıldığını, Karahanlı devrinde ise az kullanıldığını belirtmiştir. (2003: 164)

-yUK eki DLT’de geçen usayuk “ihmalkar” kelimesinde kalıcı isim yapmıştır. Bunun dışında bir de KB’de sıfat-fiil göreviyle cümlede sıfat olarak kullanılan şu örneği vardır:

Tutayın men emdi maņa bir cevab

Sözün sözleyük öz tilin ülgülep (KB: 3711)

“Söylediğin sözleri ölçüp tartarak bana şimdi bir cevap ver;

Ben de ona göre hareket edeyim.”

Tablo 16: Karahanlı Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI	-DUK	-mİş
Teklik 1. Şahıs	<i>keçürdüm</i>	<i>men ya kırduk</i>	<i>unıtmış men</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>yarattıñ</i>	<i>özün taplamaduk</i>	<i>kizlemiş sen</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>yudı</i>	<i>ol keldük</i>	<i>tügmüş</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>bittimiz</i>	<i>biz ağduk</i>	-
Çokluk 2. Şahıs	<i>bardıñız</i>	-	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>uğuştılar</i>	<i>olar ewge kirdük</i>	-
Hikaye	<i>ağırladıñ erdi</i>	-	<i>törütülmüş erdiñ</i>
Rivayet	-	-	-
Şart	<i>tattıñ erse</i>	-	<i>ölmüş erse</i>
İsim-fiil	<i>atam erdiñ</i>	<i>negü erdüküm</i>	<i>kim ermiş</i>

2.4. Harezml-Altınordu Türkçesinde Geçmiş Zaman

Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş dönemi olarak görülen Harezml Türkçesi, Türkçenin 13.-14.yüzyılları içine alan tarihi dönemidir. Bu dil evresi, Timurlular devrinde sona ermiş ve yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır.

Harezml Türkçesinin tarihi dönemler içerisindeki yeri konusunda araştırmacılar arasında tam bir fikir birliği yoktur. Fuad Köprülü, Harezml Türkçesini Çağataycanın ilk dönemi olarak adlandırırken: Barthold, Samoyloviç, Ahmet Caferoğlu gibi isimler ise bağımsız, müstakil bir dönem olarak kabul etmektedir. (Ata 2002: 12)

Çalışmamızda Harezml ve Altınordu Türkçesini birlikte değerlendirdik. Çünkü 13.yüzyılda Harezml ve Aşağı Sir-Derya kıyılarında görülen kültür faaliyetleri, 14.asırda Saray ve Kırım şehirlerine de sıçramıştır. Bu da Harezml'den birçok bilgin, şair, yazar ve sanatkarın Altınordu topraklarına göç etmesi sayesinde olmuştur. Böylece Harezml'deki Türk yazı dili Altınordu sahasına da yayılmıştır. (Toparlı 1995: 2)

Harezml-Altınordu Türkçesi, eski ve yeni şekillerle ağız özelliklerinin yan yana geldiği bir dönemdir. Esas itibariyle Karahanlı Türkçesinin dil hususiyetlerine bağlı olan Harezml Türkçesi, bu bölgeye yerleşen çeşitli Türk boylarının, özellikle de Oğuz ve Kıpçakların lehçe ve ağızlarından birçok sözcük ve gramer unsuru alarak kendine has bir özellik kazanıp yeni bir yazı dili haline gelmiştir. (Eckmann 1996: 1)

Harezml-Altınordu Türkçesi döneminde birçok eser telif edilmiş ve Karahanlı Türkçesi devrinde başlayan dini-didaktik içerikli eser verme geleneği devam etmiştir. Bununla birlikte sanatsal gaye ile yazılan eserler de vardır. Harezml Türkçesi eserleri Arap harfleriyle yazılmıştır. Uygur harfli metinler nadirdir. Bu dönemin başlıca eserleri şunlardır: Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l- Enbiyâ, Mu'inü'l- Mürîd, Hüsrev ü Şîrîn, Muhabbetnâme, Nehcü'l Ferâdis, Satırarası Kur'an Tercümelere, Dâsîtan-I Cumcuma, Miracnâme ile Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri.

Harezml Türkçesinin dil özelliklerini en iyi yansıtan eser Nehcü'l Ferâdis'tir. Nehcü'l Ferâdis dışında Harezml Türkçesiyle yazılmış eserlerin çoğu telif tarihinden daha sonra istinsah edilmiştir. Bundan dolayı Eckmann'a göre yazmaların dilinde, incelenen eserlerin esas dilinden ayrılması gereken yenilikleri hesaplamak zorundayız. (1979: 185)

Harezmi Türkçesinde geçmiş zamanı incelemek için Nehcü'l Ferâdis, Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Mu'inü'l-Mürîd, Hüsrev ü Şîrîn, Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri taranmıştır.

Harezmi Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI, -mİş, -DUK, -(I/U)p tur(ur) ekleri kullanılmıştır. Bunlardan –DI, -mİş, -(I/U)p tur(ur) geçmiş zaman ifadeli şekil ve zaman eki görevini üstlenirken, -DUK geçmiş zaman ifadeli sıfat-fiil olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde olduğu gibi şekil ve zaman eki olarak kullanımına örnek bulunmamaktadır.

2.4.1. –DI

2.4.1.1. Yapısı

Ekin yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

2.4.1.2. İşlevi

Harezmi Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zaman eki, şekil ve zaman eki fonksiyonuyla kullanılmıştır. Yalnızca –mADI(n) şeklinde kalıplaşmış olarak zarf-fiil fonksiyonuyla karşımıza çıkar.

2.4.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

2.4.1.2.1.1. Fiil çekimi

2.4.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Harezmi Türkçesinde görülen (bilinen) geçmiş zamanı ifade etmek için –DI /-DU ekleri kullanılır. Görülen geçmiş zaman çekimi iyelik kökenli şahıs ekleriyle yapılır. Sadece çokluk 1. şahıs çekiminde –mİz/ -mUz ekinin yanı sıra çokluk ifade eden –K şahıs eki de kullanılmıştır. Bu özellik Harezmi Türkçesinin Karahanlı Türkçesinden ayrılan yönlerinden biridir.

Harezmi Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olan d~t değişimi görülen geçmiş zaman çekiminde de karşımıza çıkar. Görülen geçmiş zaman eki –DI, ünlülerden ve sedalı ünsüzlerden sonra d'li, diğerlerinden sonra t'li kullanılır. (Eckmann, 1979: 195) Ancak ünlülerden ve sedalı ünsüzlerden sonra genellikle d'li yazılan ekin t'li sedasız örnekleri de görülebilmektedir. Dolayısıyla tam anlamıyla

ünsüz uyumu sağlanamamıştır. Ayrıca görülen geçmiş zamanın 1.ve 2.şahıs çekimlerinde dudak uyumu genellikle görülürken, 3.şahıs çekimi (-DI) dudak uyumunu bozar.

N. Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesinde –DI görülen geçmiş zamanın 1. ve 2. şahıs çekimlerindeki dudak uyumu ile ilgili şu bilgileri vermektedir: “Zaman ekinde sonra şahıs ekinin bu zaman ekine bağlanışında; düz ünlü ihtiva eden fiiller üzerine geldiğinde zaman ekini şahıs ekleri –m, -n, -nız eklerine bağlayan ünlü düzdür. Yuvarlak ünlü ihtiva eden fiil kök ve gövdelerinden sonra gelen zaman ekini şahıs ekine bağlayan ünlü ise yuvarlaktır.” (1997: 149)

Harezmi Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimi şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	- DI +m, -DU+m	-DI +mİz, -DU+mUz; -DI+ K, -DU+K
2.Şahıs	-DI +n, -DU+ n	-DI +nİz (lAr), -DU+ nUz (lAr)
3.Şahıs	-DI	-DI +lAr

(**Tablo 17:** Harezmi Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Harezmi Türkçesinde –DI görülen geçmiş zamanın teklik 1. şahıs çekiminde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır. Ancak b, p gibi dudak ünsüzleriyle biten fiiller üzerine geldiğinde şahıs ekinin bağlayıcı ünlüsü yuvarlak olur.

Uş andın taptum ol cân u revânı

Çiçek inliĝ bodı serv ü revânı (HŞ: 1093)

“İşte orada buldum o giden canını

Çiçek inleyerek boĝdu yürüyen serviyi”

Ève aldım nêrseni. (ME, 178:4) “Eve aldım nesneyi.”

Kandırđum ana suwdın rivâyet kıldırđum ana Şi'rni, râvî-yi Şi'r kıldım anı.
(ME, 107: 6) "Onu suya doyurdum, söylettirdim ona Şiiri, Şair yaptım onu."

Mûsî aydı: meni tağı seni yaratđan Teŕridin yarlığ keltürdüm. (KE, 112r: 17)
"Musa söyledi: Beni ve seni yaratan Tanrıdan buyruk getirdim."

Mekkede uruğum kadaŐım bir, tağı sizler ağır Çerig birle bara turursiz, anlarka zahmat tégmesün tép ıdtım. (NF, 48: 16) "Mekke'deki sülalem, kardeşim bir de siz kuvvetli orduyla gidersiniz, onlara bir Şey olmasın diye gönderdim."

Yâ Rasûlallâhi, boynumđa kötürüp hacke elettım tağı Ka'beke költürüp tavâf kıldırđum. (NF, 287: 1) "Ey Resul, boynuma alıp Hacc'a götürdüm ve Kabe'ye götürüp tavaf ettirdim."

Teklik 2. Şahıs çekimi:

Harezmi Türkçesinde –DI görülen geĐmiŐ zamanın teklik 2. Şahıs çekiminde genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumu vardır.

Men aydım yâ emîre'l-mü'minîn mundağ mu ölümni özünđe revâ kördün? (KE, 241r: 7) "Ben söyledim: Ey Emirü'l- Müminin böyle mi ölümü kendine reva gördün?"

Yâ Sufyân, atağın kalđan mirâsını cümle üleŐtin, heÇ neerse özünđe kodmadın.
(NF, 255: 5) "Ey Sufyan, babandan kalan mirası tamamıyla paylaŐtın, hiçbir Şeyi kendine koymadın."

Men ol toprağ men uş kim sen yegâne
Yaratıp cism tapŐurduđ bu cana (HŞ: 94)

" Ben o toğrağım ki sen tek,
Yaratıp Şekil verdin bu cana."

Ey Bâr Hudâyâ, bilmezmen kim meni sen tamuğ için mü yarattın yâ tağı uçtmağ için mü yarattın. (NF, 182: 16-17) "Ey Allah'ım, bilmem ki beni sen cehennem için mi yarattın yoksa cennet için mi yarattın."

Könlünü yarıp mu baktın tedi. (NF, 336: 3) “Gönlünü açıp mı baktın, dedi.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Harezmi Türkçesinde –DI görülen geçmiş zamanın teklik 3. şahıs çekiminde ekin sadece düz ünlülü şekilleri kullanıldığı için dudak uyumu yoktur.

Kün kelü sewüglüki ziyâde boldı, tatlığ aşlar yêdürdi, arığ tonlar keddürdi. (KE, 79r: 9) “Gün gelip sevgisi çoğaldı, tatlı yemekler yedirdi, temiz elbiseler giydirdi.”

Ajun mundağ telim hırman köyürdi

Birin aç koydı birin hoş toyurdu (HŞ: 1791)

“Dünya böyle çok harman yaktı

Birini aç koydu birini güzel doyurdu.”

Ol çöprek mende turur têdim, tağı ol çöprekni bêrdim erse, ol çöprekni öpti tağı yüzinge sildi. (NF, 104: 2) “O örtü bendedir, dedim ve o örtüyü verdiğimde, o örtüyü öptü ve yüzüne sürdü.”

Yetiz bêrdi aña hakkını erklig kıldı anı işge, erklendürdi aña ‘amelni evürdi andın yüzini. (ME, 107:4-5) “Yediz verdi ona hakkını, güçlü kıldı onu işe, amelini güçlendirdi, çevirdi ondan yüzünü.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

–DI görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahıs çekiminde kullanılan Eski Türkçedeki –mIz ekinin yerini Harezmi Türkçesinde –K eki almaya başlamıştır. –mIz ekiyle çekimlenmiş şekiller azalmıştır. –mIz şahıs ekli çekim KE’de çok seyrek, NF’de daha fazla görülür.

Siz uykuñuz içinde üküş yığladınız erse, bizler tağı sizke köre yığladımız, têdiler. (NF, 103: 8) “Siz uykunuzda çok ağladığınızda, bizler de size görüp ağladık, dediler.”

Takaġu yıl târîh yiti yüz toġsan beşte recep ayınıñ sekiz yañta ordu tanta erürte bitidimiz. (AYB I: 23-24) “Tavuk yılı, tarih yedi yüz doksan beşte, Recep ayının sekizinci gününde Ordu Tan’da iken yazdık.”

Hudâyınıñ ‘inâyeti birle çerig yörüp barıp barak birle mansurnı kaçurduk. (AYB, III: 10) “Allah’ın yardımıyla asker yürüyüp gidip, Barak ve Mansur’u kaçırdık.”

*Cevâb aydı munı hem biz işittük
Velî bilmeklikiñe cehd ittük* (HŞ: 4293)

“Cevap verdi: ‘Bunu biz hem işittik hem de bilmen için çabaladık.’”

Âdîne namâzıña barduk, ya’nî okuduk, âdîne kılduk. (ME, 80: 3) “Cuma namazına gittik, yani okuduk, cuma (namazını) kıldık.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Harezmi Türkçesinde –DI görülen geçmiş zamanın çokluk 2. şahıs çekiminde genellikle dudak uyumu görülmektedir.

*Yaraşturdum konağ anda yatınız
Yırağdın kildiñiz bir dem tınıñız* (HŞ: 3252)

“Oturulacak yeri düzenledim orada yatınız,
Uzaktan geldiniz biraz dinleniniz.”

Velîkin yunmağnı maña siz öğrettiñiz iñen edeb birle, hürmet birle. (NF, 172: 4) “Ama bana abdest almayı siz öğrettiniz, pek çok edeple, saygıyla.”

Siz peygamber yerinde oturdunız. (NF, 78: 12) “Siz peygamber yerinde oturdunuz.”

Harezmi Türkçesinde –DI görülen geçmiş zamanın çokluk 2. şahıs çekiminde –
nizler ekinin kullanılması çok nadirdir.

Kêtermediñizler (NF, 33:2) “Gidermediniz.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Harezmi Türkçesinde -DI görülen geçmiş zamanın çokluk 3. şahıs çekiminde
ekin sadece düz ünlülü şekilleri kullanıldığı için dudak uyumu yoktur.

Yırağdın bularnı körüp sewünüştiler. (KE, 197r:16) “Uzaktan bunları görüp
sevindiler.”

Anıñ tig boldılar esrük kim ol dem

Unuttular bu şehvet atını hem (HŞ: 4038)

“Onun gibi sarhoş oldular ki o zaman,
Bu şehvet adını da unuttular.”

Ok atıştılar ozmağ uçun. (ME, 200: 2) “Ok atıştılar kurtulmak için.”

*Hasan aydı: Ey karındaşım Hüseyin, neçe kıta maña ağı içürdiler, eser
kılmadı*. (NF, 175: 12) “Hasan dedi: ‘Ey kardeşim Hüseyin, kaç kere bana zehir
içirdiler, etki etmedi.’”

Mâ’izni taşladılar tağı öldürdiler. (NF, 348: 12) “Maiz’i taşladılar ve
öldürdüler.”

2.4.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Harezmi Türkçesinde birleşik fiil çekimi er- fiili ile yapılmaktadır. Aynı
zamanda Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi birleşik kip çekiminde er-> Ø
gelişmesini gösteren örnekler de vardır. Bunlardan ir- fiili ile yapılanlar çoğunluğu
teşkil etmektedir. (Hacıeminoğlu, 1997: 159)

2.4.1.2.1.1.2.1. Hikaye

Munçaka tegi hêç kimerseke aymaduk erdi dîşmanlardın qorqup. (NF, 155: 9-10) “Bu kadarını hiç kimseye söylemedik idi düşmanlardan korkup.”

Uluğ orunğa olturğan ergeyin aqlatu kutlu buka hasan başlı ilçiler iydük erti sen taqı keleşini bizge iydiñ erti. (AYB, I: 3-6) “Ulu tahta oturmuş olduğumu anlatmak üzere Kutlu Buka ve Hasan başkanlığında ilçiler gönderdik idi. Sen de sözcünü bize gönderdin idi.”

Ol til birle kelti erti. (AYB, I: 9) “O haber ile geldi idi.”

*Şeker tatlığ cevâb aydı kim iy big
Ozaqı yılda kördüm irdi sen tig* (HŞ: 3036)

“Şeker gibi tatlı cevap verdi ki
Ey efendi, geçen yıl gördüm idi senin gibi”

Ey yigit, bu cümle yârânlarğa fermânladım erdi, tavuqlarını boğuzlap keltürdiler taqı saña fermânladım erdi, sen nişe boğuzlamadın tirig keltürdün? (NF, 428: 13-14) “Ey yiğit, bu bütün dostlara emrettim idi, tavukları öldürüp getirdiler, sana da emrettim idi, sen neden öldürmeden canlı getirdin?”

2.4.1.2.1.1.2.2. Şart

Harezmi Türkçesinde görülen geçmiş zamanın şartının iki ayrı fonksiyonu vardır: Birincisi, görülen geçmiş zamanın gerçek şartı; ikincisi ise “-diği zaman” anlamında kullanılarak zaman bildirmesi. (Eckmann, 1979: 213)

Eger ka'beke ziyârat kılu keldiñiz erse, kelür yıl ziyârat kılgay siz, bu yıl icâzat yok. (NF, 39: 17) “Eğer Ka'be'yi ziyaret etmeye geldiniz ise, gelecek yıl ziyaret etmelisiniz, bu yıl izin yok.”

*Telürdüm irse hem usum sen aldıñ
Anın kaynar men uş kim ot saldıñ*

Niçe saldıysa sen mini közüñdin
Közüm bâri sevüñsün ay yüzüñdin (HŞ: 3546-3547)

“Delirdiysem de aklımı sen aldın,
Onunla kaynarım ki ateş saldın.

Ne kadar saldıysan sen beni gözünden,
Gözüm bari sevinsin ay yüzünden.”

Sâranı ol pâdişâhka eletteiler erse, haq tut İbrâhîm peygambardın hicâblarını
kéterdi. (NF, 218: 14) “Sara’yı o padişaha gönderdikleri zaman, Hak İbrahim peygamberden utanmaları yok etti.”

Zühreniñ eri keldi erse anı taķı öldürdiler. (NF, 367:2) “Zühre’nin kocası geldiği zaman, onu da öldürdüler.”

Tapuğcılarka körgüzdi nişân kim
Nişân ıddısa şâh tapğınğa kildim (HŞ: 949)

“Hizmetçilere işaret gösterdi ki
İşaret gönderdiğinde padişah hizmetine geldim.”

2.4.1.2.1.2. İsim fiili

Harezmi Türkçesinde cevherî fiilin görülen geçmiş zaman çekimi, isim soylu sözcüklere “erdim” getirilerek oluşturulur, olumsuzu ise “ermez erdim” şeklindedir. Yalnız bazı metinlerde er- yardımcı fiili, ir- ve i- şeklinde de görülebilmektedir.

Men bay erdim taķı bu oğlum çığay erdi. (NF, 286: 12) “Ben zengin idim ve bu oğlum fakir idi.”

Ol vaķt nârasîda erdiñ. (NF, 288: 7) “O zaman çocuk idin.”

Cüftlendürdi ana keleşmişini biz nikâh içinde erdük, kelin doyında erdük. (ME, 27: 2-3) “Evlendirdi onunla nişanlısını biz nikahta idik, gelin toyunda idik.”

Çırâğ irdiñ cihân yüzün yarutğan

Yağın kildimse köydürdün ten ü cân (HŞ: 3566)

“Dünyanın yüzünü aydınlatan mum fitili idin,
Yaklaştığımda yaktın tenimi ve canımı.”

Kim anıñ birle bir usta katında

İki şâkird idük biz hıdmatında (HŞ: 2353)

“Ki onunla bir usta katında,
İki öğrenci idik biz hizmetinde.”

Anağ yawuz kılıklığı ermes erdi. (NF, 286: 13) “Annen kötü karakterli değildi.”

2.4.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı

-p, -pan ve -a, -u, -yu zarf-fiillerinin olumsuzlarını yapmaya yarayan -mAdIn gerundiumu, “-madan/-medem; -madığından/-mediğinden” anlamlarına gelir. (Eckman, 1979: 210)

Oқып һusrav bu hikmet tahtasın çın

Cihândın köçmedin kiçti cihândın (HŞ: 4366)

“Hüsrev bu hikmet tahtasını doğru okuyup,
Dünyadan göçmeden dünyadan geçti.”

*Ol kavminiñ uluğı turur kim erse unamadın, ol kişilerniñ uluğı turur inkârsız,
ol kavminiñ uluğı turur def kılınmadın anın yanıña çevrülü yörüdi.* (ME, 115: 1-2)
“O kavminin büyüğü kim ise tasvip etmeden, o kişilerin büyüğüdür şüphesiz, o kavminin büyüğüdür reddedilmeden onun yanına çevrilip yürüdü.”

Emgenmedin râhat yok. (NF, 164: 10) “Eziyet çekmeden rahat yok.”

2.4.2. –DUK

2.4.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.2.1.)

2.4.2.2. İşlevi

Karahanlı Türkçesinde şekil ve zaman eki görevinde de kullanılan –DUK eki, Harezmi Türkçesinde sadece sıfat-fiil fonksiyonuyla karşımıza çıkmaktadır.

2.4.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Harezmi Türkçesinde -DUK sıfat-fiilinin kullanımı çok yaygın değildir. Bununla ilgili birkaç örnek vardır. Bunlar cümlede isim ve sıfat görevlerinde kullanılmıştır.

-DUK ile yapılan fiilden isim KE’de sık sık, NF’de seyrek görülür. (Eckmann, 1979: 208)

2.4.2.2.1.1. İsim fonksiyonunda

Atadukın bérđi. (ME, 16:5) “Sözverdiğini (söylediğini) verdi.”

Saņa ne ma’lûm boldı anıñ uçmañlığ erdüki. (NF, 289: 7) “Onun cennetlik olduğu sana nasıl malûm oldu.”

2.4.2.2.1.2. Sıfat fonksiyonunda

NF’de sadece bir örnekte geçer.

Mecmu’ı keltürmedük kitap mutavvel bolmasun tep... (NF, 26: 29)
“Tamamlanmamış kitap uzatılmış olmasın diye...”

Kıldukum işlerniñ te’vili. (KE, 131r: 2) “Yaptığım işlerin te’vili.”

ME’de şu örnek dikkat çekicidir. –DUK sıfat-fiil ekinden sonra yine geçmiş zaman sıfat-fiili olan –miş eki getirilmiştir.

Bu kıtarğan, muñaldukmışnı kıtarğan bala çıkardı kuş. (ME, 8:5) “Bu kurtaran, bunalmış kurtaran yavru çıkardı kuş.”

2.4.3. –mİş

2.4.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

2.4.3.2. İşlevi:

Harezmi Türkçesinde –mİş eki hem şekil ve zaman hem de sıfat-fiil göreviyle karşımıza çıkmaktadır.

2.4.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı:

Harezmi Türkçesinde –mİş ekinin şekil ve zaman eki olarak kullanımı çok yaygın değildir.

2.4.3.2.1.1. Fiil çekimi

2.4.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Harezmi Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman çekiminde şahıs zamirleri kullanılır. Ancak taranan metinlerde ekin birinci şahıs çekimlerine rastlanmamaktadır. Çokluk 3.şahıs çekiminde ise –lAr şahıs eki kullanılmıştır. Ekin sadece düz ünlülü şekilleri kullanıldığı için dudak uyumu görülmez.

Harezmi Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman çekimi, N. Hacıeminoğlu'nun da bahsettiği gibi az kullanılan bir çekim şeklidir. Anlatılan geçmiş zaman olarak da ifade edilen bu zaman, fiilin ifade ettiği oluş, hareket veya durumun geçmişte meydana geldiğini başkasından naklen bildirir. (1997: 151) Eckmann ise öğrenilen geçmiş zamanı anlam bakımından, konuşan tarafından doğrudan doğruya bilinmeyen, başka kişiler tarafından anlatılan yahut belirtileriyle anlaşılan olay veya duyguların ifadesi olarak açıklamıştır. (1979: 217)

Harezmi Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-	-
2.Şahıs	- mİş + sen	- mİş + siz
3.Şahıs	- mİş	- mİş +lAr

(**Tablo 18:** Harezmi Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Eşittim bu küplerdin bir küpni sındurmamış-sen, hikmet ne turur kim ol bir küpni sındurmadıñ? (NF, 307: 14) “İşittim ki bu küplerden birini kırmamışsın, hikmet nedir ki o bir küpü kırdırmadın?”

Eşittim kim Muhammed dîninge kirmişsen, atañ ‘Abdu’l-Muttalib dînidin yüz ewürmişsen. (NF, 13: 16) “İşittim ki Muhammed’in dinine girmişsin, baban Abdumuttalib’in dininden yüz çevirmişsin.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Bakarmen Hüseyin razhu secdeke barmış, yüzini toprakka koymuş. (NF, 182: 15) “Bakıyorum, Hüseyin (r.a.) secdeye varmış, yüzünü toprağa koymuş.”

Yüzini körmemiş ‘ömrinde bir ir (HŞ: 1098) “Yüzünü görmemiş ömründe bir erkek.”

Kâfirler kördiler kim Muhammâd ölmemiş. (KE, 223v: 17) “Kafirler gördüler ki Muhammet ölmemiş.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Yâ Hâtam, eşittim kim camâ’atnı favt kılmışsiz taķı üküş savâbdın mahrûm bolmışsiz taķı neçe kün kağguluğ bolup ewde olturmuşsiz. (NF, 242: 4-5) “Ey Hatem, işittim ki cemaati elden kaçırmışsınız, çok sevaptan mahrum olmuştunuz ve kaç gün kaygılanıp evde oturmuşsunuz.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Davud başlı begler edüğü atlı kişini t(e)mirge aldırtın çıkarup iymişler. (AYB, I: 8-9)“Davud’un başkanlığındaki beyler Edüğü adlı kişiyi Timur’a önden çıkarıp göndermişler.”

Yiti iklim bigleri yıgılıp kaçuğda

Bilin bağlap turukmuşlar tapuğda (HŞ: 2955)

“Yedi iklim beyleri toplanıp kapıda
Belini bağlayıp huzurda bulunmuşlar.”

*Biz kapuğnu muhkem sakladuk, velikin bilmedük bu öltürgenler art kapuğdın
kirmişler, tediler.* (NF, 136: 7) “Biz kapıyı sıkı koruduk, ama bilmedik bu öldürenler
arka kapıdan girmişler.”

2.4.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Harezmi Türkçesinde –miş öğrenilen geçmiş zaman ekiyle yapılan birleşik fiil
çekimlerinde cevherî fiilin er-/ir-, i- şekilleri kullanılmaktadır.

2.4.3.2.1.1.2.1. Hikaye

*Semen-türk aydı hak bizniñ tarafdın
Çıkarmış irdi bir dürr hoş sadeftin* (HŞ: 1540)

“Sementürk dedi: ‘Hak bizim taraftan,
Güzel sedeften bir inci çıkarmış idi.’”

Yana on ekki yaşınka tégmiş erdi. (NF, 348: 11) “Yine on iki yaşına değmiş
idi.”

2.4.3.2.1.1.2.2. Şart

*Niçe ni’met yiseñ hem yigü hasret
Ni kısmet kılmış irse ol kelür yâr* (HŞ: 2848)

“Ne kadar nimet yesen de daha çok hasret
Ne kısmet etmiş ise o gelir, sevgili.”

2.4.3.2.1.2. İsim fiili

*Yırakdın al çiçek kördüm tiyü men
İlimge aldım irse ot imiş sen* (HŞ: 3567)

“Uzaktan kırmızı çiçek gördüm diye ben
Elime aldım ot imişsin.”

Eger bu kimerse özini andağ bilse kim men velî ermiş-men. (NF, 375: 13)
“Eğer bu kimse kendini öyle bilse ki ben veli imişim.”

Bildim kim sen 'âriflardin ermiş-sen tedi. (NF, 431: 6-7) “Bildim ki sen ariflerden imişsin, dedi.”

Ey yârânlarım ben sizke neteg peygâamber erdim? (NF, 85: 12) “Ey dostlarım, ben size nasıl peygamberdim?”

Yâ Resûlallâh, siz bizke ata anadın şefkatlığrak peygâamber erdiniz tédiler. (NF, 85: 12-13) “Ya Resul, siz bize anne babadan daha şefkatli peygamber idiniz, dediler.”

2.4.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Harezmi Türkçesinde –miş sıfat-fiili cümlede isim, sıfat ve zarf fonksiyonuyla karşımıza çıkmaktadır.

2.4.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Harezmi Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli –miş sıfat-fiili, isim çekim ekleriyle birlikte kullanıldığında cümlede isim görevini üstlenmektedir.

Aytu bermişini tégürdi. (ME, 16:5) “Söyleyiverdiğini ulaştırdı.”

Ya Aba Leheb, sen munça yıl boldı heç Muhammeddin yalğan söz eşitmişin bar mu? tep... (NF, 12: 4-5) “Ya Ebu Leheb, sen bunca yıl oldu hiç Muhammed’den yalan söz işittiğin var mı? diye...”

Mu'ayyen bildi 'âşık bolmışını. (KE, 50v: 8) “Aşık olduğunu kesinlikle bildi.”

Ol kimerse kurtulmuşlardın turur. (NF, 122: 10-11) “O kimse kurtulmuşlardandır.”

Harezmi Türkçesinde –miş sıfat-fiilinin iyelik ekli şekline “yok” veya “bar” kelimelerinin getirilmesi oldukça yaygındır.

Nazar kılmışım yok, ol ağırlığın kırılmışını taķı körmişim yok. (NF, 301: 14-15)
“Baktığım yok, o ağırlığın kırılmışını da gördüğüm yok.”

Heç merkebe minmişim yok. (NF, 144: 3) “Hiç eşeğe bindiğim yok.”

Têdi, sendin özge kişi körmüşim yok. (KE, 155r: 12) “Dedi: Senden başka bir kişi gördüğüm yok.”

Çayu ata oğlını qurbân kılmış bar. (KE, 50v: 8) “Hangi baba oğlunu kurban etmiştir”

2.4.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Aşağıdaki örneklerde, öğrenilen geçmiş zaman ifadeli –miş sıfat-fiili, kendisinden sonra gelen isimlerin sıfatı konumundadır.

Yalayıdı ana yalğan söz, yalğan çatmış söz, yalayımış söz yalğa, terge tutdı ewni. (ME, 150:4) “İftira etti ona yalan, uydurulmuş, iftira edilmiş sözle kiraladı evi.”

Ey uçtmağ birle bişarat berilmiş atam (NF, 66:12-13) “Ey cennet ile müjdelenmiş atam”

Kim peygambar ‘as’ka bir sögülmüş güş keltürdiler. (NF, 197: 9) “Ki Peygamber (a.s)’e kebab edilmiş kuş getirdiler.”

Abu Hanife mezhebinde yunmuş suw kim bir yerke yığılur. (NF, 32: 33) “Ebu Hanife mezhebinde abdest alınmış su ki bir yere toplanır.”

Abuşka bolmuş atamdın adırdılar. (NF, 249:12) “Yaşlanmış babamdan ayırdılar.”

Kılmamış edgülgelerini kılduk tep yalğan sözler. (NF, 50: 11) “Yapmadığı iyilikleri yaptık deyip yalan söyler.”

Men aymamış hadisni bilür erken peygambar aydı. (NF, 265: 16-17) “Benim söylemediğim hadisi bilir iken peygamber söyledi.”

2.4.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Harezmi Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli –miş sıfat-fiili “meñizlig, soñ, teg” gibi son çekim edatlarıyla kullanıldığında cümlede zarf görevini üstlenir. Ayrıca iyelik eki + bulunma hal ekiyle ve iyelik eki+ -ça eşitlik ekiyle birlikte zarf fonksiyonunda kullanılır.

Ol vaktın anlarkâ benim sünnetim üze sabur kılmâk ayalarınka yanar kôz kısmış menizlig küçey bolğay, tedi. (NF, 304: 15) “O zaman onlara benim sünnetim üzerine sabretmek avuç içlerine yanan kôz sıkılmış gibi zor olacak.”

Çayrıldı namâz yetürmişdin soñ. (ME, 158: 7) “Döndü namazı bitirdikten sonra.”

Ol hâlde kim kim ol ni’metke mağrûr bolmadın benim katımda tirilmiş teg tirülür bolsalar... (NF, 324-4) “O halde kim ki o nimete kibirli olmadan benim yanımda dirilmiş gibi canlansalar...”

Yâ Rasûlallâh, bu kâfirlarkâ qarğagıl, helâk bolsun temişlerinde kâfirlarkâ qarğamadın edgü du’â kılgan peygamber tęp yığlar erdi. (NF, 91: 5-6) “Ya Resulullah, bu kâfirlere beddua et, mahvolsun dediklerinde kâfirlere beddua etmeden iyi dua eden Peygamber diye ağlar idi.”

Velîkin küç yetmişinçe ittiba’ kılmâk kerek, tedi. (NF, 191-2) “Ama gücün yettiği kadar tâbi olmak gerek, dedi.”

Men saña heç çoğlamadım, tegme bir sormışında lutf ve kerem birle cevâb aytur erdim. (NF, 288: 7-8) “Ben sana hiç kötü söz söylemedim, her sorduğunda iyilik ve ihsan ile cevap verir idim.”

2.4.3.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Ol anañ seni tuğurmışda bir tolğag zahmatı taķı meşakkatı kim anañka tegdi. (NF, 287: 2) “O annen seni doğurduğunda bir sıkıntı eziyeti ve zorluğu ki annene değdi.”

Kâfirler taş birle mübârek tişini sındurmışda sahâbalar aydılar. (NF, 91: 4) “Kâfirler taş ile mübarek dişini kırdığında sahabeler dediler.”

Fulân hubve bağladı ténür oturmuşda şeşdi hubvesin ténür kopmuşda umanç tutdı andın. (ME, 149: 5) “Falan kundak bağı bağladı denir oturunca, çözdü kundak bağını denir kalkınca ümitlendi ondan.”

Yâ 'Âyişe, peygambar vefâtı bolmuşta yüzinge örtgen çöprek sende bar mu?
(NF, 104: 1) “Ey Ayşe, Peygamber vefat ettiğinde yüzüne örtülen örtü sende var mı?”

2.4.4. –(I/U)p turur

2.4.4.1. Yapısı

Örneklerine Çağatay Türkçesinde sıkça rastladığımız “-(I/U)p turur” geçmiş zaman çekimi, Çağatay Türkçesindeki kadar olmasa da Harezmi Türkçesinde de görülür. –(I/U)p zarf fiil eki ile turur bildirme ifade eden yardımcı fiilden oluşan bu şekil, genellikle öğrenilen geçmiş zamanı karşılamak için kullanılmıştır.

2.4.4.2. İşlevi

Harezmi Türkçesinde –(I/U)p turur genellikle öğrenilen geçmiş zamanı ifade eden şekil ve zaman eki fonksiyonunda kullanılmıştır. Ancak Eckmann bu çekimi belirli geçmiş zaman olarak adlandırmış ve anlamını şu şekilde açıklamıştır: “Anlamı: a) Neticeleri devam etmekte olan tamamlanmış eylem: *ekki tewe satgın alıp turur men, birişe siz mingey siz* (NF, 23: 10) “İki deve satın aldım, birine siz bineceksiniz.”, *'arşnı Tanrı ta'âlâ kızıl yâkûttın yaratıp turur.* (Mi'r. 24: 12) “Tanrı taala arşı kızıl yakuttan yaratmıştır.”; b) Başlanmış ve hala devam etmekte olan eylem: *Peygâmbâr ewişe kirdi, bakar, bir za'îfa oturup turur.* (NF, 33:13) “Peygamber evine girdi, bakar ki bir kadın oturmaktadır.”, *Ğamuğları saña küdüp tururlar.* (KE, 244v: 21) “Hepsi seni beklemektedirler.”(1979: 219)

2.4.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

2.4.4.2.1.1. Fiil çekimi

2.4.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Harezmi Türkçesinde –(I/U)p (turur) ile yapılan geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için şahıs zamirleri kullanılır. Ek, –(I/U)p turur şeklinin yanı sıra bazen sadece p'li, bazen de –(I/U)p Dur şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Harezmi Türkçesinde –(I/U)p (Dur(ur)) ile yapılan geçmiş zaman çekimi şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	– (I/U)p (Dur(ur) + men	–(I/U)p (Dur(ur) +miz/biz
2.Şahıs	–(I/U)p (Dur(ur) + sen	–(I/U)p (Dur(ur) + siz
3.Şahıs	–(I/U)p (Dur(ur)	–(I/U)p (Dur(ur) + lar

(**Tablo 19:** Harezmi Türkçesinde –(I/U)p (Dur(ur) geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Harezmi Türkçesinde –(I/U)p (turur) ile yapılan geçmiş zamanın olumsuz çekimi, iki farklı şekilde yapılır: a) –madın turur + şahıs zamiri, b)-may turur + şahıs zamiri. (Eckmann, 1979: 219)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Sâre aydı: neteg kılayın, men üç nersesin kesgeymen tēp ant içipmen. (KE, 48r:10) “Sare söyledi: Nasıl yapayım, ben üç nesnesini keseceğim diye ant içtim.”

‘Alî aydı: körer[ge] könlün bar mu? Yiğit aydı: men anı körgeli kelipmen. (KE, 204v:8) “Ali söyledi: Görmeye gönlün var mı? Yiğit söyledi: Ben onu görmek için geldim.”

Ol ârzûmka tegmedin turur men. (NF, 180:1) “O arzuma ulaşamadım.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Ammâ fikr kılıpsen, bargıl Hadice birle sözleşgil ne tēyür erse bizge haber bērgil. (KE, 186v:11) “Ama düşünmüşsün, git Hatice ile konuş ne diyorsa bize haber ver.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Ammâ karındaşım Yûsuf ol işni yahşı kılıpdur. (KE, 90v: 10) “Ama kardeşim Yusuf o işi güzel yapmıştır.”

Meryem cânın aldı, ‘İsî yetip keldi anasın kördi yatur, uyuklapdur tēp oyğatmadı. (KE, 170r:18) “Meryem canını aldı, İsa yetişip geldi annesini gördü yatıyor, uyumuştur diye uyandırmadı.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Keldiler Yûsufğa selâm kıldılar, aydılar: tüş körüpmiz. (KE, 88r: 12) “Geldiler Yusuf’a selam verdiler, söylediler: Düş gördük.”

Biz ferîşteler kanatlarımız tozu toprağın silkmegin turur miz. (KE, 229v: 12) “Biz melekler kanatlarımızın tozu toprağını henüz silkmedik.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Sordı: kaydın kelipsiz, kimniñ oğlanları turur-siz? (KE, 93v: 13) “Sordu: Nereden geldiniz, kimin oğullarısınız?”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Bular mâllarınıñ zekâtını bermey tururlar. (Mi’r, 38: 3v) “Bunlar mallarının zekatını vermemişlerdir. (Eckmann, 1979: 219)

2.4.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.4.4.2.1.1.2.1. Hikaye

Susap erdim, kandım. (KE, 162v: 3) “Susamıştım, kandım.”

Basa hağ ta’âlâ yarlığap burunğı han ağalarımızniñ uluğ orunni birip turğanda öz ara turamız talaşıp soñrağı zamâne oçur bolup taht barak koluna tüşüp turur erdi. (AYB, III: 8-9) “Sonra Hak Ta’ala lutfedip, evvelki han ağalarımızın ulu tahtını verdiğiğinde kendi aramızda didişip sonraki zamanda fırsat çıkıp that Barak’ın eline düşmüş idi.”

Yûsuf anası Râhil ölüp turur erdi. (NF, 353: 3) “Yusuf’un annesi Rahil ölmüş idi.”

San’â atlığ el bar erdi, ol elke Ebrehe atlığ kişini beg kılıp turur erdi. (NF, 41: 5) “San’a adlı bir memleket vardı, Ebrehe adlı bir adamı memlekete bey yapmıştı.”

Du'ası tamâm bolmay erdi, kamuğ yığaçlar yapraklanıp yemişler belgürdi.
(KE, 162v: 17) “Bütün ağaçlar yapraklanıp meyveler verdiği zaman duası tamam olmamıştı.”

Tablo 20: Harezmi Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI	-mİş	-(I/U)p (Dur(ur))
Teklik 1. Şahıs	<i>ıdtım</i>	-	<i>içip men</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>tapşurduñ</i>	<i>sındurmamışsen</i>	<i>fıkr kılıpsen</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>toyurdı</i>	<i>körmemiş</i>	<i>uyuklapdur</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>yıgladımız, kaçurduk</i>	-	<i>körüpimiz</i>
Çokluk 2. Şahıs	<i>kildiñiz</i>	<i>olturmuşsız</i>	<i>kelipsiz</i>
Çokluk 3. Şahıs	<i>öldürdiler</i>	<i>turuğmuşlar</i>	<i>bermey tururlar</i>
Hikaye	<i>ıydıñ erti</i>	<i>çıkarmış erdi</i>	<i>susap erdim</i>
Rivayet	-	-	-
Şart	<i>telürdüm irse, ıddısa</i>	<i>kısmet kalmış irse</i>	-
İsim-fiil	<i>bay erdim</i>	<i>ot imiş sen</i>	-

2.5. Kıpçak Türkçesinde Geçmiş Zaman

Kıpçak Türkçesi için tam bir konuşma dili veya standart bir yazı dilinden bahsetmek mümkün değildir. Türkoloji literatüründe Kıpçakça ve Kıpçak Türkçesi olarak adlandırılan eserlerden Codex Cumanicus yazı diline ait değildir. Kıpçak ağzından yapılan derlemelerden ibarettir. Mısır'daki Memlük döneminde yazılan edebiyat, din, siyaset, atçılık, okçuluk gibi alanlardaki eserler ise Kıpçak ağzına değil, dönemin standart yazı diline aittir. Bu yazı dilinin Harezmi Türkçesinden çok az bir farkı vardır. O da Harezmi Türkçesi gibi Karahanlı ile Çağatay Türkçeleri arasında bir geçiş dönemini temsil eder. Harezmi eserleri Karahanlı dönemine, Memlük devri eserleri Çağatay Türkçesine daha yakındır.

Kıpçak Türkçesi, 13.yüzyıldan itibaren Oğuzca ile bir arada görülmeye başlar. Hatta bundan daha önce yazılan DLT'de Kıpçakçanın adı Oğuzca ile bir arada anılır. Daha sonraları bu iki kolun birinin güneye birinin kuzeye doğru göç etmesiyle bu iki lehçede bazı farklılıklar oluşmuştur. Daha sonraları Mısır'da bu iki Türk kavminin tekrar bir araya gelmesiyle bu iki lehçeyi birbirinden ayırmada güçlükler ortaya çıkmıştır. 13.yüzyıldan sonra Suriye ve Mısır'da Memlük Kıpçakçasıyla yazılan eserlerin dili tam bir birlik göstermez. Bazı eserler için yazarları "Türkçe, Halis Türkçe, Kıpçakça, Türkmence" gibi tabirler kullanmışlardır.

Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserleri üç grupta toplayabiliriz:

1. Latin alfabesiyle yazılmış metinler: Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Avrupa'da yazılmış eserlerdir. Günümüze sadece Codex Cumanicus kalmıştır. Bu dönemden günümüze eser kalmamasında bu bölgedeki Kıpçakların göçebe bir hayat sürdürmesi ve bu bölgede 19.ve 20.yüzyılda gerçekleştirilen büyük tahribat önemli pay sahibidir.

2. Ermeni harfli metinler: Ermeni Kıpçakçası olarak adlandırılan bu eserler Ermeni Bagratlı Devleti'nin yıkılmasının ardından kuzeye göç eden Ermenilerin Kıpçaklarla yakın ilişki kurduğu dönemde meydana getirilmiştir. 13.ve 14.yüzyıllarda Kıpçak bölgesinde sayıları daha da artan Ermeniler kiliselerinde ve ticari yazışmalarında Kıpçakçayı kullanmaya başladılar.

Ermeni Kıpçakçasına ait dil malzemesi, 1559-1664 yıllarına ait Kamanez-Podolsk Ermeni cemaatine ait çeşitli dosya ve evraklardır. 1943 yılına kadar Kiev şehrinde muhafaza edilen bu dil malzemesi 1944'te Almanların geri çekilmesi

sırasında yok oldu. Bunlardan sadece 1930 yılında T.I.Hrunin'in transkripsiyonla çevirdiği metinler günümüze ulaştı. Ayrıca Viyana, Venedik, Paris, Breslav ve Krakov kütüphanelerinde Ermeni Kıpçakçasıyla yazılmış 28 adet yazma bulunmaktadır.

3. Arap harfli metinler: Bu metinler Suriye ve Mısır'da yazılan Kıpçak Türkçesi eserleridir. Anadolu ve Çağatay Türkçesine göre daha az sayıda olmalarına karşın Memlük Kıpçak eserlerinin Türk dili tarihinde önemli bir yeri vardır. Gazneli ve Selçuklu saraylarında pek rağbet görmeyen Türkçe, Memlükler zamanında ayrı bir önem kazandı. Arapça konuşan halkın Türkçeyi öğrenmesi için çok sayıda eser yazıldı. Arapça ve Farsçadan tercüme yapıldı.

Memlük-Kıpçak eserlerinin dili asıl Memlük Kıpçakçası, asıl Oğuz Türkçesi ve Kıpçak-Oğuz karışımı bir dil olmak üzere üç grupta toplanmaktadır. Kıpçak Türkçesiyle yazılan eserleri türlerine göre şu şekilde sınıflandırabiliriz:

-Sözlük ve gramerler: Codex Cumanicus, Kitabü'l- İdrak li-Lisani'l- Etrak, Kitab-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Et-Tuhfetü'z- Zekiyye fi'l- Lügati't- Türkiyye, Bülğatü'l Müştak fi Lügati't- Türk ve'l-Kıfçak, Ed-Dürretü'l- Mudiyye fi'l-Lügati't- Türkiyye.

-Edebiyat, din, askerlik, baytarlık alanlarındaki metinler: İrşadü'Müluk ve's-Selatin, Gülistan Tercümesi, Baytaratü'l- Vazih, Münyetü'l-Guzat, Kitabü'l-Hayl, Kitab fi-İlmi'n-Nüşşab, Kitab fi'l-Fıkh, Kitab fi'l-Fıkh bi-Lisani't-Türkî, Kitab Mukaddime-I Ebu'l-Leysi's-Semerkindî, Mukaddimetü'l- Gaznevî fi'l-İbadat.

2.5.1. –DI/-DU

2.5.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

2.5.1.2. İşlevi

Kıpçak Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zaman eki, şekil ve zaman eki fonksiyonuyla kullanılmıştır. Yalnızca –mADI(n) şeklinde kalıplaşmış olarak zarf-fiil görevini üstlenmiştir.

2.5.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zaman -DI/-DU eki, gerek ünlü gerek ünsüz uyumuna uymaktadır. CC’de bu uyum çok net bir şekilde görülmektedir. Ancak bazı eserlerde aynı nüshanın çeşitli sayfalarındaki farklar bir imla özelliği olabilir.

2.5.1.2.1.1. Fiil çekimi

2.5.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifade etmek için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Kıpçak Türkçesinde -DI/-DU görülen geçmiş zaman basit fiil çekimi şu şekildedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI+m /-DU+m	-DIK /-DUK
2.Şahıs	-DI+ ηIz /-DU+ηUz	-DI+ ηIz /-DU+ηUz; -DU+ηIz
3.Şahıs	-DI/-DU	-DI+lAr /-DU+lAr

(**Tablo 21:** Kıpçak Türkçesinde -DI/-DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın teklik 1. şahıs çekiminde dudak uyumu ve ünsüz uyumu tam olarak sağlanamamıştır.

Biti bitı bitidim beş ağaçқа bitidim. (CC: 143) “Yaza yaza yazdım, beş ağaca yazdım.”

Ve bu kitâba Hulâsa teyip ad verdüm ve dahı tevfık Teñri ta’âlâdan izdedüm. (KİN, 3v: 1-2) “Ve bu kitaba ‘Hulasa ’ diye ad verdim ve de Yüce Tanrı’nın yardımını istedim.”

Kördüm men bir ança şerhlerde muhtasar kiteblerniñ. (İM, 172a: 5) “Gördüm ben bir o kadar şerhlerde kitapların kısaltılmışını.”

Çalındım, neçik biçan da hırudu yurakım benim, unuttum yema otmağımni benim awazından kustumahımın benim. (AB, 53: 5-10) “Ot gibi tutuldum, yüreğim kurudu, iniltelerimin sesinden yemek yemeği bile unuttum.”

Tenri Te’âlânın sözi birle: men yaratmadım dıvni tağı Ādam oğlanlarını, meger kim maña kulluk kılmak için yaratdım tip. (İM, 3b: 6) “Yüce Tanrı’nın sözü ile : ‘Ben yaratmadım devî, insanoğullarını da aslında bana kulluk etmeleri için yarattım diye...”

Bilmedim men kanda kitkenim yürüp. (GT, 127: 12) “Bilmedim ben nereye yürüyüp gittiğimi.”

Atası ayttı ay oğlum men saña kiter vaktin aytmadım mı kimniñ ilinde aqça bolmasa küç birle karnın toydurmak müşkil iş durur. (GT, 207: 6-8) “Babası dedi: “Ey oğlum ben sana gider vaktiyle söylemedim mi kimin ülkesinde para olmasa güç ile karnını doyurmak zor iştir.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın teklik 2. şahıs çekiminde dudak uyumu ve ünsüz uyumu genellikle görülmektedir.

Uçmaq yolın bizge açtıñ. (CC: 139) “Cennet yolunu bize açtın.”

Ayttılar imdi kim himâyeti kölgesine kirdiñ dağı ni’meti şükrine i’tirâf ketürdüñ. (GT, 47: 1-3) “Dediler: ‘Şimdi kim(in) koruyuculuğu gölgesine girdin ve nimeti şükrüne itiraf getirdin.”

Sen hutharılmahı uçun yopsundun ari guysnuñ yurakın, sen açığı bağından olumnun açtıñ inamlılarğa koktagi hanlıñı. (AB, 158: 7-13) “İnsanların kurtuluşu için Kutsal Bakire’nin karnını kabul ettin, sen ölümün acılı bağından imanlılara gökteki hanlığını açtın.”

Ve dahı ant içerlerdi, ayurlardı ki “Vallâhi sen urduñ, vallâhi sen urmadun. (KİN, 6r: 2-4) “Ve dahi ant içerlerdi, derlerdi ki ‘Vallahi sen vurdun, vallahi sen vurmadin.”

Sen añar imân keltürmediñ. (İM, 60a: 6) “Sen ona iman getirmedin.”

Körmedin mü sen yâ Muhammed, niçük kıldı seniñ Teyriñ? (İM, 66a: 7)

“Görmedin mi sen ey Muhammed, nasıl kıldı senin Tanrın?”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın teklik 3. şahıs çekiminde düz ünlülü şekillerin yanı sıra yuvarlak ünlülü şekillerin de kullanılması dudak uyumu açısından önemlidir. Ancak buna rağmen dudak uyumu tam olarak sağlanamamıştır. İmlada çoğunlukla d’li şekillerin kullanılması ünsüz uyumunun da tam olarak sağlanmadığını göstermektedir.

Ahça kayda kışlamış kan yerde sahladı. (CC: 143) “Akça nerede kışlamış, kan orada sakladı.”

Ayturlar ol kim-irse munuñ vazîfesin az arturdi. (GT, 172:5) “Derler o kimse bunun vazifesini az arttırdı.”

Ve dahı türlü türlü ‘ilim ve hunarlarını öğretdi. (KİN, 31v: 4-5) “Ve türlü türlü ilim ve hünelerini öğretti.”

Kördüm İbrâhîm ‘aleyhi’s-selâm’nu sözleşti maña. (İM, 39a: 5) “Gördüm İbrahim aleyhisselamı, söyledi bana.”

Bahtı ol algışına aşahlanğanlarınñ da heç etmadı holthaların alarnıñ. (AB, 56: 8-11) “O aşığılanmış olanların duasına baktı (kulak verdi) ve onların isteklerini hor görmedi.”

Turdu ol öw üstüde. (CC, 123: 4-5) “Durdu o ev üstünde.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahıs çekiminde Eski Türkçe’deki –mIz yerine –K kullanılmaktadır.

Silâhımıznu alar nazarında koyup selâmât yolın tutup kittik. (GT, 298: 8-9) “Silahımızı onların gözü önünde bırakıp selamet yolunu tutup gittik.”

Bu atmak kim dedük kal’alarda dahı madinalarda yaraşur. (KİN, 31v: 4-5) “Bu atmak ki dedik kalelerde ve Medinelere yaraşır.”

Biz öltürmedük taķı biz bilmes biz anı öltürgenni tip. (İM, 469b: 8) “Biz öldürmedik ve biz bilmeyiz onu öldüreni, diye.”

Ermeni Kıpçakçasında ekin –k ünsüzünün sızıcılaşarak ħ’ya dönüştüğü görülmektedir:

Yoluñ seniñ toğrudıñ baştañ bolup sendan, yazıñlı bolduñ barçada, da buyruñuñnu seniñ sahlamadıñ. (AB, 68: 1-5) “Sana itaatsizlik edip günah ve suç işledik, her yerde günahkâr olduk, senin buyruğunu dinlemedik.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk 2. şahıs çekimi fiil tabanlarına getirilen –DİŋIZ / -DUŋUZ şekliyle yapılır. Ancak bazı metinlerde yuvaralak ünlüyle biten fiillerden sonra gelen –DUŋUZ şekli –DUŋIZ olarak da görülebilmektedir.

Anlar kim îmân keltürdüñiz. (İM, 83a: 1) “Onlar ki iman getirdiniz.”

GT’de, görülen geçmiş zaman çekiminde kullanılan çokluk 2.şahıs eki şu iki örnekte aynı fiil tabanına gelmesine rağmen farklı yazılmıştır:

Ol teşrîf-i kabûl kim buyurduñuz bu kulnuñ. (GT, 71: 10) “O kabul şerefi ki buyurdunuz bu kulun.”

Ķâzî ayttı seniñ şefa’atıñ bilen şer’ haddin terk itse bolmas ayttı yañşı buyurtuñuz. (GT, 112: 12-13) “Kadı söyledi: ‘Senin şefaatinin bilen kötülük sınırını terk etse olmaz.’ Dedi: ‘Güzel buyurdunuz.’”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk 3. şahıs çekiminde ekin düz şekilleri kullanıldığı için dudak uyumu yoktur.

Barıp ‘arab kabîlesinde istep tapup alıp kildiler dağı melik ileyinde sarây sahnında turğuzdılar. (GT, 251: 10-11) “Gidip Arap kabilesinden isteyip bulup alıp geldiler ve padişah önünde saray bölümünde durdurdular.”

Bardılar, ok işlediler. (KİN, 11r: 7) “Gittiler, ok yaptılar.”

Kaçan kim bıçağını gördi, hoş geldi dağı anuñ birle uruşdılar. (KİN, 10v: 6-8)
“Ne zaman ki bıçağı gördü, hoş geldi ve onun ile vuruştular (savaştlar).”

Kaçan kim sulh kılıştılar anlar 'acemler birle. (İM, 433b: 8) “Ne zaman ki barıştlar onlar Acemler ile.”

Yaşşı klawuçılarım da yuvuğlarım benim alınma benim yuvuğlandılar da turdular, da yuvuğlarım benim yırağ boldular mendan. (AB, 48: 6-12) “Yakınlarım ve iyilik dileyenlerim yakınlaştılar ve durdular, eşim dostum benden uzaklaştı.”

2.5.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.5.1.2.1.1.2.1. Hikaye

Kıpçak Türkçesinde taranan metinlerde, görülen geçmiş zamanın hikayesine örnek çok yoktur.

Ölümlü bolduk edi. (CC, 157: 2) “Ölümlü olduk idi.”

2.5.1.2.1.1.2.2. Şart

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zamanın şartı, görülen geçmiş zaman ifadeli basit fiil çekimine “erse/irse” getirilerek yapılır. Ancak çoğu örnekte ercevheri fiilinin ünsüzü düşmüş, bazen de araya yardımcı sesi girmiştir.

Ammâ andın soñra kaçan kim kördüm irse Cenâb-ı Âlî-niñ ragbetini... (İM, 1b: 5-6) “Ama ondan sonra ne zaman ki Hz. Ali'nin ilgisini gördüm ise...”

Ataşa eygülik ni kıldıñ ise anı tutkıl tama' oğlundan iy pîr. (GT, 270: 3-4) “Ey pir, babana iyilik ne yaptıysan onu tamah tut oğlundan.”

Kaçan kim bildiyise kurbân kilgenni İsmâ'il ayıttı: (İM, 234b: 2) “Ne zaman ki bildi ise kurban geldiğini İsmail dedi.”

2.5.1.2.1.2. İsim fiili

Kıpçak Türkçesinde görülen geçmiş zaman ifadeli isim fiiller isim soylu sözcüklere getirilen “erdi, irdi, edi, idi” şekilleriyle yapılmaktadır.

Ol yıldız neçik bir oğlan gıgev edi. (CC, 122: 34) “O yıldız nasıl bir yardımcı gibi idi?”

Ol ayttı ilk idim bir hôr toprak. (GT, 15:6) “O dedi ‘Önce bir hakir toprak idim.’”

Biz bu hâlde idük kim nâgâh bir taş yanından ikki hindî çıkıp yitti. (GT, 297: 9-10) “Biz bu halde idik ki ansızın bir taş yanından iki Hintli yetiştı.”

Munça zamândan kanda idin? (GT, 64: 4)“Bunca zaman nerede idin?”

Menim kavm u kabîlemniñ kamusı âlim irdiler. (GT, 244:9) “Benim kavim ve kabilemin hepsi âlim idi.”

2.5.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Eski Türkçede –mADI(n) şeklinde karşımıza çıkan bu zarf-fiile Kıpçak Türkçesinde sadece Kitâbü’l- İdrâk’ta rastlanmaktadır. Kıpçak Türkçesinde –mADI(n) zarf fiilinin yerine -mAyIn zarf-fiili kullanılmıştır.

Kitâbü’l- İdrâk’ta iki şekilde aynı örneklerde gösterilmiştir. (eyerlemedin, eyerlemeyin; külmedin, külmeyin Kİ 138) (Karamanlıoğlu 1994: 147)

2.5.2. –DIK/ -DUK

2.5.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.2.1.)

2.5.2.2. İşlevi

Kıpçak Türkçesinde –DIK/ -DUK eki sadece sıfat-fiil göreviyle karşımıza çıkmaktadır.

2.5.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Zamanla görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahıs şekliyle karışan –DIK/ -DUK ekinin Kıpçakça eserlerde sıfat-fiil olarak kullanımına az rastlanmaktadır. (Karamanlıoğlu 1994: 142) Taranan metinlerde DIK/ -DUK sıfat-fiili cümlede isim ve zarf fonksiyonunda kullanılmıştır.

2.5.2.2.1.1. İsim fonksiyonunda

Ammâ ol kabza tedükümüz ol turur. (KİN, 17v: 2) “Ama o, kabza dediğimizdir.”

Anuñ-içün kim duşman anı başturur, yakından ol oğ ata bilmez, duşman öldürür, oğ kötürüp yürüdüki fâyida kılmaz. (KİN, 13v: 6-9) “Onun için düşman ona saldırır, yakından ok atamaz, düşman öldürür, ok götürüp yürüdüğü (iyi bir okçu olması) fayda etmez.”

Ve eger bilse ol derviş, ol harâm idüğün andan soñra du'a kılsa. (İM, 19b: 7) “Ve eğer o derviş onun haram olduğunu bilse, ondan sonra dua etse.”

Yâ ussı kitip, yâ bilmese kim ol 'arefe irdüğün, revâ bolur vakfadan. (İM, 39a: 1) “Ya aklı gidip, ya bilmese arefe olduğunu, uygun olur durmasından.”

Kuyaş battığında kelge-men. (EH: 154 / Karamanlıoğlu 1994: 142) “Güneş battığında geleceğim.”

2.5.2.2.1.2. Zarf fonksiyonunda

...anıñ öze hecni bırakduğı için bir koy vâcib bolur. (İM, 361a: 7) “...onun üzerine haccı bıraktığı için koyun vacip olur.”

2.5.3. –mİş

2.5.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

2.5.3.2. İşlevi

Kıpçak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli –mİş eki hem şekil ve zaman hem de sıfat-fiil göreviyle karşımıza çıkmaktadır.

2.5.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

2.5.3.2.1.1. Fiil çekimi

2.5.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-mİş+men; -mİş +Am	-mİş+ biz
2.Şahıs	-mİş+sen	-mİş+ siz
3.Şahıs	-mİş	-mİş+lAr

(**Tablo 22:** Kıpçak Türkçesinde -mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Taradığımız metinlerde öğrenilen geçmiş zamanın teklik 1. şahıs çekimine rastlanmamıştır. Ancak Kıpçak Türkçesi Grameri'nde şu örnekler yer almaktadır. (Karamanlıoğlu 1994: 123)

Kelmiş-men (TZ : 53a); *kelmişem* (TZ:53a)

Ketmiş-men (KK:11)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Ayıtı anıñ bigin kördüm kim hoş âvâz bolmuşsen. (GT, 221: 7-8) “Dedi: “Onun beyini gördüm ki hoş ses(li) olmuşsun.”

Kelmiş-señ (TZ : 53a / Karamanlıoğlu 1994: 123)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Kilseñ iy dost körgeseñ ilk yaz

Toprağım üstüne yaş ot bitmiş. (GT, 294: 10-11)

“Ey dost, gelsen görsen ilk yaz,
Toprağım üstüne taze ot bitmiş.”

Eger aytilsa: imân yaratılmış mu turur, yaratılmamış mu turur? (İM, 489b: 1)
“Eğer söylense: “İman yaratılmış mıdır, yaratılmamış mıdır?”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Kelmiş-biz (TZ : 53a / Karamanlıoğlu 1994: 123)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Kelmiş-siz (TZ : 53a / Karamanlıoğlu 1994: 123)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

“Süngi kabzasın düşmana karşı dutsa dahı atsa, hatâ kıлмаğay.” demişler.
(KİN, 24r: 1-3) “Süngü kabzasını düşmana karşı tutsa ve atsa, hata yapmayacak.’
demişler.”

Kaçan kim işittiler iliniñ âvâzin anđılar mesh kılmamışlar anlarınıñ namâzı bâtl boldı. (İM, 493a: 5) “Ne zaman ki işittiler ilinin sesini, hatırladılar mesh etmemişler onların namazı yanlış oldu.”

2.5.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.5.3.2.1.1.2.1. Hikaye

İsâ ol vaktıda toğmamış irdi. (İM, 47a: 7) “İsa o zaman doğmamış idi.”

Anlamış edim. (CC: 129) “Anlamış idim.”

2.5.3.2.1.1.2.2. Şart

Turmuşsa (TZ : 65a / Karamanlıoğlu 1994: 136)

Kitabü'l-İdrâk (EH)'ta imiş ise > miş-se birleşik kip şekli kalıplaşarak ve benzeşme yolu ile -ş- > -s- olarak, eklendiği fiilin kalınlık-incelik bakımından uyumuna giren, aşağı yukarı “eğer” anlamında bir edat halini almıştır. Bu şekil -miş ile sonuçlanan fiil kiplerinde dördüzlü bir birleşik kip halini andırmaktadır. (Karamanlıoğlu 1994: 136)

Turmuş-mıssa idin turmuşdım. (EH: 153) “Eğer kalkmış olsaydın kalkmıştım.”

Sançar urmuş-mıssa Sonkur urmuşdı. (EH: 153) “Eğer Sançar vurmuş olsaydı, Sonkur da vurmuştu.”

2.5.3.2.1.2. İsim fiili

Kıpçak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli isim fiiller isim soylu sözcüklere er-, ir- ve i- şekilleri getirilerek yapılmaktadır.

Böriniñ sa'breki sen imiş-sen. (GT, 137: 5) “Kurdun daha güçlüsü sen imişsin.”

Bes delâlet kıılır râstı îmân 'amaldan özge irmiş. (İM, 58a: 5) “Öyle işaret eder doğrusu, iman davranışından başka imiş.”

2.5.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Kıpçak Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli –miş eki şekil ve zaman eki fonksiyonundan ziyade sıfat-fiil göreviyle karşımıza çıkmaktadır. Kıpçak Türkçesinde –miş sıfat-fiili cümlede isim, sıfat ve zarf fonksiyonlarında kullanılmıştır.

2.5.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Kiçer yıllar atañ türbesine bir kiliben okumuşın yok tekbir. (GT, 270: 1-2) “Yıllar geçer, babanın türbesine bir defa gelip tekbir okuduğun yok.”

2.5.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Tağı hilâf bağlanmamış kemide turur. Tağı bağlanmış kemi teñiz karanı kibi turur. (İM, 219b: 3-4) “Ve karşıtlık bağlanmamış gemidedir. Bağlanmış gemi, deniz karanlığı gibidir.”

2.5.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Meñiliktan awal yarlığa mana yazıhlığa, da et arzani senin hanlıhına meni toğuriçilarım bila, da keçmişlarım bila, da yuvuhtagıların bila, da barça kestanlık bilay, d asana haybat atan bilay da ari can bilay. (AB, 167: 6-15) “Beni ebediyetten önce beni doğuranlarımla ve geçmişlerimle, yakınlarımla ve bütün Hıristiyanımla yüceliğine uygun kıl ve bana, günahkâr olana, merhamet et, Sana Baban ve Kutsal Ruh’la birlikte şimdi, her zaman ve sonsuza dek yücelik olsun.”

2.5.4. –(I/U)p turur; –(I/U)p tur, –(I/U)p

2.5.4.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.4.4.1.)

2.5.4.2. İşlevi

Kıpçak Türkçesinde –(I/U)p turur; –(I/U)p tur, –(I/U)p şekilleri geçmiş zamanı ifade eden şekil ve zaman eki fonksiyonunda kullanılmaktadır. Fonksiyon olarak öğrenilen geçmiş zamanı mı yoksa görülen geçmiş zamanı mı ifade ettiği konusunda A. F. Karamanlıoğlu, şunları söylemiştir: “Kıpçakça eserlerde –mİş ile birlikte “görülen değil işitilen şeyi haber vermek için” kullanılan yani duyulan geçmişi ifade eden bu şekil, diğer Kıpçakça gramerler gibi zarf-fiilleri “hal” bahsinde zikreden TZ’de zarf fiil durumunda kelip, söylep gibi fiillere “-dır” eki getirilmesi “ya duraklamak ya da söze güzellik vermek içindir” diye izah edilmiştir. (1994: 124)

2.5.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Kıpçak Türkçesinde –(I/U)p turur; –(I/U)p tur, –(I/U)p şekilleri ile oluşturulan şekil ve zaman eki fonksiyon olarak öğrenilen geçmiş zamanı mı yoksa görülen geçmiş zamanı mı ifade ettiği konusunda A. F. Karamanlıoğlu, şunları söylemiştir: “Kıpçakça eserlerde –mİş ile birlikte “görülen değil işitilen şeyi haber vermek için” kullanılan yani duyulan geçmişi ifade eden bu şekil, diğer Kıpçakça gramerler gibi zarf-fiilleri “hal” bahsinde zikreden TZ’de zarf fiil durumunda kelip, söylep gibi fiillere “-dır” eki getirilmesi “ya duraklamak ya da söze güzellik vermek içindir” diye izah edilmiştir. (1994: 124) Ekin öğrenilen mi yoksa görülen geçmiş zamanı mı ifade ettiği örneklerle daha iyi anlaşılacaktır.

2.5.4.2.1.1. Fiil çekimi

2.5.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Kıpçak Türkçesinde –(I/U)p turur; –(I/U)p tur, –(I/U)p şekilleri ile oluşturulan geçmiş zaman çekiminde şahsı ifade etmek için şahıs zamirleri kullanılmaktadır. Ayrıca Kıpçakça eserlerde –(I/U)p tur şeklinin yanı sıra –(I)p tir şekli de karşımıza çıkmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–(I/U)p (turur)+ men	–(I/U)p (turur)+biz
2.Şahıs	–(I/U)p (turur)+ sen	–(I/U)p (turur)+siz
3.Şahıs	–(I/U)p (turur)	–(I/U)p (turur)+lAr

(**Tablo 23:** Kıpçak Türkçesinde –(I/U)p (turur); –(I/U)p tur, –(I/U)p şekilleri ile oluşturulan geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Ammâ men bu iv nimeti bilen bislenip turur men. (GT, 68:3) “Ama ben bu evin nimeti ile beslenmişim.”

Küyüp turuptir-men ölümlerini kıpmaqlıkın. (CC, 148: 18-19) “Beklemiğim ölümler ölümünden sonra dirilişini.”

Aşağıdaki örnekte geçmiş zaman ifadeli –p şekil ve zaman ekinin teklik 1. şahıs çekimleri, anlam olarak görülen geçmiş zamanı ifade etmektedir:

Yazıhlımen ağzım u tilim bila, boş sözlarnı sözlapmen, yalgannı aytipmen, panbas etipmen, sökünç beripmen, harğapmen, eriklapmen, kufur u yaman aytipmen, artıhsı kulupmen, özgalarnı kuldurupmen, akah yepmen akah içipmen, boş galacilar bila özgalarnı sağ fikirindan yaman sağışka kyeltiripmen, da ne ki ağız u til yazıhı bar barçanı hılınıpmen, meğa, ay. (AB, 137-138: 11-11) “Boş sözler söyledim, yalan konuştum, dedikodu yaptım, küfür ettim, beddua ettim, küfürlü ve kötü konuştum, çok güldüm, başkalarını güldürdüm, açgözlü gibi yedim, içtim, boş sözlerle başkalarını iyi fikirlerden kötü düşüncelere getirdim, ne kadar ağız ve dil günahı varsa, hepsini işlediğim için ağzım ve dilimle günahkârım, Tanrı’ya karşı günah işledim”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Men aytım ol kök otka ni sebebden alıpsen böyle gül yanında mesken. (GT, 160: 12-13) “Ben söyledim o gök ota, niçin almışsın böyle gül yanında yer.”

Yarlığadın, koturdun yazıhını dünyadan, da hali yopsun holthamzını bizim, ari ki olturupsen on yanına atanın. (AB, 96: 9-14) “Merhamet ettin, günahları dünyadan

uzaklaştırdın ve şimdi dileğimizi kabul et. Babanın sağ tarafına oturduğun için kutsalsın.”

Susapturup içiptirsen. (CC, 142: 18) “Susamış, içmişsin.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Ġarīb u ħasta hâlin ol bilür kim bu ğurbet mihnetin yıllar çekiptur. (GT, 206: 5-6) “Garip ve hasta halini o bilir ki bu gurbet sıkıntısını yıllarca çekmiştir.”

Yazılğay bu cınşka özga joğovurtka, ħaysi ki tapunuptur algışlama biyni. (AB, 56: 11-15) “Bunlar Tanrı’yı övmek için ibadet etmiş kuşaklara ve diğer (doğmamış) insanlara yazılacak.”

Ol âbdastsızlık kim anıñ birle mübtelâ bolup turur. (İM, 132b: 4-5) “O abdestsizlik ki onunla tutkun olmuştur.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Bel-ki fakirlerge irâdet kitürüp mürid bolup turur biz. (GT: 228: 9-10) “Belki fakirlere irade getirip mürit olmuşuz.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Keliptir-siz (TZ 53b) “Gelmişsiniz.” (Karamanlıoğlu 1994: 124)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Bel-ki ħaķ ayıpturlar hâli kim fitneniñ otı közlenip turur. (GT, 257:12) “Belki ħaķ söylemişler henüz fitnenin ateşi közlenmiş.”

KİN’de sadece çokluk 3.şahıs çekimine rastlanmıştır.

Anda kim oğrılar kelip bakıp tururlar. (KİN, 42r: 7) “Orada ki hırsızlar gelip bakmışlar.”

2.5.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Birleşik fiiller Kıpçakçada i- yardımcı fiili ile kurulur. Kıpçak Türkçesinde – (I/U)p turur; –(I/U)p tur, –(I/U)p şekilleri ile oluşturulan geçmiş zamanın sadece hikayesine rastlanmıştır.

2.5.4.2.1.1.2.1. Hikaye

Belki küreş ta'liminden bir dakîkanı gizlemiş anıñ bile gâlib boldı üstâdı ayttı belî ol dakîkanı bu kün için kizlep idim. (GT, 78: 5-8) “Belki güreş taliminden bir dakikayı gizlemiş, onunla galip oldu. Üstadı dedi: “Evet, o dakikayı bu gün için gizlemiş idim.”

Yigitlik eyyâmında bir kim-irseniñ 'ışkına köñül bağlap idim. (GT, 242: 8-9) “Gençlik günlerimde bir kimsenin aşkına gönül bağlamış idim.”

Yârânlarından biri aña ayttı ol bustanğa kim barıpturur idiñ andan bizge ni tuhfe kerâmet ketürdüñ. (GT, 14: 7-9) “Dostlarından biri ona dedi: “O bahçeye ki gitmiş idin, oradan bize ne hediye getirdin?”

Râstı oşbu kişi taķı anıñ hatunı hecge barıp turur idi. (İM, 486b: 7) “Doğrusu şu kişi ve onun eşi hacca gitmiş idi.”

Tablo 24: Kıpçak Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI/-DU	-mİş/-mUş	-(I/U)p dur(ur)
Teklik 1. Şahıs	<i>izdedüm</i>	<i>ketmişmen, kelmişem</i>	<i>bislenip turur men</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>ketürdüñ</i>	<i>bolmuşsen</i>	<i>içiptirsen</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>arturdı</i>	<i>bitmiş</i>	<i>çekiptur</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>dedük</i>	<i>kelmişbiz</i>	<i>bolup turur biz</i>
Çokluk 2. Şahıs	<i>keltürdüñiz</i>	<i>kelmişsiz</i>	<i>keliptirsiz</i>
Çokluk 3. Şahıs	<i>turdular</i>	<i>demişler</i>	<i>aytıpturlar</i>
Hikaye	<i>bolduk erdi</i>	<i>añlamış edim</i>	<i>barıp turur idiñ</i>
Rivayet	-	-	-
Şart	<i>kördüm irse, bildiyise</i>	<i>urmuşmissa</i>	-
İsim-fiil	<i>'âlim irdiler</i>	<i>özge irmiş</i>	-

2.6. Eski Anadolu Türkçesinde Geçmiş Zaman

Başlangıcını “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler (Korkmaz 1995)”den hareketle 8. yüzyıla kadar götürebildiğimiz Eski Anadolu Türkçesi, 13. yüzyıl ile 15. yüzyıl arasında Anadolu sahasında Oğuz ağız özelliklerine dayalı olarak gelişen yazı dilidir. Çeşitli siyasi, sosyal ve coğrafi sebeplerle Anadolu’ya göç eden Oğuz boylarının konuştuğu bu dil, Batı Türkçesinin ilk dönemidir.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi Selçuklu, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı Devleti döneminde verilmiş eserleri içine almaktadır. Dolayısıyla Anadolu’nun geçirdiği siyasi ve sosyal gelişmelere paralel olarak Eski Anadolu Türkçesi kendi içinde üç bölüm olarak incelenir. Eski Anadolu Türkçesi döneminin alt bölümleri ve o dönemlerde yazılmış eserler şunlardır:

1. Selçuklu Dönemi Türkçesi (11.-13. yy): Behçetü’l Hadâyık fî Mev’izetü’l Halâyık, Ferâiz Kitabı, Kıssa-i Yusuf, Çarh-nâme, Sultan Veled Divanı, İbtidâ-nâme, Rebâb-nâme, Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidü’ş- Şerîfe, Yusuf u Züleyha, Dâstân-ı Sultan Mahmud, Şeh-nâme, Yûnus Emre Divanı, Risâletü’n- Nushiyye, Saltuk-nâme, Danişmend-nâme.

2. Beylikler Dönemi Türkçesi (14.-15. yy): Marzuban-nâme, Kâbus-nâme, Kenzü’l Küberâ ve Mehekkü’l- Ulemâ (Şeyhoğlu Mustafa); İskender-nâme, Cemşid ü Hurşid, Tervihü’l- Ervah, Mürkatü’l- Edeb Ahmedî Divanı (Ahmedî); Taş Vakfiyesi, İlyâsiyye, Baz-nâme, Arâis, Kelile ve Dimne, Kitâb-ı Bâh-nâme-i Şâhî, Cevâhirü’l- Asdâf, Teferrücü’l-Ümerâ, Kerâmât-ı Âhi Evren, Kudûrî Tercümesi, Mantıku’t-Tayr, Garib-nâme, Fakr-nâme, Hurşid-nâme, Kadı Burhaneddin Divanı, Sîretü’n-Nebî, Dede Korkut Hikayeleri.

3. Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi (15. yy ortaları): Hüsrev ü Şîrîn, Har-nâme (Şeyhî); Ahmed-i Dâ’î Divanı, Çeng-nâme, Tıbb-ı Nebevî, Miftahü’l- Cenne (Ahmed-i Dâ’î).

2.6.1. -dI/-dU

2.6.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

2.6.1.2. İşlevi

2.6.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Eski Anadolu Türkçesinde –dI/-dU görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsü, birinci teklik ve çokluk şahıslarda, ikinci teklik şahısta hep yuvarlak, üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda ise hep düzdür. Bundan dolayı Eski Anadolu Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekiminde dudak uyumu görülmez. Ayrıca ünsüz uyumu dışında kalan ekin hep sedalı şekilleri vardır.

2.6.1.2.1.1. Fiil çekimi

2.6.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Eski Anadolu Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifade etmek için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-dU+m	-dU+K
2.Şahıs	-dU+η	-dU+ηÜz
3.Şahıs	-dI	-dI+lAr

(**Tablo 25:** Eski Anadolu Türkçesinde –dI/-dU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Firâkuñ birle ança aġladum kim

Gözümden seyl akar ırmağ içinde (AD, 305: 7)

“Ayrıldığıın için o kadar ağladım ki

Gözümden ırmak içinde sel akar.”

Yüz biñ er gördüm-ise yüzüm dönmedüm

Yüzi dönmez kılıcum ele aldum

Muhammedüñ dini 'ışkına kılıç urdum

Ağ meydanda yumrı başı topça kesdüm

Anda dahı erem bigem diyü öginmedüm

Öginen erleri hoş görmedüm (DK, 227: 6-9)

“Yüz bin er gördüm ise yüzümü dönmedim
Yüzü dönmez kılıcımı ele aldım
Muhammed’in dini aşkına kılıç vurdum
Ak meydanda yuvarlak başı top gibi kestim
Orada bile erim beyim diye övünmedim
Övünen erleri hoş görmedim.”

Sâkî eydür gördüm üç salkım üzüm
Sıkdum anı şişeye budur sözüm (KY: 822)

“İçki sunan söyler: ‘Üç salkım üzüm gördüm, sıktım onu şişeye budur sözüm.’”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Sağuna bakduñ kas kas güldüñ
Soluna bakduñ çok sevindüñ
Karşuna bakduñ beni gördüñ ağladuñ (DK, 124: 2-3)

“Sağına baktın kıs kıs güldün
Soluna baktın çok sevindin
Karşına baktın beni gördün ağladın”

Niçün benden işböyle üzildüñ
Bizüp benden ayrığa düzildüñ (SN: 5224)

“Niçin benden böyle sıkıldın,
Bezip benden ayrı düştün?”

Dâ’î çün anuñ şartı bozuğ kavli yalandur
Avlamaduñ ol genc-i şikârı neden ötrü (AD, 74: 6)

“Dâ’î, o av hazinesini neden avlamadın, çünkü onun şartı bozuk, sözü yalandır.”

Bildün mi ben ol sevgülü yârı neden ötrü
Terk eyledüm ol hûb nigârı neden ötrü (AD, 74: 1)

“Ben sevgiliyi, o güzel yüzlü yari neden dolayı terk ettim bildin mi?”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Hey ne mübârek yir olur bergama
Düşdi yine ışbu gönül bir gama (AD, 157: 1)

“Hey ne mübarek yer olur sıkıntılı olana,
Düştü yine işte gönül bir sıkıntıya.

Hiç eylemedi iltifât aşlara
Hem olmadı meşgûl yoldaşlara (SN: 4636)

“Hiç dönüp bakmadı yemeklere,
Yoldaşlarla da meşgul olmadı.”

Çara başum buñaldı, üzerüme yağı geldi. (DK, 293: 1-2) “Kara başım sıkıldı,
üzerime düşman geldi.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Çanı ol safâlu demler ki seniñ bile geçürdük
Yine bir safâ nazar kıl bize ol safâ hakı-çün (AD, 88: 4)

“Hani o sefalı zamanlar ki seninle geçirdik,
Yine bir sefa göster bize o mutluluk hakkı için.”

Dün hağdan ol ki rahmet idi lutf ile bize
Ismarladuk şefâ'at ile bugün uş hağa (AD, 13: 28)

“Dün Hak’dan o ki rahmet sahibi iyilik ile bize,
Hakk’a işte bugün şefaata ile ısmarladık.”

Delim kez ki uğraşduk oldu oñat
Ki bulardan ayırduk er yıhduk at (SN: 4305)

“Çok uğraştık oldu akıllı oldu,
Ki bunlardan er ayırdık yıktık at.”

Ol gideliden berü tatlu ta’âm
Yimedük biz iy şehen-şâh-ı kirâm (KY: 1270)

“Ey kerem sahibi şahların şahı, o gittiğinden beri tatlı yemek yemedik biz.”

Bilün gibi hilâl olduñ, ağızuñ tek hayâl olduñ (KBD: 2) “Belin gibi hilal olduk,
ağzın gibi hayal olduk.”

Senün-ile meydanda at çapmadukmı (DK, 116: 8-9) “Seninle meydanda at sürmedik mi?”

Cokluk 2. şahıs çekimi:

Kâfirler yidi ağaç yir karşı geldiler, niye geldünüz yigit bigler didiler. (DK, 178: 4-5) “Kafirler yedi ağaç yer karşı geldiler, niye geldiniz yiğit beyler, dediler.”

Beyrek aydur: Niye kıldunuz? (DK, 296: 4-5) “Beyrek söyler: ‘Niye çağırdınız?’”

Siz benümile yavuzluk itdiñüz
Çuyuya birağı beni gitdiñüz (KY: 1637)

“Siz bana kötülük yaptınız, beni kuyuya bırakıp gittiniz.”

Eytdi kanı yûsufumı nitdiñüz
Aluban anı katumdan gitdünüz (KY: 192)

“Söyledi: Hani Yusuf’umu ne yaptınız, onu yanımdan alıp gittiniz.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Ƙullara cevr ü cefâ gerçi revâdur lîkin

Dimediler kim elin al dağı yabana bırak (AD, 224: 6)

“Kullara eziyet ve sıkıntı aslında uygundur ama,
Demediler ki elini al da yabana bırak.”

Buyurdu ki önüne hon çekdiler

Ağırladılar u diñü diñdiler (SN: 4634)

“Buyurdu ki önüne sofrâ kurdular,
Ağırladılar ve dinlenip rahatladılar.”

Ƙalın Oğuz bigleri yetdiler. Salahana Ƙayasına geldiler. Depegözün başını ortaya getürdiler. (DK, 234: 7-9) “Kalın Oğuz beyleri yetiştiler. Salahana Kayası’na geldiler. Tepegöz’ün başını ortaya getirdiler.”

Bir yiñi tûmâr idüp yudılar eski defteri (KBD: 9) “Bir yeni tomar edip yıkadılar eski defter.”

2.6.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.6.1.2.1.1.2.1. Hikaye

İkisin dağı gördi vü bildidi

Hemân lahza hoş şâdılık kıldıdı (SN: 4623)

“İkisini de ördü ve bildiydi,
Hemen her an hoş sevindiydi”

Gerek ola diyüben aldumdı mâl

Ƙuru gelmegi tutmadum saña fâl (SN: 2425)

“Gerek olur deyip mal aldım idi,
Kuru gelmeyi sana uğur saymadım.”

Şeftâlûsına el uzatdum idi alma didi. (KBD: 237) “Şeftalisine el uzattım idi
alma dedi.”

2.6.1.2.1.1.2.2. Şart

Ger anuñ şeker-lebinden haber almaduñsa dâ’î
Bana sor anuñ safâsın ki niçe zülâl imiş ol (AD, 227: 7)

“Dâ’î, onun şeker dudağından haber almadıysan,
Bana sor onun zevkini ki ne kadar tatlı imiş.”

Ger ‘alî pâşâ cihândan girdise sen çok yaşa
‘Ömr ile devlet sana vü rahmet-i ğufrân ana (AD, 27: 42)

“Eğer Ali Paşa, dünyadan gittiyse sen çok yaşa,
Ömür ile devlet sana ve bağışlayıcı rahmet ona.”

Du’âdan beni bi’llâh unutmañuz
Bilüsüzlik itdümse siz itmeñüz (SN: 5200)

“Duadan beni Allah için unutmayınız,
Cahillik ettimse siz etmeyiniz.”

Amma oğlanı ne-kaçar getürdiler-ise turmadı, girü aslan yatağına vardı. (DK,
214: 4-5) “Ama oğlanı kaç kere getirdilerse durmadı, geri aslanın yatağına gitti.”

Pâdişâh endişesinden ben seni
Ger untdumsa helâl eyle beni (KY: 961)

“Padişahın düşüncesinden dolayı eğer ben seni unuttuysam bana hakkını helal
et.”

2.6.1.2.1.2. İsim fiili

Eski Anadolu Türkçesinde görülen geçmiş zamanın isim fiili, isim soylu sözcüklere i- yardımcı fiilinin görülen geçmiş zamanlı şekilleri getirilerek yapılmaktadır.

Bizim ilde kerek idiñ ağaç. (DK, 56: 3) “Bizim memlekette gerek idin ağaç.”

İvünüz ardı dereçük degül-mi-y-idi

İtinüz adı Barak degül-mi-y-idi

Senün aduñ kırk oynaşlu Boğazca Fatma degül-mi-y-idi (DK, 114: 1-3)

“Evinizin arkası dere değil miydi,
İtinizin adı Barak değil miydi,
Senin adın kırk oynaşlı Boğazca Fatma değil miydi?”

Şâh buyurdi etmegi yistin habbâz

Ağuluydı yimedi anı habbâz (KY: 789)

“Padişah emretti ekmeği ekmeği yesin, zehirliydi onu yemedi ekmeği.”

2.6.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Eski Anadolu Türkçesinde –mAdIn zarf-fiili, yaygın olarak kullanılmaktadır.

Tal'atı hursîdinün yüzden niķâbın açmadın

Dâ'inün bir şiveden göñlin ferahşâd eyleyen (AD, 292: 7)

“Güneşin doğuşu gibi yüzünden örtüsünü açmadan,
Dâ'i'nin bir edadan gönlünü mutlu mesut eyleyen.”

Ķap kayalar oynamadın yir obrıldı

Ķarı bigler ölmedin il boşaldı (DK, 192: 9-10)

“Kap kayalar oynamadan yer sallandı
Yaşlı beyler ölmeden memleket boşaldı.”

Bitmedin soldı gülüm oldı nihân

Sümbülüm soldı vü reyhânım benüm (KY: 169)

“Bitmeden soldu gülüm, gizlendi, benim sümbülüm ve reyhanım soldu.”

2.6.2. –DUK

2.6.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.2.1.)

2.6.2.2. İşlevi

Eski Anadolu Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli –DUK eki genellikle sıfat-fiil olarak kullanılmıştır. Ayrıca bulunma hal ekiyle birleşerek –DUKÇA ve –DUKdA zarf-fiili olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.6.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Eski Anadolu Türkçesinde –DUK sıfat-fiil eki daima yuvarlak ünlüdür. Yalnız bazı örneklerde fiil kök ünlüsünün yuvarlak olmasına rağmen düzleşme göze çarpmaktadır. Ayrıca ekin sadece sedalı şekilleri vardır. Bu yüzden –DUK sıfat-fiilinin kullanıldığı bazı kelimeler dudak uyumu ve ünsüz uyumuna uymaz.

Eski Anadolu Türkçesinde –DUK sıfat-fiil eki, cümlede isim, sıfat ve zarf görevlerinde kullanılmaktadır.

2.6.2.2.1.1. İsim fonksiyonunda

Eski Anadolu Türkçesine –DUK sıfat-fiili, isim çekim ekleri olarak cümlede isim fonksiyonunda kullanılmıştır.

Kirpüklerüñe ok didüğüm toğrıdur velî

Kaşuñ kemâna benzedüğünün gümânı var (AD, 46: 3)

“Kırpiklerine ok dediğim doğrudur fakat,

Kaşının kemana benzediği şüphelidir.”

*Görür anda nakkaşı bileydügin
Bezirgân sûretinde ton geydügin (SN: 4622)*

“Görür orada nakış yapanı bilediğini,
Tüccar kılığında elbise giydiğini.”

*Bana kılduğun hîç ata kılmadı
Ya ben bulduğum hîç oğul bulmadı (SN: 688)*

“Bana yaptığını hiçbir baba yapmadı,
Benim bulduğumu da hiçbir oğul bulmadı.”

*Yûsuf eydür bildiñüz mi ben kimem
Şimdi size kıldıguzı ben kılam (KY: 1636)*

“Yusuf söyler: ‘Bildiniz mi ben kimim, şimdi sizin yaptığınızı ben size yapayım.’”

Olma dahhâk iy nigârîn zulmi çoğ kılduğuna. (KBD: 18) “Ey resim gibi güzel sevgili, çok zulüm ettiğinden Dahhak gibi zalim olma.”

2.6.2.2.1.2. Sıfat fonksiyonunda

Eski Anadolu Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli –DUK sıfat-fiili, ya iyelik ekleriyle ya da yalın halde isimlerden önce kullanıldığında cümlede sıfat fonksiyonundadır.

*Nâzük boyuna servi desem di ki hey bana
Benzer ki bir yonulmaduk ağaç ki kündedir (AD, 242: 2)*

“Hey, nazik boyuna servi desem de ki bana,
Güneşte yontulmamış ağaca benzer.”

Göz açuban gördüğüm
Köñül ile sevdüğüm
Bir yasdukda baş koyduğum
Yolunda öldüğüm kurban olduğum
Vay Kazan Bigün inağı
Vay kalın Oğuzun imrençesi Han Beyrek (DK, 92: 6-8)

“Gözümü açınca gördüğüm,
Gönülde sevdiğim,
Bir yastığa baş koyduğum,
Yolunda öldüğüm, kurban olduğum,
Vay Kazan Bey’in inandığı,
Vay sağlam Oğuzun imrendiği Beyrek Han”

Öyledür bu gördüğüm düş bî-gümân
Eyle kim ol şâh kılmışdur beyân (KY: 973)

“Şüphesiz bu gördüğüm rüya öyledir, öyle ki padişah bildirmiştir.”

Bunca yıldan kılduğum zâr u figân
Bağruma taş basduğum iy mihribân (KY: 1772)

“Bunca yıldır ağlayıp inlediğim, bağrıma taş bastığım ey güler yüzlü!”

2.6.2.2.1.3. Zarf fonksiyonunda

Eski Anadolu Türkçesinde –DUK sıfat-fiili, ekin iyelik şekillerine lokatif ve datif eklerinin getirilmesiyle cümlede zarf görevinde kullanılmıştır. Ayrıca “üçün ve sonra” edatlarıyla birlikte kullanıldığında da cümlede zarf görevini üstlenmiştir.

Çara tağa ayıtduğunda işit virsün
Çanlı çanlı sulardan kiçit virsün (DK: 234: 11-12)

“Kara dağa söylediğinde kulak versin
Kanlı kanlı sulardan geçit versin.”

Maksûd yüzüne bakduğumdan

Bir kez nazar-ı safâdur iy dost (AD, 59: 5)

“Ey dost, maksat yüzüne baktığım için, bir kez hoş bakıştır.”

Alaca atlı Şökli Melik katı pusmuş

Pusduğundan kara tağlara tuman düşmüş. (DK, 244: 6-8)

“Alaca atlı Şökli Melik sağlam pusuya yatmış
Pusuya yattığından kara dağlara duman düşmüş.”

Dâ’î gönülde râzını fâş itdüğü için

Şeş-tâyı gör ki mutrib ana gûş-mâl ider (AD, 118: 7)

“Dâ’i, gönüldeki sırrını açığa çıkardığı için,
Telli tamburu gör ki çalgıcı ona kulak verir.”

Ki tapusına ölmeden erişem

Gücüm yettiğince hele dürişem (SN: 5199)

“Ki hizmetine ölmeden erişeyim,
Gücüm yettiği kadar katlanayım.”

Ben dahı yüz binde birin söyledüm

İrdügince kuvvetüm şerh eyledüm (KY: 2096)

“Ben daha yüz binde birini söyledim, gücüm yettiğince açıkladım.”

Ben işbu zamâna anı bilmişem

Yaramazduğum için kalmışam (SN: 5688)

“Ben işte bu zamanda onu bilmişim,
Yaramaz olduğum için kalmışım.”

Ķarnın toyurduktan sonra kazanları depdi dökdi çevürdi. (DK, 111: 7-8)
“Ķarnımı doyrurduktan sonra kazanları tekmeledi, dökü, çevirdi.”

2.6.2.2.2.Zarf-fiil olarak kullanılışı

Eski Anadolu Türkçesinde –DUK sıfat-fiili, eşitlik ve hal ekleriyle “-DUKça” ve “-DUKda” zarf-fiilerini oluşturmuştur.

Anıldukça kırâ’atde kalâkıl

Okundukça tilâvetde kavâri’ (AD, 11: 68)

“Beladan kurtulmak için güzel sesle, usulüne göre dualar okundukça, okumada anıldıkça.”

Yâd it bilişi hulk idüben yad ile biliş

Yâd itmedükçe unıdır yad olur biliş (AD, 273: 1)

“Hatırla tanıdığı yaratıp yabancı ile tanıdık,
Anmadıkça unutulur yabancı olur tanıdık.”

İndi bir yigit bunu depdi. Depdükçe böyüdi. Bir kaç yigit dahı indiler depdiler. Depdüklerinçe böyüdi. (DK, 216: 7-8) “İndi bir yiğit bunu tekmeledi. Tekmeledikçe büyüdü. Birkaç yiğit de indi, tekmelediler.”

Çeriler yasadukda koşun koşun

Kolay yir bulcak virürdük düşün (SN: 4303)

“Askerler koşup koşup sıralandığında,
Kolay yer bulunca hayal kurardık.”

Salkum salkum tañ yilleri esdüginde

Sakallu bozaç turğay sayradukda

Sakalı uzun tat eri banladukda

Bidevi atlar issini görüp ’okradukda (DK, 11: 2-5)

“Salkım salkım tan yelleri estiğinde
Sakallı boz renkli çayır kuşu öttüğünde
Sakalı uzun yabancı er bağırduğında
Bedevi atlar sahibini görüp kişnediğinde”

2.6.3. –mİş

2.6.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

2.6.3.2. İşlevi:

Eski Anadolu Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli –mİş eki, hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki olarak kullanılmaktadır. Ayrıca –mİşdA şeklinde kalıplaşarak zarf-fiil oluşturmaktadır.

2.6.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Duyulan-farkına varılan geçmiş zaman” olarak da adlandırılan öğrenilen geçmiş zamanın anlam bakımından birbirinden ayrı iki temel fonksiyonu vardır: a) Geçmişte cereyan eden bir oluş veya kılışın bizzat görülmediği, başkası tarafından nakledildiği durumlarda kullanılır. İfadesinde rivayet anlamı bulunur. b)-mİş ekinin bir görevi de önceden vuku bulmuş, fakat söyleyen tarafından sonradan fark edilmiş ya da görülmüş bir oluş ve kılışı bildirmektir. (G.Gülsevin-E.Boz 2004: 118)

2.6.3.2.1.1. Fiil çekimi

2.6.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Eski Anadolu Türkçesinde –mİş ekiyle yapılan öğrenilen geçmiş zaman çekiminde şahıs bildirmek için zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Bu dönemde zamir kökenli şahıs ekleri, henüz son şekillerini almamışlardır. Hâlâ gelmiş oldukları zamirlerin izlerini taşımaktadırlar.

Eski Anadolu Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ekinin ünlüsü hep düzdür. Bu yüzden yuvarlak ünlüyle biten fiiller ile yapılan çekimlerde dudak uyumu görülmemektedir.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-mİş+Am, -mİş+vAn(ın),	mİş+Uz
2.Şahıs	mİş+sIn	mİş+sIz
3.Şahıs	mİş	mİş+lAr

(**Tablo 26:** Eski Anadolu Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Ğârûn hazînesin kadeh-i câma satmışam

Sanma beni ki mülk-i süleymâna kalmışam (AD, 66: 2)

“Karun’un hazinesini bir cam kadehe satmışım,
Sanma beni ki Süleyman’ın mülküne kalmışım.”

Ben işbunu sınamışam görmüşem

Başum taşa taş başuma urmuşam. (SN: 5185)

“Ben işte bunu denemişim, görmüşüm,
Başımı taşa, taşı başıma vurmuşum.”

Çağ andan beri kim irişdüm Çin’e

Ne Çin belki geçmişvenin Mâçin’e (SN: 5186)

“O zamandan beri ki ulaştım Çin’e,
Ne Çin belki geçmişim Maçin’e.”

Deñizine talmışvanın fazluñuñ

Ümizine kalmışvanın fazluñuñ (SN: 5493)

“İyiliğinin denizine dalmışım,
Erdeminin ümidine kalmışım.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Mere kavat ağ sakallu babamı ağlatmışsın

Çarıçuk ağ pürçeklü anamı buzlatmışsın

Çarındaşum Kıyanı öldürmüşsün

Ala gözlü bebeklerin öksüz komışsın (DK, 232: 4-7)

“Bre kavat ak sakallı babamı ağlatmışsın

Yaşlıca ak saçlı annemi feryat ettirmişsin

Kardeşim Kıyan’I öldürmüşsün

Ela gözlü bebeklerini öksüz bırakmışsın”

Didi bârî almış mısın al tonı

Ki kîseyle gizler idi altını (SN: 2424)

“Dedi bari almış mısın kırmızı elbiseyi,

Ki keşeyle saklar idi altını.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

*Yalançı oğlu Yaltaçuk menüm ölüm haberin iletmiş, dünlügi altun ban ivine
babamun şiven girmiş, kaza beşzer kıızı gelini ağ çıkarmış kara geymiş. (DK, 97: 4-7)*

“Yalancıoğlu Yaltacuk, benim ölüm haberimi iletmiş, Babamın penceresi altın çadır
evine feryat figan girmiş.”

Süheylün dilegi tamâm olmamış

Tam üstüne ol umduğı gelmemiş (SN: 1373)

“Süheyl’in dileği tamam olmamış,

Tam üstüne o umduğu gelmemiş.”

Eski Anadolu Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın teklik 3. şahıs çekimlerinde, ekin üzerine –dUr, durur kuvvetlendirme eki de gelebilmektedir:

Tâ ki teşrîf-i huzûrunđan cüdâ düşmişdür ol
Hağ bilür zindân olupdur bâğ ile bustân aña (AD, 27: 27)

“Ne zaman ki huzuruna çıkma şerefinden ayrı düşmüştür o,
Allah bilir bağ ve bostan ona zindan olmuştur.”

İy nice âzâdenüñ gönlin esîr itmiş durur
Zülfünüñ dâmında kalmışdur giriftâr ağladur (AD, 186: 7)

“Ey nice özgür kimsenin gönlünü esir etmiştir,
Zülfünün tuzağında asılı kalmıştır ağlatır.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Biri birümüz ile ırışmışuz
Hikâyetlerümüzü soruşmuşuz (SN: 5193)

“Birbirimiz ile gönülden uzaklaşmışız,
Yaşadıklarımızı soruşmuşuz.”

Kâfir aydur: Bigler Çazanüñ tavla tavla şahbaz atlarını binmişüz, altun aqçasını yağmalamışuz, kırk yigid-ilen oğlı Uruzı tutsak itmişüz, katar katar develerini yetmişüz, kırk ince billü kız-ilen Çazanüñ halalını tutmuşuz, bu hayfları biz Çazana itmişüz didi. (DK: 39: 1-4) “Kafir söyler: ‘Beyler, Kazan’ın tavla tavla şahbaz atlarına binmişiz, altın parasını yağmalamışız, kırk yiğit ile oğlu Uruz’u tutsak etmişiz, bölük bölük develerine ulaşmışız, kırk ince belli kız ile Kazan’ın helalini tutmuşuz, bu kötülükleri biz Kazan’a yapmışız, dedi.”

Çılmışuz gönüli fida. (KBD: 10) “Gönlü feda etmişiz.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Taranan metinlerde öğrenilen geçmiş zamanın çokluk 2. şahıs çekimine pek rastlanmamıştır.

Mere kavat biz Kazana düşmenüz didüm. Emen aydur: Eyü dimişsiz. (DK, 295: 1-2) “Bre kavat, biz Kazan’a düşmanız, dedim. Emen dedi: ‘İyi demişsiniz.’”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

*Sâki ol gümüş bilekten kim sunar altun ayak
Sanki altun havza düşmüşler gümüşden biş direk* (AD, 30: 5)

“Saki ki o gümüş bilekten altın kadeh sunar,
Sanki altın havuza düşmüş gümüşten beş direk.”

Gördi kim perri kızları kanat kanada bağlamışlar uçarlar. (DK, 215: 2-3)
“Gördü ki peri kızları kanat kanada bağlanmışlar, uçuyorlar.”

*Tonlarını turfa geymişler bular
Ken’ân ilinüñ yolından geldiler* (KY: 1199)

“Yeni elbiselerini giymişler bunlar, Kenan ilinin yolundan geldiler.”

Öğrenilen geçmiş zamanın çokluk 3. şahıs çekimi bazen dur’lu şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Şan Turalı aydur: Bu dünyayı erenler ‘akıl-ile bulmuşlardur, (DK, 182: 8)
“Kan Turalı söyler: ‘Bu dünyayı erenler akıl ile bulmuşlardır.’”

2.6.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Eski Anadolu Türkçesinde birleşik zamanlı fiil çekimi basit fiil çekimlerine i-fiili getirilerek yapılmaktadır. Taranan metinlerde öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi ve şartıyla ilgili örnekler yer almaktadır.

2.6.3.2.1.1.2.1. Hikaye

*Ol kim cihânı tutmuş idi ferr ü devleti
Anuñ hakına gelmiş idi devler âyeti* (AD, 13: 18)

“O ki dünyayı mutluluk ve firarı tutmuş idi,
Onun hakkından gelmişti devler ayeti.”

Ra'iyetleri eyle dutmuşdı dinç
Ki anılmaz olmuşdı güç ü basınç (SN: 5110)

“Vergi verenleri öyle dinç tutmuştu,
Ki anılmaz olmuştu güç ve baskı.”

Ol gece yükde altunları
Bile almışlarıdı ne kim varı (KY: 1382)

“O gece yükte her ne varsa altınları bile almışlardı.”

Mücâvir olmuşıduh işiginde
Yönelmedin dağı ol yola mahmil (KBD: 38)

“Yakınında komşu olmuştuk, yönelmeden o yola armağana”

Ölmüş-mi-y-idün yitmiş-mi-y-idün a Kazan (DK, 47: 8-9) “Ey Kazan, ölmüş müydün, kaybolmuş muydun?”

2.6.3.2.1.1.2.2. Şart

Eger girmemişse eline Süheyl
Şehet kim sana ol kız eyleye meyl (SN: 3917)

“Eğer Süheyl memleketine girmemişse,
Şahit ki sana okız meyl eyleye.”

Ağamun yüzün görmeyinçe, ölmüş ise kanın almayınça bu gerdege girer-isem didi. (DK, 260: 12-13) “Ağamın yüzünü görmeyince, ölmüş ise intikamını almayınca bu gerdeğe girer isem, dedi.”

2.6.3.2.1.2. İsim fiili

Eski Anadolu Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli isim fiil, isim soylu sözcüklere i- yardımcı fiilinin –miş öğrenilen geçmiş zaman çekimi getirilerek yapılmaktadır. Olumsuzu “degül” edatı ile yapılır.

Sanemâ cemîl-i zâtuñ ezelî cemâl imiş ol

Zihi hüsn ü zî letâfet niçe ber-kemâl imiş ol (AD, 227: 1)

“Ey put gibi güzel sevgili, güzelliğin ezeli güzellik imiş,
Şu güzellik ve iyiliğin ne kadar mükemmel imiş.”

Çü ben itdüğüm fikr yanlışı imiş

Ne kim takdîr işlese ol imiş iş (SN: 3698)

“Oysa benim düşündüğüm yanlışı imiş,
Ne ki takdir edilse o imiş iş.”

Mere ana men Han oğlu degül-imişem

Han Kazan oğlu imişem (DK, 280: 10-11)

“Bre ana ben han oğlu değilmişim
Han Kazan oğlu imişim.”

2.6.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Eski Anadolu Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli –miş sıfat-fiili, cümlede isim, sıfat ve zarf fonksiyonunda kullanılmaktadır.

2.6.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Eski Anadolu Türkçesinde –miş sıfat-fiili, isim çekim ekleri olarak cümlede isim görevinde kullanılmıştır.

Dest-gîr oldur kamu kalmışlara

Âh u derde mübtelâ olmuşlara (KY: 285)

“Feryat ve derde tutkun olmuşlara, bütün kalmışlara yardımcı odur.”

Menziline irgüren kalmışları

Bulduran hem bu kamu kalmışları (KY: 1349)

“Kalmışları menzilime yetiştiren, hem de bu bütün kalmışları bulduran.”

2.6.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Eski Anadolu Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli –miş sıfat-fiili, isimleri niteleyerek cümlede sıfat görevinde kullanılmıştır.

Didi gördüm bişmiş etmek bir sele

Başum üstüne götürmüşem bile (KY: 830)

“Dedi, bir sepet pişmiş ekmek gördüm de başımın üstüne götürmüşüm.”

Yüridi sanasın ki tâvûs idi

Cühûd bir yolunmuş bedinus idi (SN: 3320)

“Yürüdü, sanırsın ki tavus kuşu idi,

Yahudi (cıfit) bir yolunmuş tavuk idi.”

Pişmiş etmegün bakası olmaz yimek gerekdür. (DK, 9: 6-7) “Pişmiş ekmeğin kalanı olmaz, yemek gerektir.

Kurmuşça göksümde südüm oynar. (DK, 137: 5) “Kurumuş göğsümde sütüm oynar.”

2.6.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Eski Anadolu Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli –miş sıfat-fiili, “kibi /bigi” benzerlik edatıyla kullanıldığında cümlede zarf görevini üstlenmektedir.

Ƙızardı cühûd oda düşmüş bigi

Gider başına aru üşmüş bigi (SN: 3805)

“Kızardı Yahudi ateşe düşmüş gibi,

Gider başına arı üşüşmüş gibi.”

Bir bölük kaza şahin girmiş gibi kâfire at saldı. (DK, 195: 10-11) “Bir bölük kaza, şahin girmiş gibi kâfire at sürdü.”

2.6.3.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı

Öğrenilen geçmiş zaman –mİş eki, -dA bulunma hal ekiyle kalıplaşarak zarf-fiil görevinde kullanılmıştır. Anlam olarak “-dığında; -diğinde” olarak kullanılmaktadır.

Visâl-i yâr ele girmişde yârı hoş görelüm

Visâl elde iken ol nigârı hoş görelüm (AD, 33: 1)

“Sevgiliye kavuşma ele geçtiğinde yarı hoş görelim,
Kavuşma elde iken o güzel yüzlüyü hoş görelim.”

2.6.4. –(U)p durur; –(U)pdur; –(U)p

2.6.4.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.4.4.1)

2.6.4.2. İşlevi

Eski Anadolu Türkçesinde–(U)p durur; –(U)pdur; –(U)p şekilleri, geçmiş zaman ifadeli şekil ve zaman eki olarak kullanılmıştır.

2.6.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

–(U)p zarf-fiil eki ile dur(ur) bildirme şeklinin birleşmesiyle oluşan bu yapı, anlam olarak öğrenilen geçmiş zamanı ifade eder. Ayrıca bu ekte “geçmişte olup hala devam edegelen biz zaman” fonksiyonu da sezilir. Yalnız ekin teklik ve çokluk 1. şahıslarla çekimleri daha çok “görülen geçmiş zaman gibi kullanılmıştır.

2.6.4.2.1.1. Fiil çekimi

2.6.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Eski Anadolu Türkçesinde –(U)p durur; –(U)pdur; –(U)p şekilleriyle yapılan geçmiş zaman çekiminde şahıs bildirmek için zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-(U)p dur(ur)+vAn	-
2.Şahıs	-(U)p durur+ sen, -(U)p durur+sIn	-
3.Şahıs	-(U)p durur	-(U)p durur+lAr

(**Tablo 27:** Eski Anadolu Türkçesinde -(U)p durur; -(U)p dur; -(U)p şekilleriyle yapılan geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Ağyârı sürüp gönlüm evin halvet idüpven

Tâ kim gele ol yâr aña mihmân ola bir gün (AD, 65: 3)

“Rakibi gönderip gönül evimi تنها kılmışım,
Ta ki gele o sevgili oraya misafir ola bir gün.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Nakâş didi ivmek degüldür revâ

Dağı dün gelüpsin sen işbu eve (SN: 1381)

“Nakkaş acele etmek iyi değildir dedi,
Dün gelmişsin işte bu eve.”

Aydur: Mere Şökli Melik

Dünlügi altun ban ivlerümi getürüp-durursın

Saňa kölge olsun

Ağır hazinem bol akçam getürüp-durursın

Saňa harçlık olsun (DK, 57: 9-11)

“Söyler: Bre Şökli Melik

Penceresi altın çadır evlerimi getirmişsin

Sana gölge olsun

Ağır hazinemi bol paramı getirmişsin
Sana harçlık olsun”

Teklik 3. şahıs çekimi:

*şems ü kamerüh tığ ile kalkanın alupdur
Ol ğamze ki merrih ile keyvânı şımışdur (AD, 151: 4)*

“Güneş ve ayın, kılıç ile kalkanını almış,
O gamze ki Merih ve Satürn’ü ayırmıştır.”

*Meger sûretühden görüpdür nişân
Karağu olupdur açu bu cihân (SN: 887)*

“Öyle ki yüzünde nişan görmüş,
Gölge olmuş ona bu dünya.”

*Āb u hevâ-yı cennet ile beslenüpdür ol
Pes âdemîde her ne ki var perveriştedir (AD, 67: 2)*

“Cennet havası ve suyuyla beslenmiş,
Öyle ki insanlıkta her ne varsa terbiye edilmiştir.”

*Dâ’iyâ dün geçdi yarın gelmeyüpdür hak bilür
Gün bugündür dime kim ve’l- bâkıyâtu’s-sâlihât (AD, 12: 36)*

“Ey Dâ’i, dün geçti yarın gelmemiştir Allah bilir,
Gün bugündür deme ki iyilikler arta kalır.”

Dede aydur: Biğ ayđır dileyüpdür kim kısrakğa aşmamış ola, biğ dağu buğra diledi kim maya görmemiş ola, biğ de koç dileyüpdür koyun görmemiş ola, biğ de kuyruksuz kulaksız kopek diledi, biğ dağu haraça karaça püreler diledi. (DK, 86: 8-12) “Dede söyler: ‘Bin ayđır istedi ki kısrakla çiftleşmemiş olsun, bin de erkek deve

diledi ki dişi deve görmemiş olsun, bin de koç istedi koyun görmemiş olsun, bin de kuyruksuz kulaksız kopek istedi, bin de haraca karaca pireler istedi.”

Lebi ki kana gelüpdür yüregümün kanına (KBD: 127) “Dudağı ki kanıp gelmiş yüreğimin kanına.”

Cokluk 3. şahıs çekimi:

Eytti âdem oğlyam mazlûm-ı dîn

Güç kılıpdurlar başa bunda yakîn (KY: 230)

“Söyledi dini zulüm görmüş insanoğluyum, bana burada çok zorluk çektirmişler.”

2.6.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Eski Anadolu Türkçesinde ekin birleşik zamanlı fiil çekimi, –(U)p durur; –(U)pdur; –(U)p ekli geçmiş zaman ifadeli şekil ve zaman ekiyle oluşturulan basit fiil çekimlerine i- cevherî fiili getirilerek oluşturulmaktadır. Taranan metinlerde –(U)p durur; –(U)pdur; –(U)p ekli öğrenilen geçmiş zamanın sadece hikayesine rastlanmıştır.

2.6.4.2.1.1.2.1. Hikaye

Başına geydi murassa' tâc-ı şâh

Eyle sankim urupıdı sırr-ı mâh (KY: 1054)

“Süslü padişah tacını başına taktı, öyle sanki ayın gizemini vurmuştu.”

Tablo 28: Eski Anadolu Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI/-DU	-miş	-(U)p dur(ur)
Teklik 1. Şahıs	<i>ağladum</i>	<i>geçmişvenin</i>	<i>idüpven</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>bağduş</i>	<i>ğomışsın</i>	<i>getürüp-durursın</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>düşdi</i>	<i>gelmemiş</i>	<i>beslenüpdür</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>ısmarladuğ</i>	<i>soruşmuşuz</i>	-
Çokluk 2. Şahıs	<i>gıtdiñüz</i>	<i>dimişsiz</i>	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>ağırladılar</i>	<i>geymişler</i>	<i>ğılıpdurlar</i>
Hikaye	<i>aldumdi, bildidi</i>	<i>dutmuşdı, almışlarıdı</i>	-
Rivayet	-	-	-
Şart	<i>ıtdümse, gıtdise</i>	<i>ölmüş ise</i>	-
İsim-fiil	<i>ağuluydı</i>	<i>yağlış imiş</i>	-

2.7. Çağatay Türkçesinde Geçmiş Zaman

Hazerzm Türkçesinin devamı olan Çağatay Türkçesi, Kuzey-Doğu Türkçesinin ikinci dönemidir. Çeşitli yerli ağızları da içine alan bu dönem, 15.yüzyılda başlayıp 20.yüzyıl başlarına kadar devam eder. Batı Türklüğünün sınırlarını çizen Karadeniz, Kafkas Dağları, Hazar denizi ve Orta İran'ın kuzey ve doğusunda kalan ve Müslüman olan bütün Kuzey ve Doğu Türklüğü 15.yüzyıldan 20.yüzyıl başlarına kadar aynı yazı dilini kullanmışlardır. Bu yazı dilinin Türkoloji literatüründeki adı Çağatay Türkçesidir. Bu sınırların dışında kalan; fakat aslen Oğuz olan Türkmenler de buna dahildir. Bunların tek istisnası Kırım Hanlığı'dır. 1745'te Osmanlı idaresine girdikten sonra bu Türklerin yazı dili Osmanlı Türkçesi olmuştur.

Eckmann Çağataycayı kendi içinde üç gruba ayırır:

1. Klasik Öncesi Devir (15.yy başları-1465)
2. Klasik Devir (1465-1600)
3. Klasik Sonrası Devir (1600-20.yy başları)

Klasik öncesi devir, "bir dizi Eski Türkçe hususiyetin muhafaza edildiği bir geçiş devri" iken, klasik sonrası devir "bir taraftan Nevayi dilinin dikkatli bir taklidi, diğer taraftan Özbek unsurlarının tesiri"olan bir devirdir. (1996: XII-XIV)

Çağatay Türkçesi eserlerini dönemlere göre şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Klasik Öncesi Devir (15.yy başları-1465): Sekkaki Divanı (Sekkaki); Mahzenü'l Esrar (Haydar Harezmi); Lutfi Divanı, Gül u Nevruz (Lutfi); Yusuf Emirî Divanı, Dehname, Beng ü Çağır(Yusuf Emirî); Taaşukname (Seyyid Ahmed Mirza); Gedaî Divanı (Gedaî), Ataî Divanı (Ataî); Münazara (Ahmedî); Münazara (Yakınî).

2. Klasik Devir (1465-1600): Garaibü's-Sıgar, Nevadirü's-Şebab, Bedayü'l-Vasat, Fevaidü'l-Kiber, Hayretü'l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb'a-i Seyyare, Sedd-I İskenderi, Mecalisü'n-Nefais, Nesaimü'l-Mahabbe, Risale-I Muamma, Mizanü'l-Evzan, Muhakemetü'l-Lugateyn, Münacat, Çihil Hadis, Nazmü'l- Cevahir, Lisanü't-Tayr, Siracü'l-Müslimin, Mahbubü'l Kulüb, Tarih-I Enbiya ve Hükema, Tarih-I Müluk-ı Acem, Zübdetü'l-Tevarih, Halat-ı Seyyid Hasan-ı Erdeşir,Hamsetü'l-Mütehayyirin, Halat-ı Pehlevan Muhammed, Vakfiye, Münşeat (Ali Şir Nevai); Baykara Divanı (Hüseyin Baykara); (Yusuf ve Züleyha

(Hamidi); Şahi Divanı (Şahi); Bahru'l-Huda, Şiban Han Divanı (Şiban Han); Şeybani-name (Muhammed Salih); Babür Divanı, Aruz Risalesi, Mübeyyen, Risale-i Validiyye, Babürname (Babür Şah).

3. Klasik Sonrası Devir (1600-20.yy başları): Şecere-i Terakime, Şecere-i Türk (Ebulgazi Bahadır Han); (Turdî, Baba Rahim Meşreb, Kul Şerif, Vefâî, Nevbetî vd.).

2.7.1. –DI/-DU

2.7.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

2.7.1.2. İşlevi

Çağatay Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zaman, şekil ve zaman eki olarak kullanılmıştır. –DI/-DU görülen geçmiş zaman ekinin kalıplaşarak oluşturduğu -mAdIn gerundiumu yerini -mAyIn, -mAy gerundiumlarına bırakmıştır.

2.7.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zaman ekinin ünsüz uyumu büyük ölçüde sağlanmıştır. Eckmann'ın “Kök ve gövde –d zaman işareti + iyelik eklerinden türemiş şahıs ekleri.” olarak formüleştirdiği görülen geçmiş zaman eki, t ile biten kök ve gövdelerden sonra daima; ç, k, p, k, s, ş ile biten kök ve gövdeden sonra ise genellikle –t'dir. (2009: 125)

2.7.1.2.1.1. Fiil çekimi

2.7.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Çağatay Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs bildirmek için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI+m, -DU+m	-DI+K, -DU+K
2.Şahıs	-DI+η, -DU+η	-DI+ηIz, -DU+ηUz (lAr)
3.Şahıs	-DI	-DI+lAr

(**Tablo 29:** Çağatay Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Çağatay Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zamanın teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs çekimlerinde dudak uyumu vardır. Ancak teklik ve çokluk 3. şahıslarda ekin sadece düz ünlülü şekilleri olduğu için yuvarlak ünlüyle biten fiillerle oluşturulan çekimler dudadak uyumunu bozmaktadır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Belî bu renc ü belânı min ih̄tiyâr ittim

Özümge işni özüm kıldım, imdi ni çare (MSD: 422)

“Evet, bu sıkıntı ve belayı kendim seçtim; kendime kendim iş ettim, şimdi ne çare?”

Çağatay Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zamanın olumsuzu –mA ile yapılmaktadır.

Çaysı kâmuñ irdi kim yitkürmedim

Çaysı şartıñı be-câ kiltürmedim (LT: 1365)

“Hangi neşen idi ki ulaştırmadım,
Hangi şartını yerine getirmedi.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Ey 'adl bîşesiniñ şîri Arslan hâce

Yörüttüñ anuñ üçün birge böri birle ganem (MSD: 212)

“Ey adalet ormanının arslanı Arslan Hoca, bu sebeple sen kurt ile koyunu bir arada yaşattın.”

Bu san'atlar kılıp 'âlemğa sattıñ

Kim anı âdemi hayliğa kattıñ (FŞ: 24)

“Bu sanatları yapıp aleme sattın,
Ki onu insane topluluğuna kattın.”

Ëy Nevâyî, 'ışk ara vasl istedük, küldün besî; bizni uşbu müdde'ada mülzem ettiñ 'akıbet. (FK, 24b: 8) “Ey Nevayi, aşk içinde kavuşmayı istedik, çok güldün, sonunda bizi bu istediğimizden dolayı ayıpladın.”

Könül şeker bigin ağzın körüp 'adem boldı
Ayıtmadın bir ağız, ey fakîr-i hîç-kâre (MSD: 421)

“Gönül şeker gibi ağzını görüp yok oldu; bir defa olsun, ‘Ey işsiz güçsüz fakir!’ demedin.”

Cânımğa devâ sözüñ idi sözlemediñ âh
Cân derdiğa dermân kanı iy yâr ni boldı (BD, 111: 5)

“Canıma deva sözün idi söylemedin ah,
Can derdine derman hani ey sevgili, ne oldu?”

Kıçrek kile sin bu hastedin toyduñ mu
Dil safhasıdın harf-i vefâ yoyduñ mu (BD: 257)

“Bağışla, sen bu hastadan doydun mu,
Dil kısmında vefa harfîni sildin mi?”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Mecliste tirdedi yüzün üzre körüp 'arak
Meşşâta şîşe içre yaşurdu gül-âbnı (MSD: 787)

“Mecliste yüzün üzerinde terleri görünce meşşata şîşe içindeki gül suyunu gizledi.”

Çanımnı tökti irniñ ü sormadı anı hîç kişi
Men tâze da'vî kılsa-men, aytur ol iski kan irür (MSD: 106)

“Dudağın kanımı döktü, fakat hiç kimse bunun sebeğini sormadı; ben davaya kalkışsam, ‘O eski kan davasıdır.’ der.”

Çağatay Türkçesinde –DI/-DU görülen geçmiş zamanın soru şekli –mU soru edatıyla yapılmaktadır.

Sana hayât beğâsı bolur diyü hergiz
Hudây hazretidin vahy boldı mu nâzil (LD: 50)

“Sana hayat sonsuzluğu olur diye asla,
Allah hazretinden vahiy indi mi?”

Koydı gamıñ derd ü dâğ köñlümge
Koymadı 'ışkıñ ferâğ köñlümge (MİZ: 60)

“Gönlüme gamın dert ve yarasını koydu,
Koymadı gönlüme aşkın serin rüzgarını.”

Hem dilber isin tapıp dimâğı
Boldı yana tâze 'ışk dâğı (LM: 2068)

“Hem gönül olan dilberin sahibini bulup aklı,
Aşk dağı yine tazelandı.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahıs çekiminde Harezmi Türkçesinden itibaren -K şahıs eki karşımıza çıkmaktadır. Ekin hem düz hem de yuvarlak ünlülü şekilleri olmasına rağmen dudak uyumuna uymayan örneklerle de rastlanmaktadır.

Ulusdın mıhr aldık ħah iriktik
Ol ay barı biziñ birle iliktik (BD: 351)

“Ulustan güneş aldık, istek topladık,
O ay sahibi ile biz tutulduk.”
Biz dağı ölmedük bi-hamdi 'llâh
Gerçi köp renc idi vü bî-had gam (BD, 409: 4)

“Allah’a şükürler olsun biz daha ölmedik,
Aslında çok hazine idi sınırsız gam.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Çıldı rakîb cehd ki düşünâm birdiñiz
Hakkımda uşbu boldı rakîbiñ kifâyeti (LD: 1951)

“Rakip savaş açtı ki sövüp saydınız,
Hakkımda işte bu rakibin yararına oldu.”

Kördüñiz taptıñız ikin anda
İşret ü ’ıyş birle nâz u ni’am (BD, 409:3-4)

“Gördünüz buldunuz ikisini orada,
Yeme içme ile naz ve nimetler.”

Fakîr ayttım kim çün siz barça bir cânib bolduñuz. (HM, T761a: 5) “Ben fakir dedim ki siz hepiniz bir taraf oldunuz.”

Sizge ayttuğ inanmadıñız. (Küll. R 57a:25 /Eckmann 2009: 125) “Size söyledik, inanmadınız.”

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk 2. şahıs çekimi az da olsa –DİñIzlAr / -DUñUzlAr şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

Sordu kim: sizler hiç sözler dedıñizler mü? alar dediler yok. (Zafername, 25a: 4/ Eckmann 2009: 125) “Sordu ki siz, hiç söz dediniz mi? Onlar dediler, yok.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

İltti ağzıñdın oğurlap piste tarlıknı ança
Tuz suynı koydılar ança, andın ikrâr eyledi (MSD: 766)

“Fıstık darlığı senin ağzından çaldı, onun için ona tuz suyunu öylesine koydular ki o sebeple ikrar eyledi.”

Çü tüşti saldılar bir taş üze raht
Yasap şâh oltururğa hâredin taht (FŞ: 81)

“Gönderdiler bir taş üzerine döşeme koydu.
Şahın oturup yemesi için taht düzenleyip.”

Hevâ hoş irdi vü ahbâb dağı koymadılar
Zarûret oldu çağır irtikâb kılmağlık (BD: 406)

“Hava hoş idi dost da koymadılar,
Doğan beklemek zorunlu hale geldi.”

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zamana getirilmiş olan –dur/-durlar eki, anlamın kuvvetlendirilmesine yarar.

Az fırsatta hutûtnı bitidi kim ol fen üstâdları otuz yılda ança bitimedidürler.
(Mec. 79b: 12/ Eckmann 2009: 126) “Kısa zamanda yazıyı yazdı, bu hat biliminin ustaları bile otuz yılda onun gibi yazmadılar.”

2.7.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Çağatay Türkçesinde birleşik zamanlı fiil çekimi basit zamanlı fiil çekimlerine ir- /i- cevheri fiiliyle yapılmaktadır.

2.7.1.2.1.1.2.1. Şart

Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zamanın şartı hem basit şart hem de “dığında” anla- mıyla geçmiş zaman zarf-fiili fonksiyonunda kullanılmaktadır.

İtelgü körse keyikni, tutup kulağın ayur
Kim uş kiçürgil, uruğunğa kılduk irse sitem (MSD: 214)

“Çakır doğan geyiği gördüğünde kulağına eğilip ‘Eğer soyuna zulüm ettikse, başısla!’ der.”

Ger közündin tüştüm irse kördüm anı bâdedin

Boldi takşîr imdi sin ötker mini üftâdedin (BD: 470)

“Eğer gözünden düştüm ise onu gördüm bade gözlerinden,
Şimdi kusur oldu, sen beni düşmüş çaresizden geçir.”

2.7.1.2.1.2. İsim fiili

Fârîğ idim kanâ'atım bar idi

Ķâni' irdim ferâgatım bar idi (BD: 129: 11)

“Vazgeçmiş idim kanaatım var idi,
Kanaat eden idim vazgeçeceğim var idi.”

2.7.1.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Çağatay Türkçesinde -DI/ -DU görülen geçmiş zaman eki genellikle şekil ve zaman eki fonksiyonuyla karşımıza çıkmaktadır. Yalnız şu örnekte görülen geçmiş zamanın teklik 1. şahıs çekimi cümlede sıfat görevinde kullanılmıştır.

Hicriñde bu tün köñülde kayğu irdi

Vasluñğa yitişmedim cihet bu irdi (BD, 292: 1)

“Ayrılıktan bu gece gönülde kaygı vardı,
Vaslına yetişemediğim yönü bu idi.”

2.7.1.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Çağatay Türkçesinde –mADI(n) zarf-fiili yerini –mAy, mAyIn zarf fillerine bırakmıştır. –mAdIn şekilli kullanımlar çok yaygın değildir.

Āhiriķaça turmak hîç yirde bolmadı tâ tükendi. (T760b: 3) “Sonuna kadar hiçbir yerde durmak mümkün olmadan bitti.”

2.7.2. –DIK/ -DUK

2.7.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.2.1.)

2.7.2.2. İşlevi

Çağatay Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli –DUK eki, sıfat-fiil ve zarf-fiil fonksiyonuyla kullanılmıştır. –DUK ekinin Çağatay Türkçesinde kullanımı eski dönemlere nazaran azalmıştır.

2.7.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Çağatay Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli –DUK sıfat-fiili sadece şu örnekte cümlede isim fonksiyonuyla karşımıza çıkmaktadır.

2.7.2.2.1.1. İsim fonksiyonunda

Bu deryâda min ok boldum vefâsız boldukın bilmey

Anıñ sırrıdın ol bilgey uşol ki dâne çın bolğay (ŞHD, 177b: 10-11)

“Bu denizde men oldum ki vefasız olduğunu bilmeden,
Onun sırrından o anlayacak işte tane gerçek olacak.”

2.7.2.2.1. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Çağatay Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli –DIK/ -DUK eki +DA bulunma hal ekiyle kalıplaşarak zarf-fiil fonksiyonunda kullanılmıştır.

Çarh urar hızr asradıkta felek şâhidleri

Haymedin bir tünle çıksa mâh-ı hargâhım meniñ (LD: 990)

“Talih vurur Hızır felek şahitlerini sakladığında,
Çadırdan bir gece çıksa benim büyük çadırımın ayı.”

Çağatay Türkçesinde şu örnekte, -DIKDA /-DUKDA zarf-fiilinin ilk ünsüzü sedalı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Köñlüm imgenmes, belî sin nice aççığ sözleseñ

Çün yarattıgda Uğan gül koñşısın hâr eyledi (MSD: 7)

“Sen ne kadar acı söylesen de gönlüm incinmez, çünkü Tanrı yarattığında gülün komşusunu diken eyledi.”

2.7.3. –GAn

2.7.3.1. Yapısı

Eski Türkçeden beri bütün lehçe ve şivelerde geniş ölçüde kullanılan –GAn sıfat-fiil ekinin yapısı hakkında K. Eraslan; Bang, Ramstedt ve C. Brockelmann’ın şu görüşlerine yer vermiştir. “Bang, ekin –ğan /-gen < -ıg/-ig <<fiilden isim yapma eki>> -an/-en unsurlarından ibaret olduğunu, bu şeklin –ağan /-egen (<–a-ğan /-e-gen)’e benzediğini ve onun gibi zamanla kısaldığını (kılıpan< kılıp-an gibi) ileri sürmektedir. Ramstedt de eki, –ğan /-gen < -ğa (~Mançu: ka, xa) –n <<geçmiş zaman sıfat-fiili>> (~Çuvaşça: n, nâ) şeklinde izaha çalışmıştır. Her iki izah şekli de, ekin başlangıçta sıfat cinsinden kelimeler teşkil ettiği halde, sonradan isim-fiil eki fonksiyonunu nasıl kazandığını aydınlatmaktan çok uzaktır. C. Brockelmann ise, –ğan /-gen’in Oğuz diyalektlerinde ğ/g seslerinin düşmesi sonucu –an/-en şekline girdiğini, diğer diyalektlerde ise benzeşme sonucu ekin –қан /-ken şeklinin ortaya çıktığını, yan yana bulunan çift ünsüzden birinin düşmesi ile ekin –an/-en şeklini aldığını (çıkğan > çıkқан > çıkkan gibi) belirttikten sonra, –an/-en’in ses değişmesi ile –ın/-in haline girdiğini ileri sürmekte, –ın/-in ekinin adın (<ad-ın) <<başka>>, yağın (<yağ-ın) <<yağmur>> gibi kelimelerde de bulunduğunu kabul etmektedir.” (1980: 38)

2.7.3.2. İşlevi

Eski Türkçeden beri geniş zaman ifadeli sıfat-fiil olarak karşımıza çıkan –GAn, Çağatay Türkçesinde şekil ve zaman eki olarak da karşımıza çıkmakta ve geçmiş zamanı ifade etmektedir.

2.7.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Çağatay Türkçesinde –GAn şekil ve zaman eki, tesirleri hala devam eden tamamlanmış bir harekete işaret eder.

2.7.3.2.1.1. Fiil çekimi

Çağatay Türkçesinde –GAn şekil ve zaman eki ile oluşturulan basit fiil çekimlerinde şahsı ifade etmek için şahıs zamirleri kullanılmaktadır.

2.7.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-	-
2.Şahıs	-	-GAn + siz
3.Şahıs	-GAn(dur)	-GAn + lAr

(Tablo 30: Çağatay Türkçesinde –GAn ekiyle yapılan geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

K. Eraslan'ın “geniş zaman ifadesi taşıyan ve bilhassa Eski Türkçeden sonra bütün lehçe ve şivelerde yaygın şekilde kullanılan isim-fiil eki” olarak nitelendirdiği –GAn Çağatay Türkçesinde ünsüz uyumuna bağlı olarak karşımıza çıkmaktadır. (1980: 77)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Ol könlünü hicr çâk kılğan

Ğam cânını derd-nâk kılğan (LM: 2058)

“Ayrılık, o gönlünü paramparça etmiş,
Sıkıntı canını dertli etmiş.”

Çün alarğa meşreb-i tevhîd bizzât biyik vâki' bolğandır. (HM, T759b: 5)

“Çünkü kendilerinde birleştirici yaratılış, hakikaten büyük bir şekilde ortaya çıkmıştır.”

Semerķand emîrû'l-mü'minin 'Osmân zamânında müsülmân bolğandır. (B , 44b: 8 / Eckmann 2009: 136) “Semerkant, Emirü'l-müminin Osman zamanında müslüman olmuştur.”

Kitabî dërler kim cem' kılğandır ve atın Abdalnâme koyğandır. (Mec. 91a: 5) “derler ki (o), bir kitap yazmış ve adını ‘Abdalname’ koymuştur.” (Eckmann 2009: 136)

Êşitti, kim Hüseyin Bêg alar sarı bargan turur. (Z, 57a: 19) “İşitti ki Hüseyin Bey onlara doğru gelmektedir.”

Çağatay Türkçesinde –GAN ekiyle yapılan geçmiş zamanın olumsuz olumlu fiil tabanlarına –mA eki getirilerek veya è(r)mes/ è(r)mestür ile yapılmaktadır.

Ma'ânî ebkârığa bu küнге dëgünçe hiç kişi türkâne libâs këydürmegен turur. (Bayk. Ris. 5b: 8) “Bugüne kadar hiç kimse, mana mazmunlarına Türkçe elbise giydirmemiştir.” (Eckmann 2009: 136)

Hîç gül körgен émes bâd-ı hazândın yahşılık. (Ub. T 30a: 6) “Hiç bir gül , hazan rüzgarından iyilik görmemiştir.” (Eckmann 2009: 136)

Cokluk 2. şahıs çekimi:

Atalarımnu köre kalğan siz (Şeyb. Vamb. 104: 3) “Atalarımı görüp kalmışsınız.” (Eckmann 2009: 136)

Cokluk 3. şahıs çekimi:

Bu işni mezkûr bolğanlar ... fârsîgûyluk bahrığa âşnâlık körgüzgenler durur. (Bayk. Ris. 5b: 7) “Yukarıda adları zikredilenler... Farsça söyleyicilik denizine aşnalık gösterenlerdir.” (Eckmann 2009: 136)

2.7.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.7.3.2.1.1.2.1. Hikaye

Çağatay Türkçesinde anlatılan geçmiş zamanın hikayesi, anlatılan geçmişten biraz önceki bir olma veya yapmaya işaret eder. Olumsuz fiil tabanlarına –GAN émes / è(r)dim şeklinin getirilmesiyle yapılmaktadır. (Eckmann 2009: 136)

Kûşe-i ihtiyâr kılğan idim

Ġaflet uykusıdın ayılğan idim (BD, 129: 12)

“Yaşlanıp bir köşeye çekilmiş idim,

Gaflet uykusundan uyanmış idim.”

Hazret-i sâhib-kırân bu feth bolğandın soñ öz kişisin san körüp miñ atlık yıĠılğan êrdi. (Z, 21b: 15) “Sahipkiran (Timur) Hazretleri, fetihten sonra kendi adamlarını saydı: bin atlı toplamış idi.” (Eckmann 2009: 136)

Çalın koy bu çapķunda tüşti; hiç çapķunda munça çalın koy tüşken emes edi. (B, 203b: 7) “Bu saldırıda pek çok koyun ele geçirildi; hiçbir saldırıda bu kadar çok koyun ele geçirilmemişti.” (Eckmann 2009: 136)

2.7.3.2.1.1.2.2. Rivayet

Bu kip, konuşanın doğrudan doğruya haberdar olmadığı bir hususa işaret etmek için kullanılır. (Eckmann 2009: 136)

Şükr Bâbüri bilür min digen irmiş ol ay

Lâ-cerem bendelerin şâhları bilse kirek (BD, 8: 5)

“Şükür ki o ay Babür’ü bilirim dermiş imiş,
Şüphesiz sultanları kölelerini bilse gerek.”

Halıfa yeberiptür; Behârni İskendarnı oğlı Mahmûd algan emiş. (B, 356b: 1)
“Halife göndermiş: Bihar’ı İskender’in oğlu Mahmut almış imiş.”

Alar tebessüm kılıp didiler kim ‘aceb emr-i ittifâķi biziñ birle siniñ arañda vâķi’ bolğan ermiş. (HM, T760b: 1-2) “Onlar, tebessüm edip dediler ki şaşılacak benzer durum, bizimle senin aranda meydana gelmiş imiş.”

Kelgen ermiş ol Mesih ölgenlerin tirtügzeli. (GS, Nur, 25a: 1) “O mesih, ölmüşlerini diriltmeye gelmiş imiş.” (Eckmann 2009: 136)

Menķıldür ki ...başı üstide bir kuş kongan ermiş, ki hiç kim ol nakş u renglik kuş körmegen ermiş. (Küll. S, 148a: 6) “Anlatılır ki...onun başının üstüne öyle bir kuş konmuş imiş ki hiç kimse o nakış ve o renkte bir kuş görmemiş imiş.” (Eckmann 2009: 136)

Özni mihnetķa salğan ermiş sen, bî-‘aceb gamģa kalğan ermiş sên. (SS, 206: 34) “Kendini sıkıntıya sokmuş imişsin, şaşkınlıkla üzüntü içinde kalmış imişsin.” (Eckmann 2009: 136)

2.7.3.2.1.1.2.3. Şart

Çağatay Türkçesinde –GAN öğrenilen geçmiş zamanın şartı bol- / ol- yardımcı fiili ile yapılmaktadır.

Mêndin demegil, ger unutulğan bolsam. (BŞ II, 317: 16) “Eğer unutulmuş isem, benden bahsetme.” (Eckmann 2009: 136-137)

Ölgen olsa, özümge tîg urayın. (SS, 62: 91) “Sevgili ölmüş ise, kendime kılıç çalayım.” (Eckmann 2009: 137)

Tapmağan bolsa lebiñniñ şerbetidin çâşnî, pes bu nê cân-bahşlıkdur çeşme-i hayvân ara. (BV, 3a: 8) “O senin dudağının şerbetinden tat almamış ise, hayat suyu gibi bu cana can katıcılığı nedendir?” (Eckmann 2009: 137)

2.7.3.2.1.2. İsim fiili

Çağatay Türkçesinde –GAN ekinin è- cevherî fiil ile kullanılmış şekilleri isim fiil oluşturmaz. Aşağıdaki örnekteki gibi cevherî fiilin yardımcı fiil değil de gerçek anlamıyla kullanılmış bir sıfat-fiildir ve cümlede isim görevinde kullanılmıştır.

Anıñ nezâr eger êrkenin bilür êrmiş. (Mahb. 92: 10) “O, başkalarının kendisine bakmakta olduğunu bilir imiş.” (Eckmann 2009: 145)

2.7.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Çağatay Türkçesinde –GAN, –DUK sıfat-fiilinin yerini almış ve geniş bir kullanılış alanına sahip olmuştur. Çağatay Türkçesinde –GAN sıfat-fiili cümlede isim, sıfat ve zarf fonksiyonlarında kullanılmaktadır.

2.7.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Çağatay Türkçesinde –GAN sıfat-fiilinin hiçbir isim çekim eki almadan cümlede isim görevinde kullanıldığı örnekler çoğunlukla geniş zaman ifadelidir. Ancak yalın şekilde kullanıldığı bazı örneklerde bu sıfat-fiil eki, tamamlanmış bir fiilin hareketini ifade eder.

Bu digenler mañğa boldı taqrîb

Munu nazm ittim ü birdim tertîb (BD, 3: 12)

“Bu demiş olanlar bana yakın oldu,
Bunu nazmettim ve düzenledim.”

Bu leşker yitkenin körseñ yasap a’dânıñ üstige

Sağıngaysın çerig irmes, meger gürz ü sinân kildi (MSD: 81)

“Bu ordunun saflar tertip ederek düşman üstüne saldırdığını görsen, asker değil gürz ve ok yağdığını sanırsın.”

Bu il hem olça min bilgenni bilmey

Delilim bu ki min kılğanni kılmay (FŞ: 100)

“Bu memleket hem benim bildiğimi o kadar bilmiyor,
Delilim bu ki benim yaptığımı yapmıyor.”

2.7.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Çağatay Türkçesinde –GAN sıfat-fiili şu örneklerde isimleri niteleyerek cümlede sıfat görevinde kullanılmıştır.

Könlüm oldı goncanıñ açılğanıdın çâkreğ

Eşki tolğan sebzelerdin közlerim nem-nâkreğ (ŞHD, 89b: 11)

“Gonca açıldığı için benim gönlüm paramparça oldu,
Gözyaşı dolmuş yeşilliklerden benim gözlerim daha nemli.”

Çerhniñ min körmegen cevr ü cefâsı kaldı mu

Haste könlüm çikmegen derd ü belâsı kaldı mu (BD, 49: 1)

“Feleğin benim görmediğim eziyet ve sıkıntısı kaldı mı;
Hasta gönlümün çekmediği dert kaldı mı?”

2.7.3.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Çağatay Türkçesinde –GAN sıfat-fiili “bile, için, son” edatlarıyla birlikte kullanıldığında cümlede zarf görevini üstlenmektedir. Bunun dışında iyelik ekli şekillerine +çA eşitlik eki veya +dA bulunma hal eki getirildiğinde de cümlede zarf fonksiyonuyla yer almaktadır.

Câvîd bolğıl dünyâda köñliñ tilegeni bile

Tâ kiçe kündüz, hafta ay, yılğa hisâb âsân irür (MSD: 129)

“Gönlünün dilediği ile dünyada ebedî ol; gece gündüz, hafta ay ve yıllar boyu, hesabı kolaydır.”

Men ölmesdin burun birsün şeker irni maña şerbet
Ni hâsıl birse Ferhâd ölgenindin soñ Şîrîn halva (MSD: 136)

“Ben ölmeden önce şeker (gibi tatlı dudağı) benim için helva versin; Ferhad öldükten sonra Şirin’in helva vermesi neye yarar?”

Biyle çun red iylegendin soñ yana iylep kabûl
Vâli iylep ‘âlem atlıg külbe-i ahzân ara (FK, 3: 7)

“Böyle ki reddettikten sonra yine kabul etmiş,
Vali eylemiş alem adlı gam evi arasında”

Ol kuyaş yüzüñdin ayrılğan üçün
Çaygudın zerre huzûrım kılmadı (LD: 2676)

“O güneş yüzünden ayrıldığı içim,
Kaygıdan zerre huzurum kalmadı.”

Hemîşe yaz kilip kılğanınça nûrânî
Hamel ivi şerefi birle Neyyir-I a’zam (MSD: 219)

“Daima yaz gelip Hamel burcunun şerefi güneş ile dünyayı aydınlattıkça,”

Hırâmlap ötkeniñizde hıred maña aytur
Özüñge kil, közüñ aç, ‘ömr nâgehân kıçti (MSD: 698)

“Salınarak yürüdüğünüzde akıl bana ‘Kendine gel, gözünü aç, ömür ansızın geçer.’ der.”

2.7.3.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Çağatay Türkçesinde –GAn sıfat-fiili +dA bulunma hal ekiyle kalıplaşarak “-diğında / -diğinde” ifadeli –GAndA zarf-fiilini oluşturmaktadır. –GançA zarf-fiili ise –DIKça / -DUKça zarf-fiilinin yerini almıştır.

Uğan cânlar yaratıp bu cihânga rûzî birgende

Fakîr Sekkâkî’ge barça ğam u ğussa ’atâ kıldı (MSD: 632)

“Tanrı canlar yaratıp bu cihana rızık verdiği fakir Sekkâkî’ye bütün gam ve kederleri ihsan etti.”

Yırakdın yıkılıp bardım digende

Tiriltti ol sanem öldüm digende (ŞHD: 10b: 11-12)

“Uzaktan yıkılıp gittim dediğimde, öldüm dediğimde o put gibi güzel sevgili diriltti.”

Āh, ol sanem hecrinde kōz her lahza deryâ bolġusı

Ay çihresin aŋgança yüz türlü Süreyyâ bolġusı (MSD: 703)

“Ah o güzelin ayrılığında göz her lahza derya olacaktır; ay çehresini andıkça da yüz türlü Süreyya olacaktır.”

2.7.4. –mİş

2.7.4.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

2.7.4.2. İşlevi

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman; şiirde, nesirden daha yaygındır. Bu kip, konuşucu tarafından doğrudan bilinmeyen, konuşucunun başkalarının bilgisiyle veya başka yollardan kendisinin çıkardığı sonuçlarla haberdar olduğu olma ve yapmaların ifadesinde kullanılır. (Eckmann 2009: 134)

2.7.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

2.7.4.2.1.1. Fiil çekimi

2.7.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Çağatay Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifade etmek için şahıs zamirleri kullanılmaktadır. Ekin sadece düz ünlülü şekilleri olduğu için ek, yuvarlak ünlüyle biten fiillere geldiğinde dudak uyumu görülmez.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-mİş+ min, -mİş+ Am,	-
2.Şahıs	-mİş+sen, -mİş+sIn	-
3.Şahıs	-mİş	-mİş+lAr

(**Tablo 31:** Çağatay Türkçesinde –mİş öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Harîş üçün yüzüne hâr u zâr bolmış min

Harîş bolsa kişi hâr u hem hakîr bolur (LD: 331)

“Kaşımak için yüzüne diken çalı olmuşum,
Kişi kaşısa diken değersiz olur.”

Ol kuyaş yüzündin ayru yañı ay tig bolmuşam

Kim kalurğa özge yoktur bir zamân tâbım meniñ (LD: 928)

“O güneş yüzünden ayrı tarafı ay gibi olmuşum,
Ki kamak için başka yoktur benim bir zaman ışığım.”

Deyr ara bu nev’ kim zâr olmuşam

’İşk bendiğa giriftâr olmuşam (LT: 1276)

“Meyhane arasında bu çeşit ki inleyen olmuşum,
Aşk esaretinde asılı olmuşum.”

*’İşk tavrın isteseñ kaçımğa bî-ihmâl kil
’İşk ara âzâr bî-had çikmişem yadal kil (BD: 362)*

“Aşk tavrını istersen kaşıma önemsiz gel
Aşkta azar sınırsız çekmişim sıkıl gel.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Atını El-Amân koymış sen. (B, 348a)

“Adını El-Aman koymuşsun.”

*İşittim iltifât iylep dimiş sin kim durur Bâbür
Fakîr-i nâ-murâdî bî-ser ü pâyı du’â-gûyî (BD, 102: 5)*

“İşittim, iyilik yapıp demişsin ki başı sonu olmayan dua okuyan muratsız fakir,
Babür’dür.”

*Kiçe kündüz meyğa tutmuşsun mini
Va’de kılğandın unutmuşsun mini. (LT: 1368)*

“Gece gündüz şaraba tutmuşsun beni,
Süre verdiğinden unutmmuşsun beni.”

*Könlüme kilgil diyür-min ol Semerkand arzılap
Bilmemiş-sin ay köñül dil-hâh Türkistân imiş (ŞHD, 70a: 5-6)*

“O Semerkant’ı arzılayıp gönlüme gel diyorum
Ey gönül, gönlün istediği Türkistan imiş, bilmemişsin.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

*Çaddına kılmış saĥâ tonı besî zîbâ vü çüst
Salma ilğindin anı, çün ol irür ĥayru’s-siyâb (MSD: 389)*

“Cömertlik elbisesi senin boyuna güzel ve uygun düşmüştür; onu elinden bırakma, çünkü o giyeceklerin en iyisidir.”

Min hasta kanına kemer sahib-cemâliî bağlamış
Çasd-ı garîbî eylemiş nâzûk hayâlî bağlamış (LD: 836)

“Ben hasta kanına yüzünün güzelliğine sahip kemeri bağlamış, garibi kastetmiş, nazik hayali bağlamış(ım).”

Hûrd u hâbım bu debistân almış (MİZ: 32) “Yiyecek ve uykumu bu okul almış.”

Ta köz bile köhlümni ol gamze makâm itmiş
Çanımni helâl eylep uykumnu harâm itmiş (MİZ: 43)

“Ta göz ile gönlümü o gamze kendisine makam yapmış,
Kanımı helal eyleyip, uykumu haram etmiş.”

Lâmî ki vasl ayağığa tapmıştur ittisâl
O lâmdur ki ortada almış anı belâ (FK, 2: 6)

“Lâmî ki kavuşmanın sonunda kavuşma bulmuş.
O lamdır ki ortaya almış onu bela.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Kün, ay yüzünün allında yarıkluktın dem urmuşlar
İ yağma Türk, sin kör ol Urus ’nı vü bu Çerkes ’ni (MSD: 729)

“Güneş ve ay, yüzünün önünde parlaklıktan söz etmişler; ey yağma Türk (güzel), o Urus’a (güneşe) ve bu Çerkes’e (aya) bak!”

Açılıp ikki saçı yüzige yayılmışlar
Yaruk cihânni közümge karanğu kılmışlar (BD, 21: 1)

“Açılmış saçı yüzünün iki yanına yayılmışlar
Aydınlık dünyayı gözüme karanlık etmişler.”

Hemol haylî ki gavğa eylemişler

Qazarğa taş 'alâlâ eylemişler (FŞ: 37)

“Hem o hayli kavga etmişler,
Kazınan taşları yüce bir dağ yapmışlar.”

Ma'lum boldı kim habardâr bolmuşlar. (B: 198a: 2) “Bilindi ki haberdar olmuşlar.”

2.7.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın hikayesini yapmak için ir- /i- yardımcı fiili kullanılırken, öğrenilen geçmiş zamanın şartını yapmak için ise bol- yardımcı fiili kullanılmaktadır.

2.7.4.2.1.1.2.1. Hikaye

'Ale'd-devle bahâdur za'fıznıñ kuvvetin anlap

Anıñ dik barmış irdi tapmayın bu derd dermânî (LD: 126)

“Devlete göre yüksektir, zayıflığınızın gücünü anlayıp,
Onun dik gitmiş idi, bu derdin dermanını bulmadan.”

Ki Husrev zulmi haddin aşmış irdi

Cefâsı tünd seyli taşmış irdi (FŞ: 28)

“Hüsrev’in zulmü haddini aşmış idi,
Eziyeti şiddetli sel gibi taşmış idi.”

Köçmiş edi barı hayl-hâne

Yerde kalıp ornudın nişâne (LM: 2061)

“At çiftliğinin sahibi, yerinde iz kalıp yerinden göçmüş idi.”

2.7.4.2.1.1.2.2. Şart

Çağatay Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın şartı “-miş bolsam” şeklinde yapılmaktadır.

Yaşurun mey içmemiş bolsañ nege bolmış bu nev' lebde güftâr özgece (BAD: 138: 10-11)

2.7.4.2.1.2. İsim fiili

Ne uykusı ağır irmiş meniñ bu bahtımnıñ

Ki munça kim kıladur köñlüm âh u nâle yatur (LD: 2)

“Benim bu bahtımın uykusu ne ağır imiş ki yatıyor; gönlüm bu kadar ağlayıp inliyor.”

Ma'nâ dūrri barça anda müdğam söz imiş. (NC, 3B:5) “Anlam incisiyle daima beraber olan söz imiş.”

Aşağıdaki örnekte i- cevheri fiilinin –miş öğrenilen geçmiş zaman teklik 3. şahıs çekimine -DUK eki getirilmesi dikkat çekmektedir.

Köñlüm tileki visâl imiştük bildim

Ol vasl dağı muhâl imiştük bildim (BD, 137)

“Gönlümün dileği kavuşmak imiş bildim,

O kavuşma da imkansız imiş bildim.”

2.7.4.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

11.-14. yüzyılların Orta Asya Türkçesi metinlerinde umumi olan bu sıfat-fiil, Çağatay Türkçesinde pek nadir bulunur. Çağatay Türkçesinde –miş ekinin sıfat-fiil fonksiyonu –GAn sıfat-fiiline aktarılmıştır. (Ecmann 2009: 113)

2.7.4.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Nevruz öz sırrını bülbülğa aymışu (GN 61a: 3) “Nevruz’un kendi sırrını Bülbül’e söyleyişi.” (Eckmann 2009: 113)

2.7.4.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Şudretinden kilmamış iş yok turur. (Şeyb. Div. 3a: 9) “(Allah’ın) kudretinin yaratmadığı (hiçbir) şey yoktur. (Eckmann 2009: 113)

2.7.4.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Aşağıdaki örnekte –miş sıfat-fiilinin iyelik ekli haline +çA eşitlik eki getirilmiş ve cümlede zarf görevinde kullanılmıştır.

Artsun yeni ay tig seniñ kün kelmişçe devletiñ

Hem tolun ay dik iksügey, her kim aña pejmân irür (MSD: 131)

“Gün geldikçe senin yeni ay gibi devletin artsın; her kim ondan dolayı hüzünlenirse (pişman olursa) dolunayın eksilmesi (hilal halini alması) gibi eksilsin.”

2.7.5. –(I/U)p turur

2.7.5.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

2.7.5.2. İşlevi

Çağatay Türkçesinde kullanım alanı geniş olan –(I/U)p turur ekiyle oluşturulan geçmiş zaman çekimi, tesirleri şimdi de devam eden tamamlanmış bir hareketi belirtir. Şimdiki bir duruma işaret ettiği için de sık sık şimdiki zaman ile tercüme edilir. (Eckmann 2009: 141)

2.7.5.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

2.7.5.2.1.1. Fiil çekimi

2.7.5.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Çağatay Türkçesinde –(I/U)p turur ekiyle oluşturulan geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için şahıs zamirleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–(I/U)p turur + min	–(I/U)p turur + biz
2.Şahıs	–(I/U)p turur + sin	-
3.Şahıs	–(I/U)p turur	–(I/U)p turur +lAr

(**Tablo 32:** Çağatay Türkçesinde –(I/U)p turur ile yapılan geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Sevdâyî bolup min çü köñül zülfiğa birdim

Sevdâ bolur anda ki harîdâr tapılsa (LD: 235)

“Aşık olmuşum ki gönül zülfüne verdim.

Sevda olur orada ki atın alıcı bulunsa.”

Köñülni zühd taqvâ vü vera’dın yanduruptur min

Sini dip yüz yıgaçdın iy perî-veş kiltürüptür min (BD: 360)

“Gönlünü Allah korkusuyla ibadete vermekten yakmışım,

Ey peri yüzlü seni yüz ağaçtan getirmişim.”

Melikü'l kelâmlardın hiç kıysıdın andağ kasîde işitmeydür min. (HM, T760b:

11) “Söz ustalarının hiçbirinden öyle kaside işitmedim.”

Ve ebnâ-yı cins kim dip min, sizni dimey min. (HM, T765a: 16) “Ben insanlar

dediğimde sizi kastetmedim.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Kirip közdin köñülge anı tartıp

Elif tig cân içinde çakılıp sin (LD: 1356)

“Gönüle girip onu ölçüp, elif gibi kılıç can içinde çakılmış.”

*Ni su birle biripsin tîşege zîb
Ki tapmas hâre yonmak birle âsîb (FŞ: 87)*

“Nasıl su ile vermişsin küreğe süs,
Ki aşağı bulmaz yontmak ile bela”

*Aña oħşar ki fetîle tütüni
Cezb iter otu körüp sin mü munı (BD, 4: 54)*

“Ona benzer ki fitil tütünü, cezbeder ateşi, görmüşsün bunu.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

*Şeyh cismidin barıp ol yirde tâb
Könlüni bî-tâkat eylep ıztırâb (LT: 1099)*

“Şeyhin cisminde o yerde ışık gidip, sıkıntı gönlünü takatsiz kılmış.”

*Za’f müstevlî bolup her dem aña
Cilve eylep özge bir ’âlem aña (LT: 1100)*

“Zayıflık her an onu ele geçirip, ona başka bir âlem görünmüş.”

*Meger anlap özige uyku çağın
Peri içre uğurlap bir ayağın (FŞ: 48)*

“Öyle ki anlamış kendisine uyku zamanında peri içeriden bir ayağını çalmış.”

*Eñiñi ârzûlar dâyim töküp eşkini Sekkâkî
Taşiptur yâ anıñ kanı, yâ tartar anda toprağı (MSD: 567)*

“Sekkâkî daima gözyaşını dökerek senin yanağını arzular; ya onun kanı taşmıştır, yahut da toprağı çekmiştir.”

Bâbü'r bolup turur iki gözüm yolıda tört
Kilse ni boldı kaşıma bir bir maña maña (BD, 22: 7)

“Babür, iki gözüm yolunda dört olmuş, gelse ne oldu kaşıma bir bir bana bana.”

Çemende servni olturguzup turur yörüşi
Qıyâmeti koparıptur at üzre olturuşı (BD, 107: 1)

“Çimende yürüyüşü serviyi oturtmuş, at üzerinde oturuşu kıyameti koparmış.”

...buyurup durur ve sihr dimey kim, mu'cize körgüzüptür. (NC, 3A: 4)
“...buyurmuştur ve büyü değil mucize göstermiştir.”

Hurşîd-i münîr sergeşte zerreni mertebede felekden aşurup durur. (NC, 8B: 5)
“Parlak güneş başı boş zerreyi mertebede gökyüzünden daha yukarı çıkarmıştır.”

'Âlim ve zâhid irmiş. Köp sefer kılıpdur. Şeyh Ebû 'Adi'llâh-i Hafif bile hem-râh boluptur. (NM: 391) “Âlim ve zahit imiş. Çok sefer yapmış. Şeyh Ebu Adillahi Hafif ile yoldaş olmuş.”

İyle kim taht ehliğa düşmendin olmaydur gürîz
Ol halife birle düşmenlîğ salıp şeytân ara (FK, 3: 4)

“Öyle ki taht sahibi o halife ile şeytan arasına düşmanlık gönderip düşmandan kaçmamıştır.”

...fünûn ve 'ulûmdın hiç kıysıda zamân ehlidin kişige ihtiyâc kalmaydur. (HM, T759b: 2-3) “...fenler ve ilimlerden hiçbirinde zaman ehlinden kimseye ihtiyaç kalmamıştır.”

Işk dâğı birle biryân bolğanımnı ni bilür
Ol ki birmeydür köñül bir sin kibi 'ayyâreğa (LD: 1708)

“Aşk yarası ile kebab olduğumu nereden bilir,
O ki gönül vermemiştir senin gibi bir hilekâra.”

*‘İlm-i nazar içre közüm deryâ eger bolmay durur
Kırpükler üzre kıandın ol menşûr-ı âli bağlamış* (LD: 837)

“Şayer Bakış ilmi içinde gözüm deniz olmamıştır,
Kırpüklerinin üstüne nereden o yayılmış kırmızıyı bağlamış.”

Cokluk 1. şahıs çekimi:

*Tilbe köñülni alduruptur biz
Bî-niyâzını tâ körüptür biz* (BD: 356)

“Gönlünü kurnaza kaptırmışız, yalvarmasını da görmüşüz.”

*Ol hazret tebessüm kılıp ayttılar kim müte’ahhirlerdin biz hem andağ şî’r
aytmaydur biz.* (HM, T760b: 12) “O hazret, tebessüm edip sonrakilerdeniz ve öyle
şiir söylememiştik dediler.”

Cokluk 3. şahıs çekimi:

*Atanı çünkü kible diptürler
Kible yanlıg ana nazar kılğul* (BD, 408: 1)

“Babayı çünkü kible demişler, kible tarafı ona bak.”

2.7.5.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

2.7.5.2.1.1.2.1. Hikaye

*‘Ademde bağlap idim ol ağız hayâlını min
Ki munda Hızır dik âb-ı bekâ tiley kildim* (LD: 1111)

“O ağız hayalini yoklukta bağlamıştım,
Ki bunda Hızır’a doğru sonsuzluk suyu istemeye geldim.”

Ol ğalle vü mihmel ki dip irdiñ bildim

Mihmelġa boy u ğalledin öy toġusıdur (BD: 182: 2)

“O ekin ve sepet ki demiş idin bildim,
Sepette kişi, ekinden ev dolacaktır.”

Biz Sevânih mütâla'asında dağı munça hoş-hâl bolmaydur irdük ki munda dip ayturlar irdi. (HM, T768a: 15) “Biz Sevanih değerlendirilmesinde de bu kadar memnun olmamış idik deyip söylerlerdi.”

Tablo 33: Çağatay Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI/-DU	-GAn	-mİş	-(U)p dur(ur)
Teklik 1. Şahıs	<i>yitkürmedim</i>	-	<i>çikmişem</i>	<i>yandurupturmin</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>yörüttüñ</i>	-	<i>unitmişsin</i>	<i>biripsin</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>tökti</i>	<i>kılğandur</i>	<i>bağlamış</i>	<i>uğurlap</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>iliktik</i>	-	-	<i>körüptür biz</i>
Çokluk 2. Şahıs	<i>taptıñız</i>	<i>kalgansız</i>	-	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>koydılar</i>	<i>bolğanlar</i>	<i>urmuşlar</i>	<i>diptürler</i>
Hikaye	-	<i>ayılğan idim</i>	<i>köçmiş édi</i>	<i>dip irdiñ</i>
Rivayet	-	<i>kélgen ermiş</i>	-	-
Şart	<i>tüştüm irse</i>	<i>ölgen olsa</i>	<i>içmemiş bolsañ</i>	-
İsim-fiil	<i>bar idi</i>	-	<i>ağır irmiş</i>	-

3. TÜRK DİLİNİN ÇAĞDAŞ DÖNEMLERİNDE GEÇMİŞ ZAMAN EKİNİN KULLANIMI

3.1. Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Geçmiş Zaman

“Batı Türkçesi” olarak da adlandırılan Oğuz grubunda; Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Gagavuz Türkçesi ve Türkmen Türkçesi ele alınmıştır.

3.1.1. Azerbaycan Türkçesinde Geçmiş Zaman

Azerbaycan Türkçesi XIV. yüzyıllarda Eski Anadolu Türkçesine paralel olarak yol almış; ancak XIV. yüzyıldan başlayarak müstakil bir yazı dili olma niteliğini kazanmaya başlamıştır.

Batı Türkçesinin ikinci devresinde gelişmeye başlayan Azerbaycan Türkçesi, bugün Güney Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ve Irak'ta konuşulmaktadır. (İlker 1997: 4)

Nuri Yüce, Azerbaycan Türkçesinin sahip olduğu dil özelliklerinden dolayı Türkiye Türkçesi ile Oğuzca'nın doğu kanadı arasında bir köprü gibi olduğunu belirtir. (İlker 1997: 5)

Azerbaycan Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –dI/-dU, -mİş/-mUş ve (-I/-U)b şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.1.1.1. –dI/ -dU

3.1.1.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.1.1.1.2. İşlevi

Azerbaycan Türkçesinde “şuhudî geçmiş zaman” olarak adlandırılan –dI/-dU görülen geçmiş zaman eki, sadece şekil ve zaman eki görevinde kullanılmaktadır. Bir de “mAdAn” gerundiumunda kalıplaşmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.1.1.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Azerbaycan Türkçesinde –dI/-dU görülen geçmiş zaman eki, yalnızca sedalı şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı sert ünsüzlerle biten fiil tabanlarına geldiğinde ek, sedalı-sedasız uyumuna uymaz. Ekin hem düz hem de

yuvarlak ünlülü şekilleri kullanıldığı için Azerbaycan Türkçesinde ek dudak uyumuna uyar. Düz ünlülü fiilerden sonra ekin düz şekli kullanılır. Yuvarlak ünlülü fiilerden sonra ise ek ünlüsü yuvarlaktır.

M. Ergin bu uyumun Kafkas Azerbaycanında yapıldığını, ancak Tebriz Türkçesinde olmadığını şu şekilde ifade eder: “Görülen geçmiş zaman eki vokal uyumu dışında kalmaktadır. Kafkas Azerbaycanında bu uyum yapılmaktadır. Tebriz Türkçesinde ekin Eski Anadolu Türkçesindeki gibi yalnız düz şekilleri vardır. Ayrıca Tebriz konuşma dilinde ekin vokali daima i’ye kaydırılmaktadır. Ekin konsonantı ise bütün Azerî Türkçesinde d’dir, t’li şekil yoktur.” (1971: 115)

3.1.1.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.1.1.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Azerbaycan Türkçesinde –dI/-dU görülen geçmiş zaman eki, iyelik kökenli şahıs ekleriyle şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-dI +m, -dU+m	-dI +K, -dU+K; dı +h, -du+h
2.Şahıs	-dI +n, -dU+ n	-dI +nIz (lAr), -dU+ nUz (lAr); -dI+z, -dU +z
3.Şahıs	-dI, -dU	-dI +lAr, -dU +lAr

(**Tablo 34:** Azerbaycan Türkçesinde –dI/ -dU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Tüfängimi dikäلتdim, havada üstümä gälärkän kollarının arasını nişan aldım.
(AD, 115 / KTLG: 22) “Tüfeğimi doğrulttum, havada üstüme gelirken kollarının arasına nişan aldım.”

Heyder Baba, yolum sennen kec oldı

Ömrüm geçdi, gelemedim gec oldı

Heç bilmedim gözellerün nec’ oldı (Ergin 1971: 2)

“Haydar Baba, yolum senden ayrıldı,

Ömrüm geçti, gelemedim geç oldu,

Hiç bilmedim güzellerin ne oldu,”

Teklik 2. şahıs çekimi:

İtler gördün gurdı seçüp ulaştı

Gurd da gördün galhup gedikden aşdı (Ergin 1971: 8)

“Köpekler gördün, kurdu seçip ulaştı,

Kurt da gördün kalkıp gedikten aştı.”

Heyder Baba, çekdün meni getirdün,

Yurdumuza yuvamıza yetirdün.

Yusufulu uşağ iken itirdün. (Ergin 1971: 17)

“Haydar Baba, çektin beni getirdin,

Yurdumuza yuvamıza kavuşturdu,

Yusufulu çocuk iken kaybettin.”

Sen Farsî şe’rinde mekteb yaratdun,

Ğezelde uca bir meğâma çatdun,

Şe’rin ilâhesin tehte çihatdun (Ergin 1971: 33)

“Sen Fars şiirinde mektep yarattın,

Gazelde yüce bir makama eriştin,

Şiirin ilâhesini tahta çıkarttın.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Birdän darvaza açıldı, Şumşad hâbâr bilmäk için gapıya getdi, çoğ çäkmädi
ki häyättän onun säsi eşidildi. (TLÖ: 17 / İlker 1997: 100)

Hemin an Yalinciğın da canı çıhdı ve o Banun çiçeğin ayakları altında yihilib
häräkätsiz kaldı. (AD: 102 / İlker 1997: 100)

Şafar dayı çubuğu ağzından götürüp tüstünü havaya burahdı, gülümsädi. (AD:
109 / İlker 1997: 100)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Temeddünün uyduh yalan sözine. (Ergin 1971: 3) “Medeniyetin uyduk yalan sözüne.”

Ey vay dedik gurddı, geyitdik gaşdıh.

Heç bilmedik ne vaht küllükden aşdıh (Ergin 1971: 9)

“Eyvah dedik kurttur, döndük kaçtık,
Hiç bilmedik ne vakit küllükten aştık.”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Şeytanları gucahlyup gezdiz siz.

İnsanları eyahlyup ezdiz siz. (Ergin 1971: 24)

“Şeytanları kucaklayıp gezdiniz siz,
İnsanları çiğneyip ezdiniz siz.”

Evvel başı menden istiğbal etdiz,

Sonnan çönüp işimde ihlal etdiz,

Öz zennüzce ustadı iğfal etdiz. (Ergin 1971: 25)

“İlk önce beni istikbal ettiniz,
Sonra dönüp işimde ihlal ettiniz,
Kendi zannınızca ustadı iğfal ettiniz.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Mollo Äzizi azad etdirmekle bäräbär, Şärdar Räşidi bunun üçün mäzämmät etdilär. (TLÖ: 15 / İlker 1997: 100)

Heyder Baba yâr u yoldaş döndiler,

Bir bir meni çölde goyup çöndiler,

Çeşmelerim, çırağlarım söndiler. (Ergin 1971: 11)

“Haydar Baba, yar ve yoldaş döndüler,
Bir bir beni çölde bırakıp çekildiler,
Çeşmelerim, çerağlarım söndüler.”

Uşağın adını Misir koydular, tərbiyə etməyə, böyütməyə başladılar. (AN, 115 / KTLG: 22) “Çocuğun adını Misir koydular terbiye etmeye, büyütmeye başladılar.”

3.1.1.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Azerbaycan Türkçesi edebi dilinde görülen geçmiş zamanın hikayesi kullanılmaz. (İlker 1997: 133)

3.1.1.1.2.1.2. İsim fiili

Āmir Gafar seyidlerin tacıydı.

Şahlar şikâr etmesi geygacıydı.

Merde şirin, nâmerde çoğ acıydı. (Ergin 1971: 11)

“Āmir Gaffar seyyidlerin tacıydı,
Şahları avlaması, çaprazıydı,
Merde tatlı, nâmerde çok acıydı.”

3.1.1.2. –dUK

3.1.1.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.2.1.)

3.1.1.2.2. İşlevi

Azeri Türkçesinde –dUK geçmiş zaman zaman ifadeli sıfat-fiil olarak görev almaktadır.

3.1.1.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Azeri Türkçesinde –dUK sıfat-fiilinin ilk ünsüzü sedalı olduğu için sedasız sesle biten fiillere geldiğinde ünsüz uyumu görülmez. Ayrıca ekin ikinci ünsüzü iki ünlü arasında kaldığında yumuşar.

3.1.1.2.2.2.1. Sıfat fonksiyonunda

Ne istiyür bu gurduğı kelekden (Ergin 1971: 15) “Ne istiyor bu kurduğu tuzaktan?”

Unutduğun eli saldın hatire (Ergin 1971: 31) “Unuttuğun eli getirdin hatıra.”

3.1.1.3. –mİş / -mUş

3.1.1.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

3.1.1.3.2. İşlevi

Azeri Türkçesinde –mİş/ -mUş hem sıfat-fiil hem de öğrenilen geçmiş zaman ifadeli şekil ve zaman ekidir.

3.1.1.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

3.1.1.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.1.1.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekimi zamir kökenli şahıs ekleri ile çekimlenmektedir.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-mİş +Am, mUş +Am	-mİş+İK, -mUş+UK
2.Şahıs	-mİş + sAn, mUş + sAn	-
3.Şahıs	-	-

(**Tablo 35:** Azerbaycan Türkçesinde –mİş/ -mUş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Eşitmişem yanur Allah çırağı (Ergin 1971: 10) “İşitmişim yanıyor Allah çerağı.”

Bu damlarda çoğlu cızıh atmışam,

Uşahların aşihların utmuşam,

Gurğuşumlu seğge alup satmışam. (Ergin 1971: 20)

“Bu damlarda pek çok çizgi çizmişim,

Çocukların aşıklarının yutmuşum,

Kurşunlu baş aşık alıp satmışım.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Gayıtmışsan indi ki sen yoluna (Ergin 1971: 23) “Dönmüşsün şimdi sen mademki yolluna.”

Bah ne güzel bedie yaratmışan,

Doğrudan da mö' cizeye çatmışan. (Ergin 1971: 34)

“Bak ne güzel bedia yaratmışsın,

Gerçekten de mucizeye çatmışsın.”

Sen sözleri inci kimi düzmüsen,

Göz yaşı tek kirpiklerden süzmüsen,

Söz gülünün en güzelin üzmüsen. (Ergin 1971: 34)

“Sen sözleri inci gibi dizmişsin,

Gözyaşı gibi kirpiklerden süzmüşsün,

Söz gülünün en güzelini koparmışsın.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Kecâveyle bu çaydan çok geçmişik

Bu çeşmelerden ne sular içmişik

Bu yoncalıklarda kesüp biçmişik. (Ergin 1971: 19)

“Deve tahtıyla bu çaydan çok geçmiştiz,

Bu çeşmelerden ne sular içmişiz,

Bu yoncalıklarda kesip biçmişiz.”

3.1.1.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Azerbaycan Türkçesinde birleşik zamanlı fiil çekimi basit çekimli fiillere i- yardımcı fiili getirilerek oluşturulmaktadır. Çoğu örnekte i- fiilinin düştüğü görülür.

3.1.1.3.2.1.1.2.1. Hikaye

Heyder baba seni veten bilmişdim,

Veten deyüp baş götürüp gelmişdim.

Seni görüp göz yaşımı silmişdim. (Ergin 1971: 24)

“Haydar Baba, seni vatan bilmişim,
Vatan deyip baş kaldırıp gelmişim
Seni görüp göz yaşımı silmişim.”

*Bala Kişi faytoncumuz gelmişdi,
İmamiyye ğehvesinde galmışdı.* (Ergin 1971: 23)

“Bala Kişi faytoncumuz gelmişti,
İmamiyye kahvesinde kalmıştı.”

Fars kızları azdırmışdı emelin (Ergin 1971: 31) “Fars kızları şaşırtmıştı yolunu.”

Hamının nâzâri ona zillänmişdi. (GGİ, 260 / İlker 1997: 139) “Hepsinin gözleri ona odaklanmıştı.”

3.1.1.3.2.1.1.2.2. Şart

Goca Ye'gub, itmişsem de tapupsan. (Ergin 1971: 17) “Koca Yakup, kaybolmuşsam da bulmuşsun.”

3.1.1.3.2.1.2. İsim fiili

Azerbaycan Türkçesinde isim soylu sözcüklere i- fiilinin öğrenilen geçmiş zaman şekli getirilerek yapılır.

*Halbuki lap ğemli gurbet sendeymiş,
Gara zindan, acı şerbet sendeymiş.* (Ergin 1971: 24)

“Halbuki tam gamlı gurbet sendeymiş,
Kara zindan, acı şerbet sendeymiş.”

*Āşih diyer bir nazlı yar varımış
Eşğından odlanup yanar varımış
Bir sazlı sözli Şehriyar varımış* (Ergin 1971: 26)

“Aşık der ki bir nazlı yar var imiş,
Aşkından tutuşup yanar var imiş,
Bir sazlı sözlü Şehriyar var imiş.”

3.1.1.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Azerbaycan Türkçesinde taradığımız metinlerdeki –miş sıfat-fiili fonksiyonundaki örnekler cümlede isim ve sıfat görevinde kullanılmıştır.

3.1.1.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Geçmişlerin gelenlere meşğ olsun. (Ergin 1971: 24) “Geçmişlerden gelenlere meşk olsun.”

3.1.1.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Bir soruşun bu garginmiş felekden (Ergin 1971: 14) “Bir sorun bu beddualı felekten.”

Gerinlerden galmış goca bir dildir. (Ergin 1971: 35) “Devirlerden kalmış koca bir dildir.”

Oynanmamış aşihlar utulmayıp (Ergin 1971: 35) “Oynanmamış aşıklar yutulmamış.”

3.1.1.4. –(I/U)p(d)(I/U)(r)

3.1.1.4.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.4.4.1)

3.1.1.4.2. İşlevi

Azerbaycan Türkçesinde “Nakli Keçmiş Zaman” olarak ifade edilen bu zaman, sözün konuşulduğu andan daha önceki bir zamanda ortaya çıkan, başkasından öğrenilen veya sonradan fark edilen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılır. Tarihi olaylar, masal ve hikayeler bu kiple anlatılır. (KTLG: 85)

3.1.1.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Azerbaycan Türkçesinde “Nakli Keçmiş Zaman” olarak adlandırılan bu çekim, fiil tabanlarına –(I/U)b(d)(I/U)(r) eki getirilerek yapılır. Ek, ünsüzle biten fiillere

doğrudan, ünlüyle biten fiillere –y- ünsüzü ile bağlanır. Kalınlık-incelik uyumuna uyar. Düz ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü düzdür. Ek ünlüsü, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlaktır. (KTLG: 69-70) Azerbaycan yazı dilinde ekin ilk ünsüzü, daima b'dir.

3.1.1.4.2.1.1. Fiil çekimi

3.1.1.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Azerbaycan Türkçesinde –(I/U)b(d)(I/U)(r) ekiyle yapılan geçmiş zamanın teklik ve çokluk 1. şahıs çekimleri yoktur. Bu ek, birinci şahıslarda kullanılmaz. Azerbaycan Türkçesinde –(I/U)b(d)(I/U)(r) ile yapılan geçmiş zaman çekimlerinde şahıs ifadesi için zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-	-
2.Şahıs	–(I/U)b(d)(I/U)(r) + sAn	-
3.Şahıs	–(I/U)b(d)(I/U)(r)	–(I/U)b(d)(I/U)(r) +lAr

(**Tablo 36:** Azerbaycan Türkçesinde –(I/U)b(d)(I/U)(r) öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Goca Ye'gub, itmişsem de tapubsan.

Gavalıyup gurd ağzınnan gapubsan. (Ergin 1971: 17)

“Koca Yakup, kaybolmuşsam da bulmuşsun,
Kovalayıp kurt ağzından kapmışsın.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Galub şirin yuħı kimin yadımda,

Eser goyub ruhumda, her zadımda. (Ergin 1971: 2)

“Kalmış tatlı uyku gibi hatırımda,
İz bırakmış ruhumda, her şeyimde.”

Ähmäd dünän mağazadan kitab alıb. (AD, 113 / KTLG: 85) “Ahmet dün mağazadan kitap almış.”

Häsän dayı yaman kocalıb, todan düşüb. (ADF, 170 / KTLG: 170) “Hasan dayı ihtiyarlamış, güçten düşmüş.”

Azerbaycan Türkçesinde –(I/U)b gerundiumu –dır bildirme ekiyle birlikte çekimli fiil olarak kullanıldığında, –dır bildirme ekinin r’si düşmektedir.

*Her kimsiye her ne verip alubdı
Eflatunnan bir guri ad galubdı (Ergin 1971: 10)*

“Her kimseye her ne vermiş(se) almıştır,
Eflatun’dan bir kuru ad kalmıştır.”

Azerbaycan Türkçesinde –(I/U)b(d)(I/U)(r) ile yapılan geçmiş zamanın olumsuzu –mA ile yapılmaktadır.

*Amma mençe fırsatlar gutulmayıb,
Oynanmamış aşıklar utulmayıb,
Nöbetimiz galır, yer dutulmayıb (Ergin 1971: 35)*

“Ama bence fırsatlar bitmemiş,
Oynanmamış aşıklar yutulmamış,
Nöbetimiz duruyor, yer tutulmamış.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

*Onnan sora dönergeler dönübler,
Mehebbetün çırağları sönübler. (Ergin 1971: 12)*

“Ondan sonra çarklar dönmüşler,
Muhabbetin چراğları sönmüşler.”

Yaşılığı elimizden alublar,

Yaşlı bizi yaman güne salublar. (Ergin 1971: 14)

“İyiliğı elimizden almışlar,

İyi bizi kötü güne salmışlar.”

Atanı hästahanaya aparıblar. (GTİZ, 255 / KTLG: 85) “Babayı hastahaneye götürdüler.”

Tablo 37: Azerbaycan Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-dI/-dU	-mIş/ -mUş	-(I/U)b(d)(I/U)(r)
Teklik 1. Şahıs	<i>dikâldim</i>	<i>eşitmişem</i> <i>satmışam</i>	-
Teklik 2. Şahıs	<i>gördün</i>	<i>gayıtmişsan</i> <i>süzmişen</i>	<i>tapubsan</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>canı çıhdı</i>	-	<i>kocalıb</i> <i>düşüb</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>geyitdik</i> <i>aşdıh</i>	<i>geçmişik</i>	-
Çokluk 2. Şahıs	<i>gezdiz</i> <i>ihlal etdiz</i>	-	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>mâzämmât</i> <i>etdilär</i>	-	<i>dönübler</i> <i>aparıblar</i>
Hikaye	-	<i>silmişdim</i> <i>galmişdi</i>	-
Rivayet	-	-	-
Şart	-	<i>itmişsem</i>	-
İsim-fiil	<i>acıydı</i>	<i>sendeymiş</i> <i>varımış</i>	-

3.1.2. Türkmen Türkçesinde Geçmiş Zaman

Çağdaş Türk lehçeleri içerisinde Oğuz grubunda yer alan Türkmen Türkçesi, çoğunluğu Türkmenistan’da yaşayan Türkmenlerin konuştuğu lehçedir. Türkmenistan, Orta Asya’nın güneybatısında bulunmaktadır. Türkmenistan dışında İran ve Afganistan’da yaşayan Türkmenler de Türkmen Türkçesini kullanmaktadır.

Türkmen Türkçesi, Oğuz grubunda bulunan diğer lehçelere göre Doğu Türkçesine en yakın olan lehçedir. Türkmen Türkçesinde Doğu Türkçesinin etkisiyle Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin özellikleri de görülmektedir. Oğuz grubunun diğer kollarında kelime başında “v-” bulunduran kelimeler Türkmen Türkçesinde “b-”lidir: baar “var”, bar- “gitmek”, ber- “vermek”. (Kara 2000: 2)

Türkmen Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI/ -DU; -DIK/ -DUK (sadece sıfat-fiil olarak); -An; -mİş / -mUş (çok nadir) ve –(I/U)pdır şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.1.2.1. –DI/-DU

3.1.2.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.1.2.1.2. İşlevi

Türkmen Türkçesinde belirli geçmiş zaman olarak bilinen bu çekim genellikle tamamlanmış bitmiş bir hareketi gösterir. Birbirini takip eden bitmiş olayları gösterir. Süregelen bir hareketi ifade etmek için kullanılır. (Hanser 2003: 99)

3.1.2.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

3.1.2.1.2.1.1. Fiil çekimi

Türkmen Türkçesinde ek, l ile biten fiilere geldiğinde benzeşme yoluyla -II / -IU şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. (Hanser 2003: 98)

3.1.2.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Türkmen Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI + m / -DU+ m	-DI+K /-DU+ K
2.Şahıs	-DI + η /-DU+ η	-DI+ ηIz /-DU+ ηUz
3.Şahıs	-DI/-DU	-DI+lAr /-DU+lOr

(**Tablo 38:** Türkmen Türkçesinde -DI/-DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

*Duymaan gaaldım onu meniň öözümem,
Aanşırmadım ayrılanmı birbaada.* (AA, I: 262-2)

“Duymadan kaldım onu benim kendim de
Farketmedim ayrıldığıımı anında.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Arabaa mündürdi Setdar Ağaani. (AA, I: 4 -1) “Arabaya bindirdi Setdar Ağaani.”

*Yaazıñ yağtı yağmırı övşün berdi güllere.
Guz gelinler beslenip,
Çıkdı durdı yoollara* (AA, I: 8 -2)

“Baharın parlak yağmuru ışık verdi çiçeklere.
Kız gelinler süslenip,
Çıkdı durdu yollara.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

*Aak gülleri goşavuçlap, usğaşıp,
Ol ağaca ulı kasam etdik biz.
Onuñ ooda köyen aarın almaağa
Yaarı giice yene ceñe gitdik biz.* (AA, I: 9-3)

“Ak çiçekleri avuçlayıp, koklaşıp,
O ağaca büyük yemin ettik biz.
Onun kahırlanan öcünü almak için
Gece yarısı yine cenge gittik biz.”

Öten ağşam üyşdüik saçak daşına. (AA, I: 15-1) “Geçen akşam biriktik sofraya dışına.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Olor gıtdiler oturdular. “Onlar uzun süre gittiler.” (Hanser 2003: 99)

3.1.2.1.2.1.2. İsim fiili

Her äädimi muhabbetden doolıdı. (AA, I: 22-4) “Her adımımı muhabbetle doluydu.”

3.1.2.2. –DIK /- DUK

3.1.2.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.2.1.)

3.1.2.2.2. İşlevi

Türkmen Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli sıfat-fiil ekidir.

3.1.2.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.1.2.2.2.2.1. Sıfat fonksiyonunda

Uzun giice irkilmedik yaaş gelin. (AA, I: 3-8) “Gece boyu uyumamış yeni gelin.”

Buu belaadan basılmadık şähermin (AA, I: 12: 9) “Bu beladan kurtulan şehrimin”

Bir gün görölmedik garaalı ekyäär (AA, I: 19-2) “Bir gün görülmemiş kara erik diyor.”

3.1.2.3. –An

3.1.2.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.7.3.1.)

3.1.2.3.2. İşlevi

3.1.2.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

3.1.2.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.1.2.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Türkmen Türkçesinde yalnızca teklik ve çokluk 3. şahıslarda kullanılır. Bu şekil edebi dilde –dir bildirme ekiyle birlikte kullanılır: gelendir. Ek, bu şekliyle Türkiye Türkçesindeki –miştir fonksiyonuyla benzerlik gösterir.

Yören (yürümüş)

Yörenler (yürümüşler) (İlker 1997: 104)

3.1.2.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Türkmen Türkçesinde sıfat-fiil olarak isim ve sıfat görevinde kullanılmıştır.

3.1.2.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Besdir aala öymääni döört yıl ayaap goyaniñ,

Döört yıl basdır bireğne

Boyalan biyz geyeniñ. (AA, I: 8 -4)

“Yeter ala eşarbını dört yıl saklayıp durduğun,

Dört yıl sürekli

Boyası çıkmış bez giydiğin.”

Yaadımda, bir yoola okupdan çıkıp,

Yer bağırtlap, süyşe süyşe gidenmiz,

Yaap boyuna yetemizde yapılıp,

Alma ağacına tağzım edenmiz. (AA, I: 9 -1)

“Hatırımnda, bir defa siperden çıkıp,

Yere eğilerek ağır ağır gittiğimiz.
Kanal boyuna ulaştığımızda gizlenip,
Elma ağacına selam verdiğimiz.”

3.1.2.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Doostumuzıň tääze göçen öyünde. (AA, I: 15-1) “Dostumuzun yeni göçtüğü evinde.”

İle eden yağşılığın

Has köpelip, gaydıp geler. (AA, I: 250-1)

“Millete ettiğin iyilik
Çoğalarak dönüp gelir.”

3.1.2.4. –mİş / -mUş

3.1.2.4.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

3.1.2.4.2. İşlevi

Öğrenilen geçmiş zaman eki –mİş , Türkmen Türkçesinde nadiren ve özel hallerde kullanılır. Taranan metinlerde –mİş öğrenilen geçmiş zamana rastlanmamıştır.

3.1.2.5. –(I/U)pdIr

3.1.2.5.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz.

3.1.2.5.2. İşlevi

Türkmen Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ekidir.

3.1.2.5.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

3.1.2.5.2.1.1. Fiil çekimi

3.1.2.5.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-(I/U)pdIr+In	-(I/U)pdır+ Is
2.Şahıs	-(I/U)pdır+sIŋ	-(I/U)pdır+sIŋIz
3.Şahıs	-(I/U)pdır	-(I/U)pdır+IAr

(**Tablo 39:** Türkmen Türkçesinde -(I/U)pdIr geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Omurıpdır onu bomba bööleği,

Sunasını parçalaapdır, büküpdır.

Ağacından ayra düşen şahalar

Güllerini gözyaş deyin döküpdır (AA, I: 9-2)

“Koparmıştır onu bomba parçası,

Bedenini parçalamıştır, bükümüştür.

Ağacından ayrı düşen dallar

Çiçeklerini göz yaşı gibi dökmüştür.”

Tablo 40: Türkmen Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI/-DU	-(I/U)pdIr
Teklik 1. Şahıs	<i>gaaldım</i> <i>aaňşırmadım</i>	-
Teklik 2. Şahıs	-	-
Teklik 3. Şahıs	<i>mündürdi</i> <i>çıkıdı</i>	<i>döküpdır</i> <i>omurıpdır</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>gıtdık</i> <i>üýşdük</i>	-
Çokluk 2. Şahıs	-	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>gıtdiler</i> <i>oturdular</i>	-
Hikaye	-	-
Rivayet	-	-
Şart	-	-
İsim-fiil	<i>doolıdı</i>	-

3.1.3. Türkiye Türkçesinde Geçmiş Zaman

Eski Anadolu Türkçesiyle başlayan Batı Türkçesi dönemi Osmanlı Türkçesi-Türkiye Türkçesi çizgisinde devam etmiştir. 19. Yüzyıldan itibaren Türkiye Türkçesi, Batı Türkçesinin son dönemidir. Çoğunluğunu Türkiye’de yaşayan Türklerin konuştuğu Türkçedir.

Türkiye Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI/ -DU; -DIK/ -DUK (sıfat-fiil ve zarf fiil olarak); -mİş /-mUş şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.1.3.1. –DI/-DU

3.1.3.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.1.3.1.2. İşlevi

Konuşan ve dinleyen tarafından bilinen ve konuşma anında bitmiş, tamamlanmış bir olayı anlatmaktadır.

Kısa bir fasıldan sonra kadının sesi tekrar işitildi. (Korkmaz 2007: 585)

3.1.3.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Türkiye Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki –DI / -DU, kalınlık-incelik, tonlu- tonsuz uyumuna uymaktadır. Ayrıca ekin, düz ünlülü fiilerden sonra düz, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra yuvarlak şekillerinin gelmesi dudak uyumunu beraberinde getirmektedir.

3.1.3.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.1.3.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Türkiye Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI+m /-DU+m	-DI+k /-DU+k
2.Şahıs	-DI+n /-DU+n	-DI+nız /-DU+nuz
3.Şahıs	-DI/-DU	-DI+lAr /-DU+lAr

(**Tablo 41:** Türkiye Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Türkiye Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zamanın olumsuzu -mA olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Daha gazeteleri okumadım. Zannetmem ki korkulacak bir şey olsun... dedi. (H: 16)

Harp olursa bir işe yarayayım diye kursa yazıldım. (H: 18)

Bir sarsıntı... Uyandım uzun süren uykudan,

Geçiyordu araba yola benzer bir sudan. (HD: 16)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Sen hiç uyudun mu? (H: 17)

Mademki bugün düşmanı sen sürdün atınla,

Hakkın yaşamak haşre kadar saltanatınla!.. (HD: 23)

Enginlere at sürdüğün akşamı kenardan.

Kalyonları emrinle yürüttün karalardan;

Çılgın Boğaz'ın taşla kilitlendiği günde

Zincirlere yurdun deli deryayı önünde;

Açtın yeniden mucizeler devrine cedvel

Sânî-i Muhammed misin, ey Fatih-i evvel? (HD: 24)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Mümtaz , bunu düşünürken küçük yeğenin hallerine içinden gülümsedi. (H: 10)

Bir müddet yatağının kenarına oturup düşündü. (H: 9)

Mümtaz, Ahmet 'i babasının yatağı ucunda, en küçük işarette kaçmaya hazır buldu. (H: 16)

Garip bir sükûnet içinde odasına çıktı. (H: 21)

Böylece, bir gece evvelin garip duyuları babasının ölümüyle yeni baştan ve çözülmüş bir şekilde birleşti. (H: 28)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Burada Sabiha ile beraber yattık. Fakat uyuyamadım. (H: 17)

Şimdi üç çocukla kaldık. (H: 19)

İki gün sonra Güney-Batı'ya doğru takip edeceğimiz yolu haritada çizdik. (A. H. Müftüoğlu, GH, 40 / Korkmaz 2007: 587)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

-Bu gece uyumadınız mı? (A. H. Müftüoğlu, GH, 78 / Korkmaz 2007: 595)

Sizi bekledikleri hâlde niçin gidip konuşmadınız? (Korkmaz 2007: 596)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Ben yoktum. Eve vücudunun yarısı sarkık getirdiler. (H: 19)

Sonra hemen veda etmeden atlarını mahmuzladılar. (H: 25)

Kızlar, çocuklar, hizmetçiler alıklaştılar. (Ö. Seyfettin, BL, 73 / Korkmaz 2007: 586)

3.1.3.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Türkiye Türkçesinde birleşik zamanlı fiil çekimi, basit çekimli fiile i- fiili getirilerek yapılmaktadır. İ- fiilinin düştüğü örnekler de yaygındır.

3.1.3.1.2.1.1.2.1. Hikaye

Türkiye Türkçesinde görülen geçmiş zamanın hikayesi yok denecek kadar azdır. Daha çok ağızlarda karşımıza çıkan bu birleşik çekim hakkında Z. Korkmaz şu bilgilere yer vermektedir: “Her ne kadar fiil konusunu inceleyen eserlerde ve gramerlerimizde genellikle bu çekim kalıbı verilmiş ise de bunların kullanımındaki örnekleri üçü beşi geçmeyecek kadar seyrek. Üstelik, daha çok ağızlara yatkın anlatımlarda ve nispeten uzak geçmiş zaman kavramında göze çarpar.” (2007: 734)

-Yaa?..

-Böyle ya usta! İşitince ben de senin gibi “yaaa?” dediydim. (T. Buğra, KA, 179 / Korkmaz 2007: 734)

-Ben ... şey bundan yirmi beş gün önceydi. Bir gece Niko'ların... hani şeyine...meyhanesine gittiydim.

Yutkundu, yine utanıyordu.

-Bahçeden. Baktım ortalıkta kimseler yok. (T. Buğra, KA, 138 / Korkmaz 2007: 734)

Bir dul kadın arkamda bıraktımdı giderken. (HD: 84)

3.1.3.1.2.1.1.2.2. Şart

Çöktüyse hücumunla birer dağ gibi settler,

Çiğnenmedi at nalları altında cesetler;

Allah'a kavuştuyşa ezan sesleri yerden

Bir gün bile eksilmedi çanlar kulelerden; (HD: 24)

Arasaydın...aramadıysan ayıp etmişsin. Hasta masta olmasın? (M. N. Sepetçioğlu, ...VÇ3D, 52 / Korkmaz 2007: 602)

3.1.3.1.2.1.2. İsim fiili

Bugün yapacak bir yığın işi vardı. (H: 9)

Doktor onda geleceğini söylemişti; fakat onu beklemeye mecbur değildi. (H: 9)

Her şeyden evvel bir hastabakıcı bulmak zorunda idi. (H: 9)

Herkes Macide ile meşguldü. (H: 17)

3.1.3.1.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.1.3.1.2.2.1. İsim fonksiyonunda

İndi bindi yapmamak için durağa kadar yürüdü.

İşi oldu bittiye getirmeye çalışsa da başarılı olamadı.

Toplantı başlamadan önce projenin tüm detaylarını incelemiş, aldığı çıktıları kontrol etmişti.

3.1.3.1.2.2.2. Zarf fonksiyonunda

Görülen geçmiş zamanın soru çekimi, bazen cümlede zaman zarfı görevini üstlenmektedir:

Görülen geçmiş zamanın soru çekimi, bazen soru değil, bağlama ögesidir: *Buraya geldi mi beni görmeden gitmez.; Sen gittin mi ev altüst olacak.; Sevdi mi adam gibi sever.; Kitabı bitirdin mi bana teşekkür edeceksin. (Karaağaç 2012: 365)*

3.1.3.1.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı

Sonra hemen veda etmeden atlarını mahmuzladılar. (H: 25)

Hiçbir şey demedен, kimseye bakmadan kız arabadan atladı. (H: 28)

3.1.3.2. –DIK / –DUK

3.1.3.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1)

3.1.3.2.2. İşlevi

Türkiye Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır. Bulunda iyelik+bulunma hal ekiyle kalıplaşarak zaman zarfi oluşturmaktadır.

3.1.3.2.2.1. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.1.3.2..2.2.1. İsim fonksiyonunda

Mümtaz böyle zamanlarda yeğeninini kırmızı kadife kurdelasının bile fersizleştiğini zannederdi. (H: 14)

Bu işte bir talihsizlik olduğu muhakkaktı. (H: 15)

Hakikatte harbin patlamak üzere olduğuna emindi. (H: 16)

3.1.3.2. 2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Mümtaz sık sık bir kucaklayıştan veya iniltilerden uyandıkça, bu yabancı ve bilinmedik iştihalarla dolu vücudu bu kadar kendisiyle iç içe görmekten şaşırıyor, ... (H: 25)

Bu sabah, tren düdüğlerinin büsbütün başka korkularla kanattığı uykusundan, Mümtaz gene bu üzüntü ile uyandı. (H: 9)

Mümtaz şimdi bu dikkate çok sevdiği bir şairin acı kehanetini ilave etmişti. (H: 16- 17)

3.1.3.2. 2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Sonra, eve döndüğünden beri, akrabasına karşı olan sevgisinin daha başka bir hal aldığına dikkat etti. (H: 10)

Ne Macide, ne yengesi –İhsan'ın annesi- hastanın başı ucundan ayrılmadıkları için, çocuklar haraptılar. (H: 9)

Mümtaz, kızın solmuş yüzüne, içeriye kaçmış gözlerine elinden geldiği kadar neşe ile baktı. (H: 14)

Başı, üç günden beri olduğu gibi, kurdelasızdı. (H: 14)

Mesela İhsan iyi olduktan altı ay sonra bile bir iki hastabakıcı mutlaka onu arayacaktır. (H: 10)

Barış uzun sürdüğünden tehlikeleri kanıksamak alışkanlığı unutulmuştu. (K. Tahir, DA, 186 / Korkmaz 2007: 920)

3.1.3.2. 2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı

Mümtaz sık sık bir kucaklayıştan veya iniltilerden uyandıkça, bu yabancı ve bilinmedik iştihalarla dolu vücudu bu kadar kendisiyle iç içe görmekten şaşırıyor, ... (H: 25)

Bir kızıl gün doğuyor sandım o baştan yarına;

Gözlerim yandı dokundukça kızıl saçlarına. (HD: 21)

Dönüp geldiğimde, burada kimse kalmamıştı.

Ama odamda yalnız kalıp düşündüğümde, yüzünü çok iyi hatırlıyorum da gözlüklerini değil. (O. Pamuk, YH, 107 / Korkmaz 2007: 919)

3.1.3.3. –mİş

3.1.3.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

3.1.3.3.2. İşlevi

Konuşan ratafindan görülüp bilinmeyen ve başkasından duyulan veya öğrenilen oluş ve kılışların anlatımı için kullanılır. (Korkmaz 2007: 600)

Masal ve fıkraların anlatımlarında, öğrenilen geçmiş zaman kullanılmasının kural durumuna gelişinin nedeni; bunlardaki olayların görmeye değil, duymaya dayalı olmasındandır. Bir varmış bir yokmuş.; Bir gün Nasrettin Hoca'ya sormuşlar. (Karaağaç 2012: 367)

3.1.3.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

3.1.3.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.1.3.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Türkiye Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi zamir kökenli şahıs ekleri ile sağlanmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-mİş+Im /-mUş+Um	-mİş+Iz /-mUş+Uz
2.Şahıs	-mİş+sIn /-mUş+sUn	-mİş+sInIz /-mUş+sUnUz
3.Şahıs	-mİş/-mUş	-mİş+lAr /-mUş+lAr

(**Tablo 42:** Türkiye Türkçesinde -mİş/-mUş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Türkiye Türkçesinde -mİş/-mUş öğrenilen geçmiş zamanın olumsuzu -mA olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Kendimi kaptırarak tekerleğin sesine

Uzanmışım, kalmışım yaylının şiltesine. (HD: 16)

On yıl var ayrırım Kınadağı'ndan

Baba ocağından, yâr kucağından

Bir çiçek dermeden sevgi bağından

Huduttan hududa atılmışım ben (HD: 17)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Arasaydın...aramadıysan ayıp etmişsin. Hasta masta olmasın? (M. N.

Sepetçioğlu, ...VÇ3D, 52 / Korkmaz 2007: 602)

Bana akçabardağım derdin... bunları unutmuşsun!.. (E, Işınsu, ÇB, 371 /

Korkmaz 2007: 604)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Akşam oldu yakamadım gazımı

Kadir Mevlam böyle yazmış yazımı. (H: 33)

*Sanki yurmuş da onun bir kara sevda başına,
Kahramanlar gibi yalnız çıkıyor dağ başına, (HD: 20)*

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Ne yazık ki yeni zamanlarda en eski devirlerin ırk ve milliyet tasnifleri üzerinde yersiz nazariyelere doğru gitmiş, tarihimizin sonraki büyük devirlerini ve her türlü eskimizi gölgelemiştir. (T. Banguoğlu, KG, 97 / Korkmaz 2007: 603)

Biz üzümünü yiyip bağını sormayan bir millet olmuşuz. (M, Çınarlı, SY, 5 / Korkmaz 2007: 604)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Bir parça daha gayret etseler beni “öldü” diye çıkaracaklarmış... Fakat siz hakikaten çok meraklanmışsınız yenge... (R. N. Güntekin, DK, 77 / Korkmaz 2007: 601)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Semiha ile Fikret, üstüne hazırda bir tente uydurulmuş bir hamak içinde koyun koyuna uyumuşlar.(R. N. Güntekin, DK, 77 / Korkmaz 2007: 601)

Üç yıldır burada oturdukları halde hiç duymamışlar. (A. İlhan, KS, 165 / Korkmaz 2007: 601)

3.1.3.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.1.3.3.2.1.1.2.1. Hikaye

-Sırrı, yemek yapmayı sevmediğinizi söylemişti, genellikle hazır şeyler almışsınız. (E. Işın, KDA, 144/ Korkmaz 2007: 600)

Mümtaz, ağabey dediği amcasının oğlu İhsan'ın hastalandığından beri doğru dürüst sokağa çıkamıştı.(H: 9)

Bir yağın adres almış, telefonlar etmişti. (H: 10)

Çift günlerin daha sakın geçeceğini ona söylemişlerdi. (H: 13)

3.1.3.3.2.1.1.2.2. Rivayet

Sen küçükken Bursa'nın Çekirge Kaplıcalarında suyla oynarken sıcaktan bayılmışmışsın, biliyor musun? (Kormaz 2007: 755)

Dün akşam kardeşim oturmaya beklemişmiş. (Kormaz 2007: 755)

Dışarıda ay çıkılmışmış, ay ışığı denize vurmuşmuş, arka taraça püfür püfür esiyormuş... (H. Taner, ŞYY, 194 / Kormaz 2007: 755)

3.1.3.3.2.1.1.2.3. Şart

Belki de o anda sormuş olsalar, babamın ölümüne ben sebep oldum, derdi. (H: 28)

Fani bir iz bırakmış burda yatmışsa kimler,

Aygın baygın maniler, açık saçık resimler... (HD: 16)

3.1.3.3.2.1.2. İsim fiili

-Ha dedi, hesapladım ben, dağlara çıktığın zaman benim yanımda değilmişsin, daha büyükmüşsün, on altı on yedi falan. (E. Işınso, ÇB, 66 / Korkmaz 2007: 710)

Masa üstünde sandık,

Bütün milletçe yandık,

Meğerse postal imiş,

Biz onu adam sandık! (R. H. Karay, S, 60 / Korkmaz 2007: 711)

3.1.3.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.1.3.3.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Ve bu sevkitebiî, yalnız kendine hitap edeni, bir cevap olarak yaratılmışı “yaratılmış olanı” seçtiği için daima üstün ve muvaffak görünecekti. (H: 208)

Aşkım demekte de bir yıpranmışlık var. Garip bir eskimişlik. (A. Ağaoğlu, H..., 209 / Korkmaz 2007: 938)

3.1.3.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Mümtaz, kızın solmuş yüzüne, içeriye kaçmış gözlerine elinden geldiği kadar neşe ile baktı. (H: 14)

Belki de biraz sonra bu incirin vaad edilmiş lezzetlerine doğru yapacağı hücumu düşünüyordu. (H: 18)

Bir kömür kamyonu, bütün sokağı kapamış cüssesiyle, devrile sarsıla geliyordu. (H: 19)

Ne uzun yol yürümüş hali, ne yorgunluk izi...

Saçının rengi bakırdandı, bakırdan derisi. (HD: 20)

3.1.3.3.2.3. Zarf fonksiyonunda

...biraz arsızlık edip de azarlandığı zamanlarda pek mahcup olmuş gibi başlarını eğiyorlar, ... (H: 29)

Bu ıslıkla uzayan, dönen, kıvrılan yollar,

Uykuya varmış gibi görünen yılan yollar (HD: 15)

Hacer eğilmiş yüzüme bakıyordu. (S. Çokum, AB, 53 / Korkmaz 2007: 934)

Salih Efendi, oğlunun gurbet arkadaşı Veli'yi görünce, kendi oğlunu görmüş kadar sevindi, duygulandı. (M. Ş. Esenal, EOY, 192 / Korkmaz 2007: 934)

3.1.3.3.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı

Yusuf utandı. Bir suç işlemişçesine... Başını eğdi. (S. Çokum, AB, 58 / Korkmaz 2007: 938)

O mini mini yumurtaları özenle saklar, baharda tırtılların yumurtalarından çıkışını bir eser ortaya koymuşçasına sevinerek, keyiflenerek seyrederdi. (S. Çokum, AB, 25 / Korkmaz 2007: 938)

Tablo 43: Türkiye Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI/-DU	-mİş / -mUş
Teklik 1. Şahıs	<i>uyandım</i>	<i>uzanmışım</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>yürüttün</i>	<i>unutmuşsun</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>düşündü</i>	<i>yazmış</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>kaldık</i> <i>çizdik</i>	<i>gölgelemiştik</i>
Çokluk 2. Şahıs	<i>konuşmadınız</i>	<i>meraklanmışsınız</i>
Çokluk 3. Şahıs	<i>alıklaştılar</i>	<i>uyumuşlar</i>
Hikaye	<i>dediydim</i> <i>bıraktımdı</i>	<i>söylemişti</i>
Rivayet	-	<i>beklemişmiş</i>
Şart	<i>çöktüyse</i> <i>aramadıysan</i>	<i>yatmışsa</i> <i>sormuş olsa</i>
İsim-fiil	<i>zorunda idi</i> <i>meşguldü</i>	<i>büyükmüşsün</i> <i>postal imiş</i>

3.1.4. Gagavuz Türkçesinde Geçmiş Zaman

Çağdaş Türk lehçelerinden Oğuz grubunun en geç teşkil eden lehçesi Gagavuz Türkçesidir. Gagavuz Türkçesi 20. yüzyılın ortalarında yazı dili haline getirilmiştir. Merkez ağzı ve güney ağzı olmak üzere ikiye ayrılan Gagavuz Türkçesinin yazı dili merkez ağzına bağlıdır.

Gagavuz Türkleri, uzun bir süre yazılı bir edebiyata sahip olamamışlardır. Ancak Yunanistan, Bulgaristan, Rusya ve Romanya’da yaşayan Gagavuzlar yaşadıkları ülkelerin alfabesiyle Türkçe kitaplar yayınlamışlardır. Eğitimlerini de bu ülkelerin dilleri ile yapmışlardır. (Özkan 1996: 33)

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Kuzey-Doğu Bulgaristan’da yaşayan Gagavuzlar, bugün Moldovya’nın güneyinde Basarabya’da Komrat, Çadır, Kangaz, Tarakliya bölgelerinde; 1908-1914 yıllarında küçük bir Gagavuz topluluğunun göçtüğü Doğu Kazakistan, Frunze (Kırgızistan) ve Taşkent (Özbekistan)’te, Bulgaristan’ın Varna, Dobruca, Vombol ve Topolovgrad, Romanya’nın Dobruca yakınlarında birkeç yerleşim merkezinde, Yunanistan’ın Kesarya adlı şehrinde, Makedonya’nın güneydoğusunda, Ukrayna’nın güneyinde Zarporoje ve Odesa (İsmail) çevresinde yaşamaktadırlar. (Özkan 1996: 27)

Gagavuz Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI/ -DU ve –mİş/ -mUş şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.1.4.1. –DI / -DU

3.1.4.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.1.4.1.2. İşlevi

Gagavuz Türkçesinde “Mutlak Geçmiş Zaman” olarak bilinen –DI / -DU şekil ve zaman eki, görülen geçmiş zamanı ifade etmektedir.

3.1.4.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Gagavuz Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki –DI / -DU; kalınlık-incelik ve tonlu-tonsuz uyumuna uymaktadır. Ekin hem düz hem de yuvarlak ünlülü şekillerinin mevcut olması dudak uyumunu da beraberinde getirmektedir.

3.1.4.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.1.4.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Gagavuz Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–DI+m /-DU+m	–DI+k /-DU+k
2.Şahıs	–DI+n /-DU+n	–DI+nız /-DU+nuz
3.Şahıs	–DI/-DU	–DI+lAr /-DU+lAr

(**Tablo 44:** Gagavuz Türkçesinde –DI / -DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Gagavuz Türkçesinde –DI / -DU görülen geçmiş zamanın olumsuzu –mA olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Bıktım! Kızdım! Yanêrım! (Zanet 1998: 26 / Nedeva 2008: 99) “Bıktım! Kızdım! Yanıyorum!”

Kimin için yazamadım

Yeni sözler teftirime

Neye da hiç susamadım

Dua ettim gecelerde. (Zanet 1998: 123 / Nedeva 2008: 99)

“Kimin için yazamadım

Yeni sözler defterime

Neye de hiç susamadım

Dua ettim gecelerde.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Bir vakit, malim,

Acılaa gittin,

Acılaa gittin,

Acıyka oldun,

Eve de geldin,

Lavka da açtın,

Uncaaz da sattın,

Kumcaaz da kattın,

Garip fukareye

Baarıp da sattın. (Durbaylo 1991: 39 / Nedeva 2008: 100)

“Bir vakit, malim (Anneye hitap,sevgi ifadesi),

Hacılığa gittin,

Hacılığa gittin,

Hacı oldun,

Eve de geldin,

Dükkân da açtın,

Uncağız da sattın,

Kumcağız da kattın,

Garip fukaraya

Bağırıp da sattın.”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Turneler lafını bitiremedi

Türkler üüştü köy içine (Babaoğlu 1966: 15)

“Turnalar lafını bitiremedi

Türkler üşüştü köy içine”

Tatarînin kalelerine

Kilit uruldu

Zamandan yıldızlar duudu

Yıldızlar duudu zamanda. (Babaoğlu 1966: 16)

“Tatarın kalelerine
Kilit vuruldu
Zamandan yıldızlar duydu
Yıldızlar duydu zamanda.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Varnada kalktı
Bir kara tütün
Sel kannar aktı
Biz kaldık bütün (Babaoğlu 1966: 18)

“Varna’da yükseldi
Bir kara duman
Sel gibi kanlar aktı
Biz kaldık bütün.”

Hay Kazaklar Kazaklar!
Neyçin beygirler terli?
Paşayı kuuduk,
Hızlı kuuduk. (Babaoğlu 1966: 20)

Hey Kazaklar Kazaklar!
Niçin beygirler terli?
Paşayı kovduk.
Hızlı kovduk.

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Hay Kazaklar Kazaklar!
Nerede bu gece gecelediniz? (Babaoğlu 1966:20)

“Hey Kazaklar Kazaklar!
Bu gece nerede gecelediniz?”

Hey Kazaklar Kazaklar!

Neyçin bizi braktınız? (Babaoğlu 1966:20)

“Hey Kazaklar Kazaklar!

Niçin bizi bıraktınız?”

Görmediniz mi benim oolumu

Benim oolumu, Stuyen oolumu? (Babaoğlu 1966: 15)

“Görmediniz mi benim oğlumu

Benim oğlumu, Stuyen oğlumu?”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Gözel boyları

Gülüş yaptılar

Gaytan kaşları

Garem attılar! (Babaoğlu 1966: 17)

“Güzel boyları

Gülünç yaptılar

Kaytan kaşları

Hareme attılar!”

3.1.4.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.1.4.1.2.1.1.2.1. Hikaye

Gördüydük bulö gördüydük

Tuna boyunda gördüydük

Türklerlen bunt ederdi

Ama Türkler üstelerdi. (Babaoğlu 1966: 15)

“Görmüştük böyle görmüştük
Tuna boyunda görmüştük
Türklerle isyan ederdi
Ama Türkler üsttelerdi.”

Odun getirdiim, oolum. (Zanet 2006: 7 / Nedeva 2008: 171) “Odun getirmiştım, oğlum.”

Senmiysin o, ani beni peliimden bordeyin direene baaladıydın? (Baboğlu 1991: 71 / Nedeva 2008: 171) “Beni saçımdan barakanın direğine sen mi bağlamıştın?”

3.1.4.1.2.1.1.2.2. Şart

Beni da kıydısan

Bulünü kıyma (Durbaylo 1991: 73 / Nedeva 2008: 187)

“Bana da kıydıysan
Teyzene kıyma.”

Yavruyu kurşun razgeldiysa

Dolayı bekleer zararlık. (Zanet 1998: 21 / Nedeva 2008: 193-194)

“Yavruya kurşun rast geldiyse
Etrafı kötülük bekliyor.”

Nasıl annaştırsalar? (Baboğlu 1999: 31 / Nedeva 2008: 194) “Nasıl anlaşılarsa?”

Eer unuttusalar bunu, hep bir kere belasını bulacaklar. (Baboğlu 1999: 9 / Nedeva 2008: 194) “Eğer unuttusalar bunu, illâ bir gün belasını bulurlar.”

3.1.4.1.2.1.2. İsim fiili

Ben bir pehlivandım. (Durbaylo 1991: 45 / Nedeva 2008: 203) “Ben bir pehlivandım.”

Hava yumuşaktı. (Kara Çoban 1986: 112 / Nedeva 2008: 203) “Hava yumuşaktı.”

Uzak yerde kurbetlikte

En şennikte ben yaslıydım

Başka sevda seçemedim

Sensiz günden saklıydım

Çok varlıkta fukaraydım

Yortularda ben hastaydım. (Baboğlu 2003: 137 / Nedeva 2008: 204)

“Uzak yerde gurbetlikte

En sevinçli anda ben yaslıydım

Başka sevda seçemedim

Sensiz günden saklıydım

Çok varlıkta fukaraydım

Bayramlarda ben hastaydım.”

3.1.4.1.2.2. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Günner yazılêr, kazanmadaan para ödener. (Baboğlu 1999: 8 / Nedeva 2008: 238) “Günler yazılıyor, kazanmadan para ödeniyor.”

O basetmiş altın çuvalını eşikte da savuşmuş ne kadar taa tez ensesinden et kesmedeen. (Baboğlu 1991: 93 / Nedeva 2008: 239) “O atmış altın çuvalını eşikte ve kaçmış ne kadar tez ensesinden et kesmeden.”

3.1.4.2. –mİş / -mUş

3.1.4.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

3.1.4.2.2. İşlevi

Gagavuz Türkçesinde “Belirsiz Geçmiş Zaman” olarak bilinen –mİş / -mUş şekil ve zaman eki, öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmektedir.

3.1.4.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Gagavuz Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki –mİş / -mUş; kalınlık-incecik uyumuna uymaktadır. Ekin hem düz hem de yuvarlak ünlülü şekillerinin olması dudak uyumunu da beraberinde getirmektedir.

3.1.4.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.1.4.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Gagavuz Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi zamir kökenli şahıs ekleri ile sağlanmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–mİş+Im /-mUş+Um	–mİş+Ik /-mUş+Uk
2.Şahıs	–mİş+sIn /-mUş+sUn	–mİş+InIz /-mUş+UnUz
3.Şahıs	–mİş/-mUş	–mİş+lAr /-mUş+lAr

(**Tablo 45:** Gagavuz Türkçesinde –mİş/-mUş öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Gagavuz Türkçesinde –mİş / -mUş öğrenilen geçmiş zamanın olumsuzu –mA olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Alatlamışım atıma atlı pinmee. (Zanet 1998: 35 / Nedeva 2008: 104) “Acele etmişim atıma atlı binmeye.”

Ama eer görürsen, ani ben uyumuşum, sapla iyneylen kulaamı da ben uyanacam. (Baboğlu 1991: 72 / Nedeva 2008: 104) “Eğer benim uyduğumu görürsen, kulağıma iğneyi sapla ve ben uyanacağım.”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Gagavuz Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında önemli bir fark öğrenilen geçmiş zamanın teklik ikinci şahıs çekiminde karşımıza çıkmaktadır. Türkiye Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın ikinci şahıs çekiminde şahıs ifadesi için +sIn / +sUn ekleri kullanılırken, Gagavuz Türkçesinde +In / +Un ekleri kullanılmaktadır. Bu çekimin Gagavuz Türkçesindeki kullanım şekli; Azerbaycan Türkçesinin yazı dilinde, Türkiye Türkçesinin ise ağızlarında görülmektedir.

Ne o kadar hızlanmışın?- sorêr ona Ayı-Kulak. (Baboğlu 1991: 59 / Nedeva 2008: 104) “Ayı-Kulak: “Niye o kadar hızlanmışsın?” diye ona soruyor.”

Ah, sen taa bişey annamamışın! (Kara Çoban 1986: 114 / Nedeva 2008: 105) “Ah, sen daha bir şey anlamamışsın!”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Koca bir çayır,

O çayırın içinde

Bir yılan kolaç olmuş. (Babaoğlu 1966: 21)

“Koca bir çayır,

O çayırın içinde

Bir yılan simit gibi yuvarlak olmuş.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Gagavuz Türkçesinde, Türkiye Türkçesinden farklı olarak öğrenilen geçmiş zamanın çokluk birinci şahıs çekiminde şahıs ifadesi için +mIz /+ mUz eki yerine +(I/U)k eki kullanılmaktadır. Bunda –DIK / -DUK sıfat-fiil ekine benzeme etkili olmuştur.

Neçin gelmişik biz bu dünneye... (Zanet 1998: 81 / Nedeva 2008: 105) “Niçin gelmişiz biz bu dünyaya...”

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Gitti baksın nice odunnarı toplamişınız. (Zanet 2006: 8 / Nedeva 2008: 105)

“Odunları nasıl topladığınıza bakmaya gitti.”

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Anasinnan bobası

Ona betfa etmişler. (Durbaylo 1991: 31 / Nedeva 2008: 106) “Anasıyla babası ona beddua etmişler.”

Komşumuzun bahçesinde kirezler başlamışlar olmaa. (Baboğlu 1997: 92 / Nedeva 2008: 107) “Komşumuzun bahçesinde kirazlar olmaya başlamışlar.”

3.1.4.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.1.4.2.2.1.1.2.1. Hikaye

Ansızdan gece yarısı

Bütün köyü sarsmıştı.

Sansın top patlaması

Da korkudan köy uyanmıştı. (Tanasoğlu 1959: 170 / Nedeva 2008: 173-174)

“Ansızın gece yarısı

Bütün köyü sarsmıştı.

Top patlaması gibi

Korkudan köy uyanmıştı.”

Tavşannar toktular hem sulanmıştular, kendileri kümeslerine girmiştiler. (Baboğlu 1997: 105 / Nedeva 2008: 175) “Tavşanlar toktular ve su içmişlerdi, kendileri kümeslerine girmiştiler.”

3.1.4.2.2.1.1.2.2. Rivayet

Kimi autorlar yazdılar, ani gagouzların devleti Keykâvusun gelmesinnen kurulmuşmuş. (Tanasoğlu 2004: 115 / Nedeva 2008: 187) “Kimi yazarlar yazdılar ki, Gagavuzların devleti Keykâvus’un gelmesiyle kurulmuşmuş.”

Gagouzlar pek çok etkilenmişlermiş bolgarlardan... (Tanasoğlu 2004: 160 / Nedeva 2008: 188) “Gagavuzlar Bulgarlardan pek çok etkilenmişlermiş.”

3.1.4.2.2.1.1.2.3. Şart

Eer almışsam bişey, vallaa, ellerim kurusun. (Baboğlu 1997: 142 / Nedeva 2008: 194) “Eğer bir şey almışsam; vallahi, ellerim kurusun.”

3.1.4.2.2.1.2. İsim fiili

Babunun evi mercimektenmiş, dadunun da evi tuzdanmış. (Babaoğlu 1966: 121) “Yaşlı kadının evi mercimektenmiş, dedenin de evi tuzdanmış.”

Onun topuzu büyülmüş. (Baboğlu 1999: 76 / Nedeva 2008: 207) “Onun topuzu büyülmüş.”

O taşın altında

Bir yılan varmış

Yavrularınnanmış (Durbaylo 1991: 75 / Nedeva 2008: 207)

“O taşın altında

Bir yılan varmış

Yavrularıylaymış.”

3.1.4.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.1.4.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Sekretar sordu gelmişe. (Kara Çoban 1986: 28 / Nedeva 2008: 220) “Sekreter sordu gelmişe (gelene).”

3.1.4.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Kurtulmuş cannar evlerne geldi. (Durbaylo 1991: 160 / Nedeva 2008: 225) “Kurtulmuş canlar evlerine geldi.”

Onun mor kapusunda, iki büyük alkada asılıydı bir çok vakit kullanılmamış kilit. (Kara Çoban 1986: 100 / Nedeva 2008: 225) “Onun mor kapısında, iki büyük halkada birçok vakit kullanılmamış bir kilit asılıydı.)

Tablo 46: Gagavuz Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI/-DU	-mİş / -mUŞ
Teklik 1. Şahıs	<i>bıktım</i> <i>susamadım</i>	<i>alatlamışım</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>sattın</i> <i>geldin</i>	<i>hızlanmışsın</i> <i>annamamışsın</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>duudu</i> <i>üüştü</i>	<i>olmuş</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>kuuduk</i>	<i>gelmişik</i>
Çokluk 2. Şahıs	<i>gecelediniz</i>	<i>toplamışınız</i>
Çokluk 3. Şahıs	<i>yaptılar</i>	<i>başlamışlar</i>
Hikaye	<i>getirdiidim</i> <i>gördüydük</i>	<i>sarsmıştı</i> <i>girmiştiler</i>
Rivayet	-	<i>kurulmuşmuş</i> <i>etkilenmişlermiş</i>
Şart	<i>kıydısan</i> <i>annaştısalar</i>	<i>almışsam</i>
İsim-fiil	<i>pelivandım</i> <i>yımışaktı</i>	<i>büülüymüş</i> <i>tuzdanmış</i>

3.2. Karluk Grubu Türk Lehçelerinde Geçmiş Zaman

Doğu Türkçesinin devamı niteliğindeki Karluk grubu Türk lehçelerini , Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri oluşturmaktadır.

3.2.1. Özbek Türkçesinde Geçmiş Zaman

Özbek Türkçesi bugün çoğunluğu eski Sovyetler Birliği sınırları içerisinde, özellikle Özbekistan'da yaşamakta olan Özbek Türklerinin konuştuğu çağdaş Türk lehçesidir. Eski Sovyetler Birliği coğrafyası dışında Özbek Türklerinin en yoğun yaşadığı bölgelerin başında Kuzey Afganistan gelir.

Özbek edebî dili, Özbek ağızlarından Taşkent ve Fergana grubuna dayanır. Özbek ağızları Karluk- Çiğil- Uygur, Kıpçak ve Oğuz grubu olmak üzere üç ana grupta toplanmıştır. Bunlardan Karluk- Çiğil- Uygur grubu, Uygur Türkçesine yakın olup Tacikçenin tesirinde kalmıştır. Bugünkü Özbek yazı diline esas alınan Taşkent ve Fergana ağız grupları da bu ana gruba dahildir. Kıpçak grubu, Kazak ve Karakalpak Türkçeleri tesirinde, Oğuz grubu ise Türkmen Türkçesinin tesirinde kalmışlardır. (Öztürk 1997: 4),

Genel olarak Karluklar Doğu, Kıpçaklar Kuzey, Oğuzlar Batı Türkçesini kullanmaktadır. Ancak Özbek Türkçesinde bu üç grubun özelliklerini de görmekteyiz.

Özbek Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –di, -Gän, -miş ve –(i)b şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.2.1.1. –di

3.2.1.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.2.1.1.2. İşlevi

Özbek Türkçesinde –di eki, görülen geçmiş zamanı ifade eden şekil ve zaman ekidir. Görülen geçmiş zamanın –di ekiyle kurulan bu şekli yakın geçmişi anlatır. (Coşkun 2000: 133)

3.2.1.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki daima –di şeklindedir. Dolayısıyla Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zamanın dudak uyumu ve ünsüz uyumu yoktur.

3.2.1.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.2.1.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifade etmek için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Bu şeklin olumsuz çekimi –ma ile yapılır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-di +m	-di +k
2.Şahıs	-di+ŋ	-di +ŋiz (az. -di +ŋizlär, -di+ŋlär, -di + läriŋ(iz))
3.Şahıs	-di	-di, -di+lär, -(I/U)şdi

(**Tablo 47:** Özbek Türkçesinde –di görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Därä arkägä käytdim, biraq úyimizni emäs, hätta köçämizni häm tapälmädim.
(ötmişdän ertäklär, 11) “Derhal geriye döndüm, ama evimizi değil, sokağımızı bile bulamadım.” (Öztürk 1997: 110)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Sen heç kelmädiŋ

Därdim sezmädiŋ

Çämänlär içrä

Birgä kezmädiŋ (Sazim, 24)

“Sen hiç gelmedin,

Derdimi sezmedin

Çimenler içinde

Beraber gezmedin.” (Öztürk 1997: 111)

Bir mähäl bir äcib nâzakät bilän
Siz çikib keldiniz dâvrägä, apä (Súvâyda, 90)

“Bir zaman hoş bir nezaket ile
Siz çıkıp geldiniz meclise, abla.” (Öztürk 1997: 111)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Mähsum beş alti märtä keldi. (ótmışdän Ertäklär, 20) “Mahsum beş altı kere geldi.” (Öztürk 1997: 111)

İkram indämädi hatinigä savib kalgän çaydän kuyib tutdi. (SA, 8) “Ikram konuşmadı, hanımına soğumuş çaydan ikram etti.” (Coşkun 2000: 134)

Ğulağımgä gayibdän nagah şundäy bir nida eşitildi. (FŞ, 10) “Kulağıma birdenbire gaipen şöyle bir nida geldi.” (Coşkun 2000: 134)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Ótgän tün yüldüzgä kärädik.
Keçä aygä bakdik şünçäki. (Välfäcr, 8)

“Geçen gece yıldıza baktık,
Gece aya baktık öylesine.” (Öztürk 1997: 112)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Taglärä açıldınız
Yöllärgä saçıldınız
Şairniğ köñli kabi
Küldiniz, yayıldınız (Sazim, 28)

“Dağlarda açıldınız,
Yollara saçıldınız,
Şairin gönlü gibi
Güldünüz, yayıldınız.” (Öztürk 1997: 112)

Ú óz hätläridä kalhazı häkidä kóp yazädi: “Bu yıl pähtä käläy? Neçä çapıķ kıldiläriñ? Súv mólmı?” vä hakäzä. (Aybek XII, 57) “O Kendi mektuplarında kolhozu hakkında çok yazar: “Bu yıl pamuk nasıl? Nasıl çapa yaptınız? Su bol mu? ve hakeza.” (Öztürk 1997: 112)

Nimä, bizni käläkä kılğäni topländiñlärimi? (YH, 11) “Her taraftan kıkır kıkır gülme sesleri işitilmeye başlandı.” (Coşkun 2000: 134)

Cokluk 3. şahıs çekimi:

Şündä älamät bir hadisä yüz berdi, şu bilän mühtäräm üstad meñä góyä mübaräk kózaynäklerini berdilär-ú: “Mänä bünü tākib, óz hālkiñniñ ótmişigä nāzār sal!” dedilär. (ótmışdān Ertāklār, 5) “O zaman alâmet bir hadise yüz verdi. Onunla muhterem üstat bana sanki manevî gözlüğünü verdi ve “İşte bunu takıp kendi halkının geçmişine bak!” (Öztürk 1997: 111)

Seni kú, cinni, deb ätäşdi, häyhät.

Úşälär nāzdidä men hām devanä... (Súveyda, 78)

“Seni, cinnî diye isimlendirdiler, heyhat

Onlar nezdinde ben de divane...” (Öztürk 1997: 112)

Yıldüzlär asmanda ketdilär titrāb,

Tek katib kalışdi yerdä dārāhtlär. (Vālfācr, 16)

“Yıldızlar gökte titreyip gittiler,

Sessiz kâtip kaldı yerde ağaçlar” (Öztürk 1997: 112-113)

1.2.1.1.2.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Özbek Türkçesinde –di ekiyle oluşturulan görülen geçmiş zaman çekimlerinin birleşik çekimleri yoktur.

1.2.1.1.2.1.1. İsim fiili

Özbek Türkçesinde görülen geçmiş zamanın isim fiili, isim soylu sözcüklere “edi” getirilerek yapılmaktadır. Olumsuzu ise “emes” ile yapılır.

Fäzilät tuğlgändän keyin men cüdä hursänd edim. (YAS, 60) “Fazilet doğduktan sonra ben çok memnun oldum.” (Coşkun 2000: 82)

U vaqtdä küyaviñiz yaş edi. (YAS, 59) “O zamanlar damadınız gençti.” (Coşkun 2000: 82)

Ammä sizni şübhädän çıkaraturğan hüccätläriñiz älbättä yok emäs edi. (ÖK, 276) “Ama size şüpheden kurtaracak belgeleriniz elbette yok değildi.” (Coşkun 2000: 82)

3.2.1.2. – Gän

3.2.1.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.7.3.1.)

3.2.1.2.2. İşlevi

Özbek Türkçesinde – Gän eki hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki olarak kullanılmaktadır. Ayrıca +dA bulunma ekiyle kalıplaşarak -Gändä şeklinde gerundium oluşturur.

3.2.1.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Özbek Türkçesinde – Gän eki “iyelik +yok” ile kullanıldığında 2. tip görülen geçmiş zamanı oluştururken “–Gän +(dır)+ şahıs zamiri” şeklinde kullanıldığında öğrenilen geçmiş zamanı karşılar.

3.2.1.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.2.1.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

a) 2. tip görülen geçmiş zaman şekli: - Gän + iyelik eki +yok

Görülen geçmiş zamanın ikinci tipinde yok kullanılır ve –Gän sıfat-fiil eklerine iyelik ekleri ilave edilir. Bu tür cümlelerde olumsuz bir iş veya oluşun kuvvetli bir şekilde tasdiki söz konusudur. Yok’lu şekildeki olumsuz anlam, diğer olumsuz

şekillere göre biraz daha baskındır. Özbek Türkçesinde –kän ve kan ekleri, birleştikleri fiil kök ve gövdelerinin sonlarındaki g ve ğ'leri gerileyici yakın tam benzeşme yoluyla k ve k'ya dönüştürürler: tek-kän-im yok < teg-kän-im yok. (Coşkun 2000: 135)

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-Gän + Im+yok	-Gän + ImIz +yok
2.Şahıs	-Gän + In+yok	-Gän + InIz +yok
3.Şahıs	-Gän + I +yok	-Gän + lärI +yok; -(I/U)ş -Gän + I +yok

(**Tablo 48:** Özbek Türkçesinde 2. tip görülen geçmiş zamanın (-Gän + iyelik eki +yok) şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Köñli ölsün, yumşägän vaktini körgenim yok. (YAS, 34) “Canı çıksın, yumuşadığı vakti görmedim.” (Coşkun 2000: 135)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Sen öziñ istägäniñ yok. Şundäymi? (YAS, 166) “Sen kendin istemedin. Öyle mi?” (Coşkun 2000: 135)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Endi kayergä tüşgäni barmi, yokmi? (YAS, 239) “Şimdi bir yere gitti mi, gitmedi mi?” (Coşkun 2000: 135)

b) 2. tip öğrenilen geçmiş zaman şekli: -Gän +(dır) + şahıs zamiri

Öğrenilen geçmiş zamanın bu kipi, geride veya oldukça geride kalmış bir olay, bir iş veya bir haberi aktarırken kullanılır. -Gän eki kullanılan cümlelerde bazen olay veya haberin inanırlılığı zayıf olabilir. Bu zamanın teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıslarında, öğrenilen geçmiş zaman anlamından daha çok görülen geçmiş zaman anlamı vardır. Olumsuz şekil iki türlü yapılabilir. Birinci türde –mä olumsuzluk eki, ikinci türde emäs kullanılır. –mä ile teşkil edilen cümlelerde, geride veya oldukça geride kalmış bir iş veya oluşun olumsuz olarak aktarımı söz konusudur. emäs ile

yapılan olumsuz şekilde ise, geçmiş bir iş veya oluşun kuvvetli bir reddi dile getirilmektedir. Bu tipin olumlu ve olumsuz soru şekillerinde soru eki –mi, teklik ve çokluk 2. şahıslarla, çokluk 3. şahısta şahıs ekinden önce de kullanılabilir. (Coşkun 2000: 137)

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-Gän(dir)+män	-Gän(dir)+ miz
2.Şahıs	-Gän(dir)+sän	-Gän(dir)+ siz
3.Şahıs	-Gän(dir)	-Gän(dir)+ lär

(**Tablo 48:** Özbek Türkçesinde -Gän öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Keyingi báytdä häm Nävaiyniñ bädiiy äsärgä munasäbäti, ädib mä's'uliyäti haqädägi fikri bāyan etilgän. (NA, 8) “Sonraki beyitte de Nevayi’nin sanat eserine ilgisi, yazar sorumluluğu hakkındaki fikri beyan edilmiş.” (Coşkun 2000: 139)

Yerdän çıqqan hasilniñ kaçäsi öz qoligä kirip, kaçäsi Miryakub ambarigä tökilgänini miñbaşı özi heç kaçan bilgän emäs. (YAS, 71) “Topraktan çıkan ürünün ne kadarının kendi eline geçtiğini, ne kadarının Miryakub’un ambarına döküldüğünü hiçbir zaman bilmemiş. (Coşkun 2000: 139)

Ötgän yilgi qardek erib yok bolgän, bahardägi yamğır käbi äsäri häm kalmägän. (YAS, 73) “Geçen yılki kar gibi eriyip yok olmuş, bahardaki yağmur gibi eseri de kalmamış. (Coşkun 2000: 139)

U, mehnät ählini eksplyatatsiya qılış, maddiy vä mä'näviy qullikkä salış äsasigä kurulgandır. (TA, 5) “O, iş ehlini faydalı kılma, maddî ve manevî kulluğa kazandırma esası üzerine kurulmuştur.”

Kim bilädi, bälki bahtniñ tamiri häm şu zämindä ösgändir. (AA I, 366) “Kim bilir, belki talihin kökü de bu yerde büyümüştür.” (Coşkun 2000: 139)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Yahşi ekänmi özi? Sağlıgını bilgändirsizlär, ahır? (GA, 111) “İyi miymiş kendi? Sağlığımı öğrenmişsinizdir ya?” (Coşkun 2000: 139)

3.2.1.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.2.1.2.2.1.1.2.1. Hikaye

a) 2. tip görülen geçmiş zaman şekli: - Gän + iyelik eki +yok

Özbek Türkçesinde sadece olumsuz şekilleri kullanılan, örneklerine çok fazla rastlamadığımız bu şeklin hikayesi “edi” şekli getirilerek yapılmaktadır.

Häli cävab tapalgänim yok edi. (YAS, 183) “Henüz cevap bulamamıştım.” (Coşkun 2000: 162)

Sälti ertä sähärädä munäqä hälläsläb kelişiniñ häli äytgäni yok edi. (YAS, 22) “Salti ertesi sabah böyle aceleyle gelişinin sebebini henüz söylememişti.” (Coşkun 2000: 162)

b) 2. tip öğrenilen geçmiş zaman şekli: -Gän +(dır) + şahıs zamiri

Özbek Türkçesinde 2.tip öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi bu basit çekime ‘edi’ şekli getirilerek yapılmaktadır. Olumsuzu olumlu fiil kök veya gövdesinden sonra –mä eki getirilerek yapılmaktadır.

Buñä qadär şorlik Şavliyevni älläkaçan bir avazdän cinnigä çıkarib ülgürişgändi. (YH, 10) “Buna kadar, zavallı Şarliyev’i vaktiyle hep birden deliye döndürmüşlerdi.” (Coşkun 2000: 160)

Yaki, señä Haqniñ lütf-kärämi bolmägänmi edi, u seniñ qarşındä yarkın yol açmägänmi edi? (Sİ, 16) “Veya, sana Hakkın lütuf ve keremi olmamış mı idi, senin önüne aydınlık yol açmamış mıydı.” (Coşkun 2000: 160)

Biz millät tüşünçäsini unutgändik. Toğrısı, unutdirgän edilär. (ŞM, 60) “Biz millet düşüncesini unutmuştuk. Doğrusu unutturmuşlardı.” (Coşkun 2000: 160)

Rabiyäniñ äkäsi bolgän bu kasib yigit Ändican korganigä ketişdän gäp açgän edi. (YT, 20) “Rabia’nın ağabeyi olan bu zanaatkâr genç Andican kalesine gitmekten söz açmıştı.” (Coşkun 2000: 160)

Ötgän yıl bir tärih kitabi bergän ediñ. (YAS, 143) “Geçen yıl bir tarih kitabı vermiştin.” (Coşkun 2000: 160)

Ahır, sizni padşaniñ özi hızmätigä algän emäsmidi? (YT, 11) “Ya, sizi padişahın kendisi hizmetine almamış mıydı?” (Coşkun 2000: 160)

3.2.1.2.2.1.1.2.2. Rivayet

a) 2. tip görülen geçmiş zaman şekli: - Gän + iyelik eki +yok

Bu ikinci tip görülen geçmiş zamanın rivayeti yoktur.

b) 2. tip öğrenilen geçmiş zaman şekli: -Gän +(dır) + şahıs zamiri

Bu tip öğrenilen geçmiş zaman çekimine ekän kelimesi getirilerek rivayet yapılmaktadır.

Bu kip vasıtasıyla, geçmişte olmuş veya olduğu sanılan bir olay, bir haber ve bir söz nakledilir. (Coşkun 2000: 170)

Bir caydä işläb turib, negä körmägän ekän uni. (KÇ, 83) “Bir yerde çalışıp, niye görmemişmiş onu.” (Coşkun 2000: 171)

3.2.1.2.2.1.1.2.3. Şart

a) 2. tip görülen geçmiş zaman şekli: - Gän + iyelik eki +yok

Bu tip çekimin şartına rastlanmamıştır.

b) 2. tip öğrenilen geçmiş zaman şekli: -Gän +(dır) + şahıs zamiri

Bu tip öğrenilen geçmiş zamanın şartı bol- yardımcı fiili ile yapılmaktadır.

Cädid gazetdä sizni sökkän bolsälär, öz gazetimizdä biz maqtäymiz, muällimi yamanläymiz. (YAS, 99) “Eğer, Cedid gazetesinde size hakaret etmişler, biz de kendi gazetemizde size överiz, öğretmeni kötüleriz.” (Coşkun 2000: 176)

Bu keçä Häkimcan kaçça käm uhlägän bolsä, miñbaşı undän häm käm uhlädi. (YAS, 236) “Bu gece Hekimcan çok az uyumuş olsa da, binbaşı ondan da az uyudu.” (Coşkun 2000: 176)

3.2.1.2.2.1.2. İsim fiili

Ek fiilin öğrenilen geçmiş zaman ifadeli isim fiili Özbek Türkçesinde ekän ile yapılmaktadır. Olumsuz şekli emäs ile yapılmaktadır.

Yahşi avaziñiz bar ekän. “Güzel sesiniz varmış.”

Men uykudä ekänmän. “Ben uykudaymışım.” (YAS, 183 / Coşkun 2000: 84)

Hatiniñiz hatin emäs ekän! (YAS, 169) “Hatununuz hatun değilmiş.”

3.2.1.2.2.2.Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Özbek Türkçesinde –Gän sıfat-fiili geniş zaman ifadelidir.

3.2.1.2.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı

Özbek Türkçesinde –Gän sıfat-fiili, “+çä, +dä, +gä” ekleriyle kalıplaşarak “-Gänçä, -Gändä, -Gängä” gibi geçmiş zaman ifadeli zarf-fiiller oluşturur.

–Gänçä zarf-fiili, “-dığında, -dığı zaman ve nadiren –arak” anlamlarına gelir.

Nihayät közlärini ärtgänçä, örnidän turib, gafäsdägi şerdek, hanädä näri-beri yürä başlädi. (MB, 11) “Nihayet gözleri temizlenince, yerinden kalkıp, evde oraya buraya yürümeye başladı.” (Coşkun 2000: 197)

–Gändä zarf-fiili, “-dığında, -dığı zaman” anlamlarına gelir.

Çinnigül yärim yolgä yetgändä tohtäb kayrildi. (KÇ, 15) “Çinnigül yarı yola geldiği zaman durup eğildi.” (Coşkun 2000: 198)

Zebiniñ kirpikläri endi bir-birigä tekkändä miñbaşi birdänigä dähşätli bir tavuş çıkardı. (YAS, 252) “Zebi’nin kirpikleri o an birbirine değdiğinde binbaşı birdenbire korkunç bir ses çıkardı.” (Coşkun 2000: 198)

–Gändä zarf-fiili, “-dığında, -dığı zaman, -dığı için” anlamlarına gelir.

...adätdägi kältä sözläridän bittäsini äräñ ağızidän çıkardı, lekin çıkargängä yäräşä biräkäy kılib –cähl bilän baqırib çıkardı. (YAS, 32) “...her zamanki büyük

sözlerinden birisini güç bela ağzından çıkardı, lakin çıkardığı zaman kendine yakışır bir şekilde- öfkeyle bağırarak çıkardı.” (Coşkun 2000: 199)

3.2.1.3. –miş

3.2.1.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

3.2.1.3.2. İşlevi

Özbek Türkçesinde –miş ekinin, öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanımı yaygın değildir.

3.2.1.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

3.2.1.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.2.1.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Özbek Türkçesinde –miş ekinin, öğrenilen geçmiş zaman eki olarak kullanımı yaygın değildir. Bu kipin sadece teklik 3. şahıs çekimi mevcuttur.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-	-
2.Şahıs	-	-
3.Şahıs	-miş	-

(**Tablo 49:** Özbek Türkçesinde -miş öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Bütün el, bütün yurt, bütün mamlakät

Çigit ekiş için bolmiş säfärbär. (MAT, 17)

“Bütün el, bütün yurt, bütün memleket

Pamuk ekiş için seferber olmuş.”

3.2.1.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.2.1.3.2.1.1.2.1. Hikaye

Özbek Türkçesinde –miş öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi çok az kullanılmıştır.

Üç ayginä etä almiş bu mäktäb millät balälärinä az-dä bolsä aq-қaräni tänitdirmäqқа muvaqqak bolmiş edi. (YAS, 93) “Üç aycık devam edebilmiş bu mektep, millet çocuklarına az da olsa akı karayı tanıttırmaya muvaqqak olmuştu.” (Coşkun 2000: 162)

3.2.1.3.2.1.2. İsim fiili

Özbek Türkçesinde –miş öğrenilen geçmiş zaman eki ile yapılan isim fiil, ekän ile yapılanlara göre daha sınırlıdır.

Pul keräk emiş. “Para gerekmiş.” Kättäläri bar emiş. “Büyükleri varmış.” (Coşkun 2000: 84)

3.2.1.3.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Özbek Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli –miş sıfat-fiili, çok fazla kullanılmamaktadır.

3.2.1.3.2.2.1. Sıfat fonksiyonunda

Üç ayginä etä almiş bu mäktäb (YAS, 93) “Üç aycık devam edebilmiş bu mektep,” (Coşkun 2000: 162)

Bu ädäbiyat..., ötmış täcribäsi bilän hazirgi zäman täcribäsini daim birbirgä bağläydiğän ädäbiyat bolädi. (TA, 7) “Bu edebiyat..., geçmiş tecrübesiyle şimdiki tecrübesini daima birbirine bağlayacak edebiyat olacak.” (Coşkun 2000: 192)

3.2.1.4. –(I)b

3.2.1.4.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.4.4.1.)

3.2.1.4.2. İşlevi

Özbek Türkçesinde –(I)b zarf-fiil ekiyle oluşturulan çekimlerde bir kabullenme, bir sonuca varma veya üçüncü bir şahsın söylediklerine dayanılarak anlatma söz konusu olmakla birlikte; kısmen de olsa kabullenme, sonuca varma veya üçüncü şahsın söylediklerine inanma konusunda bir şüphe de söz konusudur. Bu şekil geçmiş zamanda başlayıp gelecek zamana kadar uzayan iş ve oluşlar için de kullanılabilir. Ayrıca; konuşucu, bu zamanı kullanarak kendi başından geçen olayları hikâye şeklinde de anlatabilmektedir. (Coşkun 2000: 136)

3.2.1.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Özbek Türkçesinde –(I)b zarf-fiil ekiyle oluşturulan çekimler öğrenilen geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır.

3.2.1.4.2.1.1. Fiil çekimi

3.2.1.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Özbek Türkçesinde –(I)b öğrenilen geçmiş zaman çekiminde şahsı ifade etmek için şahıs zamirleri kullanılır. Bazı şahıslar ekleşme başlamıştır. Olumsuz çekimi olumlu fiil kök veya gövdesine getirilen –mä ekiyle yapılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–(i)b + män	–(i)b + miz
2.Şahıs	–(i)b + sän	–(i)b + siz
3.Şahıs	–(i)b+ (di)	–(i)b + (di)lär; –(I/U)ş –(Iib + (di)

(**Tablo 50:** Özbek Türkçesinde –(i)b öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Harğın başni kayribdi kanat tägigä. (BA, 77) “Yorgun başını eğmiş kanat altına.” (Coşkun 2000: 137)

Därrav kayaqdän eşitibdi? (MÖ, 4) “Hemen nereden işitmiş?” (Coşkun 2000: 137)

...lekin oq tegmäbdi. (KÇ, 6) “...fakat ok isabet etmemiş.” (Coşkun 2000: 137)

3.2.1.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.2.1.4.2.1.1.2.1. Hikaye

Şuniñ üçün men sizni çakırıb edim. (YAS, 149) “Onun için ben size çağırıştım.” (Coşkun 2000: 162)

İncener oşü sühbätdä yäñi häli sir bolgän bir habärni äytib edi. (YAS, 73) “Mühendis o sohbette yeni, henüz sır olan bir haberi söylemişti.” (Coşkun 2000: 162)

Kıslakka hämmämiz birgä barib edik. (YAS, 91) “Köye hepimiz birlikte gitmiştik.” (Coşkun 2000: 162)

Ertäläb seña heç närsä demäbmidi? (ÖK, 254) “Sabahleyin sana hiçbir şey dememiş miydi?” (Coşkun 2000: 162)

3.2.1.4.2.1.1.2.2. Rivayet

Eşan babam nimägä çakırtırıb ekän? Kelgän adäm äytmädimi? (YAS, 109) “Eşan babam niçin çağırttırmışmış? Gelen adam söylemedi mi?” (Coşkun 2000: 171)

3.2.1.4.2.1.1.2.3. Şart

Şu kadälgän närsäni çıkarıb yubarmaq üçün özini zorläb bolsä häm, bir-ikki märtä kattıq- kattıq yötäldi. (YAS, 247) “Bu takılan şeyi çıkarmak için kendini zorlamış ise de (olsa da), bir iki defa sert sert öksürdü.”

Tablo 51: Özbek Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-di	-Gän (Görülen geçmiş zaman)	-Gän (Öğrenilen geçmiş zaman)	-miş	-(i)b(di)
Teklik 1. Şahıs	<i>käytdim</i>	<i>körgänim</i> <i>yok</i>	-	-	-
Teklik 2. Şahıs	<i>kelmädiñ</i>	<i>istägäniñ</i> <i>yok</i>	-	-	-
Teklik 3. Şahıs	<i>tutdi</i> <i>eşitildi</i>	<i>tüşgäni</i> <i>barmi,</i> <i>yokmi</i>	<i>bäyan</i> <i>etilgän,</i> <i>kalmägän</i>	<i>säfärbär</i> <i>bolmiş</i>	<i>eşitibdi</i> <i>tegmäbdi</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>baқdik</i>	-	-	-	-
Çokluk 2. Şahıs	<i>açıldıñiz</i>	-	<i>bilgändirsiz-</i> <i>lär</i>	-	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>ätäşdi</i> <i>ketdilär</i>	-	-	-	-
Hikaye	-	<i>äytgäni yok</i> <i>edi</i>	<i>unutgändik</i>	<i>muvařfaқ</i> <i>bolmiş</i> <i>edi</i>	<i>barib edik</i>
Rivayet	-	-	<i>körmägän</i> <i>ekän</i>	-	<i>çaқırtırib</i> <i>ekän</i>
Şart	-	-	<i>sökkän</i> <i>bolsälär</i>	-	<i>zorläb bolsä</i>
İsim-fiil	<i>yaş edi,</i> <i>yok emäs</i> <i>edi</i>	-	<i>bar ekän</i>	<i>pul keräk</i> <i>emiş</i>	-

3.2.2.Yeni Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman

20. yüzyıla kadar Çağatay Türkçesi içerisinde yer alan Yeni Uygur Türkçesi, Urumçi ağzı esas alınarak edebî dil haline getirilmiştir.

Bugünkü Uygur Türkleri başta Doğu Türkistan ve Kazakistan olmak üzere Kırgızistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da yaşamaktadırlar. (Öztürk 1997: 2)

Yeni Uygur Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –Di/ -DU; -GAN; -miş (çok nadir) ve –p şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.2.2.1. –Di / -DU

3.2.2.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.2.2.1.2. İşlevi

Yeni Uygur Türkçesinde –Di/ -DU eki, şekil ve zaman eki olarak kullanılmaktadır.

3.2.2.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Yeni Uygur Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki, hareketin söylenilen andan önce yapıldığını veya yapılmadığını açık ve kesin bir tarzda ifade eder. (Öztürk 1994: 74)

3.2.2.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.2.2.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Yeni Uygur Türkçesinde görülen geçmiş zaman ekinin kalın dar ünlülü şekilleri yoktur. –Di/-DU şekilleri vardır. Bundan dolayı bazı kelimelerde kalınlık-incecik uyumu görülmez. Ekin yuvarlak ünlülü şekilleri olmasına rağmen, dudak uyumu tam anlamıyla sağlanamamıştır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-Di + m, -DU +m	-Du +K
2.Şahıs	-Di+η, -DU +η	-Di +ηlär , -DU +ηlär
3.Şahıs	-Di	-Di+lär, -(I/U)ş-ti

(**Tablo 52:** Yeni Uygur Türkçesinde –Di / -DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Keldim yene kuçıǵıǵa men.

Tutiya süpet tuprıǵıǵa men.

...

Zoǵum tēşip hōsnüñge baktim

Söyüp, baǵrim baǵrıǵa yaktim. (Yurtum Muhebbiti, Tarim, 46)

“Geldim yine kucaǵına ben.

Tutiya sıfat topraǵına ben.

...

Zevk alarak güzelliǵine baktım

Sevim, baǵrımı baǵrına yaktım.” (Öztürk 1997: 110)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Zimin anamniñ baǵridin kanatlinip, kökke pervaz kılǵan neslimni kördünmü?
(Aşıklık Küyi, Qeşker Edebiyatı, 24) “Zemin anamın baǵrıdan kanatlanıp göǵe uçan neslimi gördün mü?” (Öztürk 1997: 111)

-Bir hepte bolay dep qaldı.

-Qaysi mektepke keldiniz?

-Çıñhuaadaşöge.

-Neme dēdiniz? (Qeşkinusniñ Toyı, Qeşker Edebiyatı, 11)

“-Bir hafta oluyor, dedi.

-Hangi okula geldiniz?

-Çıñhuaadaşöge.

-Ne dediniz?” (Öztürk 1997: 111)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Yeni Uygur Türkçesinde görülen geçmiş zamanın teklik 3. şahıs çekimi daima ince-düz-dar ünlülüdür. Bundan dolayı kalınlık-iyecilik uyumu, dudak uyumu yoktur.

Vahap sözini davamlaşturdi (Üzülgen armak, Tarim, 53) “Vahap sözünü devam ettirdi.” (Öztürk 1997: 111)

Hudaytaala, şunda perman kildilar, dep buyridi. (Cebrail Hekide isse, Miras, 8) “Allahü taala şöyle ferman buyurdu, diye söyler.” (Öztürk 1997: 111)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Yeni Uygur Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahıs çekimi daima kalın-yuvarlak-dar ünlülüdür. Bundan dolayı kalınlık-incelik uyumu, dudak uyumu yoktur.

Şincândin kelgen ondin artu milli ouui işhanıga bardu. “Henzue seviyisini sinap körüş” imtihani *berdu.* (êinusni Toyi, eşer Edebiyatı, 8) “Şincan’dan gelen ondan fazla millî öğrenci iş yerine vardık. “Çince seviyesini sinama” imtihanı verdik.” (Öztürk 1997: 111)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Padişah şu çağda “Cebrailni möcizilirini kördünlermu” dedi. (Cebrail Hekide isse, Miras, 6) “Padişah o zaman “Cebrail’in mucizelerini gördünüz mü?” dedi.” (Öztürk 1997: 112)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Ceciler ayaklarga mey toldurup içiştı ve pütün etrapni çân keltürüp ce naşilirni yitiştı. Bir top yigit-ızlar olni ola tutuşup yerni tepip, ömlük usulini oynadı. (Altunandiki Toy, Tarim, 27) “Cenkiler kadehlere mey doldurup içtiler ve her tarafı çınlatarak cenk şarkıları söylediler. Kızlı erkekli bir grup el ele tutuşup yer teperek, birlikte oynadılar.” (Öztürk 1997: 112)

Ulimalar, baylar, şehir helki bare keldiler. (Şehzade, Miras, 18) “Ulema, zenginler, şehir halkı hep geldiler.” (Öztürk 1997: 112)

Bu canavarlar nimidin şunçe ürküp kettikin (Këkinusniñ Toyi, Keşker Edebiyatı, 10) “Bu canlılar neden bu kadar ürküler ki” (Öztürk 1997: 112)

3.2.2.2. –GAn

3.2.2.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.7.3.1.)

3.2.2.2.2. İşlevi

Yeni Uygur Türkçesinde – GAn eki hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki olarak kullanılmaktadır. Ayrıca +Da bulunma hal ekiyle kalıplaşarak -GAndA şeklinde zarf-fiil oluşturur.

3.2.2.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Yeni Uygur Türkçesinde –GAn eki “iyelik +var /yok” ile kullanıldığında 2. tip görülen geçmiş zamanı oluştururken “–GAn + şahıs zamiri” şeklinde kullanıldığında öğrenilen geçmiş zamanı karşılar.

3.2.2.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.2.2.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

a) 2. tip görülen geçmiş zaman şekli: –GAn + iyelik eki+var /yok

Görülen geçmiş zamanın bu ikinci tipi Yeni Uygur Türkçesinde pek yaygın değildir. Soru şekli kipin sonuna –mu soru ekinin getirilmesiyle yapılır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–GAn + (I)m +var /yok	–GAn + (I) mIz +var /yok
2.Şahıs	–GAn + (I)ŋ+var /yok	–GAn + (I) ŋIAr +var /yok
3.Şahıs	–GAn + I +var /yok	–GAn + I +var /yok; -(I/U)ş GAn + I +var /yok

(**Tablo 53**: Yeni Uygur Türkçesinde 2. tip görülen geçmiş zamanın (–GAn + iyelik eki+var /yok) şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Hey adaş, men uni diginim yok. (Hop Boldi, Tarim, 40) “Hey adaş, ben onu demedim.” (Öztürk 1997: 114)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Toğra siz maña kızıñizni zorlap bergiñiz yok. (Ciguliğa Tekken Җız, 43) “Doğru siz bana kızınızı zorla vermediniz.” (Öztürk 1997: 114)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Bu cevapkerliktin hęc kim baş tartivatkini yok. (Sepername, Bizniñ Vetem, 268) “Bu cevapçılıқта hiç kimse baş çekmedi.” (Öztürk 1997: 114)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Ular helkniñ rekibi. Undaqlarni ezeldin tartib “helk”ke koşkinimiz yok. (Helk Égiz Edebiyatı, Miras, 56) “Onlar halkın rakibi. Öylelerini ezelden beri “halk”a dahil etmedik.” (Öztürk 1997: 115)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

U azliķ ķılğandek, başliķlardin birersinler hadimimizniñ toyıǵa barǵiniñlar yok. (Ciguliğa Tekken Җız, 131) “O razı deǵılmiş gibi, ileri gelenlerden hiçbiriniz hiçmetçimizdin düğününe gelmediniz.” (Öztürk 1997: 115)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Ular yirakķa kėtip “Kün eliş”ni hıyalıǵa keltürüp koğinimu yok. (Tünde Uçkan Yalğuz Җuş, Tarim, 125) “Onlar ıraǵa gidip”Kün eliş”i hayallerine getirmediler. (Öztürk 1997: 115)

b) 1. tip öğrenilen geçmiş zaman şekli: -GAn + şahıs zamiri

Yeni Uygur Türkçesinde 1. tip öğrenilen geçmiş zaman şekli –GAn eki ile yapılır. Birinci teklik şahısta bazen, çokluk şahısta devamlı –GAn eki ile şahıs eki arasına –di eki getirilir: bilgendimen, bilgendimiz. Teklik 2. şahsın nezaket şekli –siz eki ile karşılanır: yazğansız “yazmışsınız”. Üçüncü şahıs çekiminde –GAn eki

çoğunlukla kendinden sonra ek almadan, -du eki ile kullanılır. Üçüncü şahsın çokluk ifadesi için -ş- ekinden faydalanılır. (Öztürk 1994: 75)

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-GAn+ (di) + men	-GAn+ di + miz
2.Şahıs	-GAn+ sen	-GAn+ siler
3.Şahıs	-GAn+ (du)	-GAn+ (du) , -ş-kAn

(**Tablo 54:** Yeni Uygur Türkçesinde -GAn öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Bu çekimin olumsuzu -mA ekiyle yapıldığı gibi, emes kelimesi ile de yapılır: bilmigenmen, bilgen emesmen “bilmemişim, bilmedim”. Soru şekli, soru ekinin şahıs ekinden önce veya sonra getirilmesiyle teşkil edilir: Yaralğanmusen kudret tēgidin! “Kudret dağından mı meydana gelmişsin?” (Öztürk 1994: 75)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Karigan emesmen hēç kimge mundağ. (Yantağ, 84) “Bakmış değilim hiç kimseye böylesine.” (Öztürk 1997: 118)

Dada, emdiğu bikar nan yimigendimen? Çolpan sütke toyup, kosiği pompayip ketken pağlanni tutup turup dadasidin soridi. (Tediğ Keğizi, Tarım, 84) “Dede, işte boşuna ekmek yememişim? Çolpan süte doyupi karnı şişip giden kuzuyu tutarak dedesine sordu.” (Öztürk 1997: 118)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Ah! Nağşa kandağ küçlük édiğ sen,

Yaralğanmusen kudret tēgidin! (Sēni Küyleymen, 41)

“Ah şarkı, nasıl güçlü idin sen.

Kudret dağından mı meydana gelmişsin.” (Öztürk 1997: 118)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Dilnur Abliz 1966 yili 3 ayda Hoten vilayitiniñ Niye nahiyiside togulğan. 1983 yili Keşker Pidagokika İnstitutiniñ Edebiyat Pakultētiga oğuşka kirgen. (Aşıklık Küyi, Keşker Edebiyatı, 31) “Dilnur Abliz 1966 yılının 3. ayında Hoten vilayetinin

Niye nahiyesinde doğmuş. 1983 yılında Kaşkar Eğitim Fakültesinin Edebiyat bölümünde okumaya başlamış.” (Öztürk 1997: 119)

Cokluk 1. şahıs çekimi:

Biz mu kız bėrip, kız alğanzimiz...dedi bir ayal. (Ciguliga Tekken, Kız, 33) “Biz mi kız verip kız almışız...dedi bir kadın.” (Öztürk 1997: 119)

Cokluk 2. şahıs çekimi:

Hörmetlik kitapħan ve sinalğu körgüçiler, bir minutluk komėdiyini körüp hayran kalğansiler belkim? İşenmeymu kalğansiler? (Marcan Büvri, Tarim, 95) Birağ bu rast. Uniğga kılçe yalğan arılaşmıgan. “Hürmetli okuyucu ve tenkitçiler, bir dakikalık komediye gördükten sonra belki hayran kaldınız, belki de tasvip etmediniz. Ama şu gerçek, ona kıl kadar yalan girmedir.” (Öztürk 1997: 119-120)

Cokluk 3. şahıs çekimi:

U yultuzlar nege ketkendu? Yaki tun karangusida tiniç uyķıga yatkanmidu? (Aşıklık Küyi, Keşker Edebiyatı, 23) “O yıldızlar nereye gitmiş, yoksa gece karanlığında sessizlik uykusuna mı yatmış?” (Öztürk 1997: 120)

3.2.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.2.2.2.1.1.2.1. Hikaye

a) 2. tip görülen geçmiş zaman şekli: - Gän + iyelik eki +yok

Yeni Uygur Türkçesinde daha çok olumsuz şekilleri kullanılan, örneklerine çok fazla rastlamadığımız bu şeklin hikayesi “ėdi” şekli getirilerek yapılmaktadır. Bazem ė- düşmektedir.

Öz devride bedi tesirige uçrimiğanzliri yok idi. “Kendi devrinde onun bedi tesirine uğramış idiler.” (Öztürk 1997: 200)

b) 1. tip öğrenilen geçmiş zaman şekli: -GAN + şahıs zamiri

Yeni Uygur Türkçesinde 1.tip öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi bu basit çekime ‘edi’ şekli getirilerek yapılmaktadır. Olumsuzu olumlu fiil kök veya gövdesinden sonra –mä eki getirilerek yapılmaktadır.

Yeşilliktin cénim alğaçka rahet

Dégentim: “Bar uniñda ne keramet?” (Yantak, 14)

“Yeşillikten canım rahatladığı için,

Demıştim: “Var onda ne keramet?” (Öztürk 1997: 201)

3.2.2.2.2.1.1.2.2. Rivayet

a) 2. tip görülen geçmiş zaman şekli: -GAn + iyelik eki +yok

Bu ikinci tip görülen geçmiş zamanın rivayeti yoktur.

b) 1. tip öğrenilen geçmiş zaman şekli: -GAn + şahıs zamiri

Bu tip öğrenilen geçmiş zaman çekimine “ekän” kelimesi getirilerek rivayet yapılmaktadır.

Mundaq, haletniñ maña almişip kelişini heçkaçan oylimğan ikenmen. “Böyle halin bana rastlayıp kalacağını asla düşünmemiştim.” (Öztürk 1997: 210)

3.2.2.2.2.1.1.2.3. Şart

a) 2. tip görülen geçmiş zaman şekli: -GAn + iyelik eki +yok

Bu tip çekimin şartına rastlanmamıştır.

b) 1. tip öğrenilen geçmiş zaman şekli: -GAn + şahıs zamiri

Bu tip öğrenilen geçmiş zamanın şartı bol- yardımcı fiili ile yapılmaktadır.

Tutulğan bolsimu barçe oğrilar

Yaşliqniñ oğrisi tutulğan emes.

“Tutulmuş olsa da bütün uğrular,

Gençliğin uğrusu tutulmaz.” (Öztürk 1997: 214)

3.2.2.2.1.2. İsim fiili

Yeni Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli isim fiili iken ile yapılmaktadır. “imiş” şekli ise az kullanılır. Bazen bu iki şeklin üst üste geldiği örneklere rastlanır.

Gözel iken men. “Güzel imişim.”

Gözel iken-miş-men. “Güzelmişim.” (Öztürk 1994: 55)

3.2.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

Özbek Türkçesinde –Gän sıfat-fiili geniş zaman ifadelidir.

3.2.1.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Özbek Türkçesinde –Gän sıfat-fiili, “+çä, +dä, +gä” ekleriyle kalıplaşarak “-Gänçä, -Gändä, -Gängä” gibi geçmiş zaman ifadeli zarf-fiiller oluşturur.

–Gänçä zarf-fiili, “-dığında, -dığı zaman ve nadiren –arak” anlamlarına gelir.

Nihayät közlärini ärtgänçä, örnidän turib, gafäsdägi şerdek, hanädä näri-beri yürä başlädi. (MB, 11) “Nihayet gözleri temizlenince, yerinden kalkıp, evde oraya buraya yürümeye başladı.” (Coşkun 2000: 197)

–Gändä zarf-fiili, “-dığında, -dığı zaman” anlamlarına gelir.

Çinnigül yärim yolgä yetgändä tohtäb kayrildi. (KÇ, 15) “Çinnigül yarı yola geldiği zaman durup eğildi.” (Coşkun 2000: 198)

Zebiniñ kirpikläri endi bir-birigä tekkändä miñbaşı birdänigä dähşätli bir tavuş çıkardı. (YAS, 252) “Zebi’nin kirpikleri o an birbirine değdiğinde binbaşı birdenbire korkunç bir ses çıkardı.” (Coşkun 2000: 198)

–Gändä zarf-fiili, “-dığında, -dığı zaman, -dığı için” anlamlarına gelir.

...adätdägi kältä sözläridän bittäsini äräñ ağızidän çıkardı, lekin çıkargängä yäräşä biräkäy kılıb –cähl bilän bakırıp çıkardı. (YAS, 32) “...her zamanki büyük sözlerinden birisini güç bela ağzından çıkardı, lakin çıkardığı zaman kendine yakışır bir şekilde- öfkeyle bağırarak çıkardı.” (Coşkun 2000: 199)

3.2.2.3. –miş

3.2.2.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

3.2.2.3.2. İşlevi

Yeni Uygur Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli –miş sıfat-fiili ve ekin şekil ve zaman eki fonksiyonu çok az kullanılmaktadır.

3.2.2.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Yeni Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için bilhassa üçüncü şahıslarda –miş(tur) ekinden faydalandığı görülürse de yaygın değildir. (Öztürk, 1994: 77)

3.2.2.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.2.2.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Yeni Uygur Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın üçüncü tipi olarak adlandırılan bu çekim, –miş ekine şahıs eklerinin getirilmesiyle yapılır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-miş+im	-
2.Şahıs	-	-
3.Şahıs	-miş(tur)	-

(**Tablo 55:** Yeni Uygur Türkçesinde -miş öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Sunnidin alemni yaratkan ceppar,

Bu derdke kalmişim dava eylegil.

Bendedurmen mende yoktur ihtiyar,

Bu derdke kalmişim dava eylegil. (Şahzade, Miras, 18)

“Sonradan âlemi yaratan Cebbar,

Bu derde düşmüşüm deva eyle.

Bendeyim, bende yoktur ihtiyar,

Bu derde düşmüşüm deva eyle.” (Öztürk 1997: 127)

Yeni Uygur Türkçesinde teklik birinci şahsın örneğinin –mişim şeklinde olması, Batı Türkçesinin tesiriyle olsa gerek. Bu şeklin örneklerinin geçtiği metnin bir destan olması, tesir ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir. (Öztürk 1997: 127)

Teklik 3. şahıs çekimi:

*Yerip tün bağrını her kün şepek yayğan kebi aptap,
Muhebbet ehli ahidin kızarmıştur cahan şunçe. (Ömür Menzilleri, 74)*

“Yarıp gecenin bağrını her gün açmış gibi güneş,
Muhabbet ehlinin ahından kızarmıştır cihan böyle. (Öztürk 1997: 128)

3.2.2.4. –(I/U)p

3.2.2.4.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.4.4.1.)

3.2.2.4.2. İşlevi

Yeni Uygur Türkçesinde ikinci tip öğrenilen geçmiş zaman olarak kullanılmaktadır.

3.2.2.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Geçmişte yapılmış olan veya yapıldığı anda görmediğimiz, bilmediğimiz bir hareketi anlatmak, bildirmek için kullanılır. Bu hareket söyleyici tarafından ya başka bir kaynaktan duyulmuş, öğrenilmiş ya da sonradan kendi kendine farkına varılmış, idrak edilmiştir. (Öztürk 1997: 125)

3.2.2.4.2.1.1. Fiil çekimi

3.2.2.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Öğrenilen geçmiş zamanın bu tipi –p ekiyle yapılır. Ek, ünlü ile biten fiillere doğrudan doğruya getirilir. Ünsüz ile biten fiillere getirilirken düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun bir yardımcı ünlü alır. Bu çekimin kip eki, ikinci şahıslarda sadece –p’dir. Birinci şahıslarda (teklikte genellikle, çoklukta daima) –ti ekiyle birleşir. Üçüncü şahıslarda ise –tu(r) ekiyle birleşir. (Öztürk 1994: 76)

Bu çekimde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Soru eki –mu şahıs ekinden sonra getirilir. Kipin olumsuz şekli –mA ekiyle yapılır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Uniñ harağ içmeydiğanlıkini éytip koyuşni untup kaptimen. (Keşkusniñ Toyi, Keşker Edebiyatı, 5) “Onun rakı içmediğini söylemeyi unutmşum.” (Öztürk 1997: 123)

Teklik 2. şahıs çekimi:

*Akıvet kısmetke baş ékip,
Kağguluk çişlepsen lèviñni.* (Koy Canan, Keşker Edebiyatı, 34)

“Akıbet kısmete baş eğip,
Kaygılı dişlemişsin dudağını.” (Öztürk 1997: 123)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Kařidek bolsa tike tèhi ölmepu. (Emirbék Palvan, Keşker Edebiyatı, 124)
“Baksa ki dev daha ölmemiş.” (Öztürk 1997: 124)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

8 may küni uniñ peyda boluşı nişanlinidiğan kün bolup, bu bir milliy bayramdur. Biz ene şu merike üstige keptimiz. (Sepername, Bizniñ Veteni 268) “8 Mayıs günü onu peyda oluşunun bilindiği gün olup, milli bir bayramdır. Biz şimdi bu bayrama rast geldik.” (Öztürk 1997: 124)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

*Örüpsiler hoyliga
Hop yaraşkan terekni.
Emdi taķir aptapta
Kaşupsiler yürekni? (Şe’irler, Keşker Edebiyatı, 40-41)
“Dikmişsiniz halvuya,
Tam uygun ağacı.
Şimdi kızgın güneşte,
Korumuş musunuz yüreği.” (Öztürk 1997: 124)*

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Ular siz için keliptur (Cebrail He kide  ısse, Miras 7) “Onlar sizin i in gelmiş.” ( zt rk 1997: 125)

Tablo 56: Yeni Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-Di /-DU	-GAn (Görülen geçmiş zaman)	-GAn (Öğrenile n geçmiş zaman)	-miş	-(I/U)p(tu)
Teklik 1. Şahıs	<i>baqtım</i>	<i>diginim yoq</i>	<i>qarığan</i> <i>emesmen</i>	<i>qalmışım</i>	<i>untup</i> <i>qaptimen</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>kördünmü</i>	<i>berginiz yoq</i>	<i>yaralğan-</i> <i>musen</i>	-	<i>çişlepsen</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>davamlaştur-</i> <i>di</i>	<i>tartivatqini</i> <i>yoq</i>	<i>kirgen</i>	<i>qizarmış-</i> <i>tur</i>	<i>ölmeptu</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>berduq</i>	<i>qoşkinimiz</i> <i>yoq</i>	<i>alğanmiz</i>	-	<i>keptimiz</i>
Çokluk 2. Şahıs	<i>kördünlermu</i>	<i>barğiniñlar</i> <i>yoq</i>	<i>qalğansi-</i> <i>ler</i>	-	<i>qorupsiler</i>
Çokluk 3. Şahıs	<i>oynaşti</i>	<i>qoyginimu</i> <i>yoq</i>	<i>ketkendu</i>	-	<i>keliptur</i>
Hikaye	-	<i>uçrimiğanli-</i> <i>ri yoq idi</i>	<i>dégentim</i>	-	-
Rivayet	-	-	<i>oylimiğan</i> <i>ikenmen</i>	-	-
Şart	-	-	<i>tutulğan</i> <i>bolsimu</i>	-	-
İsim-fiil	-	-	<i>gözel iken-</i> <i>men</i>	-	-

3.3. Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Geçmiş Zaman

Çağdaş Türk lehçelerinden Karaim, Kırım Tatar, Karaçay-Balkar, Kumuk, Kazan Tatar, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Nogay ve Kırgız Türkçeleri Kıpçak grubunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada Kıpçak grubunda geçmiş zaman eklerinin kullanımını konusunda genel bir yargı oluşturmak için Kazak, Kırgız ve Tatar (Kazan) Türkçesine yer verilmiştir.

3.3.1. Kazak Türkçesinde Geçmiş Zaman

Kazak Türkçesi, Kazak Türklerinin büyük çoğunluğunun oturduğu Kazakistan'da konuşulan Türkçedir. 20. yüzyılın başlarında yazı dili haline gelen Kazak Türkçesi, Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Kazak Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI, -GAn, -(I)p(tI) ve -(y/A)tIn şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.3.1.1. -DI

3.3.1.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.3.1.1.2. İşlevi

Kazak Türkçesinde “anık (aygaktı) ötken şak (belli-kesin geçmiş zaman)” veya “jedel ötken şak (yakın geçmiş zaman)” terimleriyle adlandırılan (Öner, 1998: 143) –DI görülen geçmiş zaman eki, sadece şekil ve zaman eki görevinde kullanılmaktadır.

3.3.1.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Kazak Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsü daima düzdür. Bu yüzden Kazak Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki, yuvarlak ünlülü fiil tabanlarına geldiğinde dudak uyumu görülmez. Ancak konuşma dilinde, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü yuvarlak telaffuz edilir. (Ercilasun-vd., 2006: 13) Bunun yanı sıra ek, kalınlık-incelik ve tonlu-tonsuz uyumuna uyar.

3.3.1.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.3.1.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Kazak Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman eki, iyelik kökenli şahıs ekleriyle şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI+m	-DI+k
2.Şahıs	-DI+η	-DI+ηdAr; -DI+ηIzdAr; -DI+ηIz
3.Şahıs	-DI	-DI

(**Tablo 57:** Kazak Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Bälkiy ol tärbielegen adamğa kördim-bildim degen sözdi de aytpas. “Belki o besleyip büyüten adama gördüm-bildim diye bir söz de söylemez.” (Savran 1994: 7, 18-19)

Munıñ mänisine men tüsinbedim. “Bunun anlamını ben kavrayamadım.” (Savran 1994: 55, 21-22)

Teklik 2. şahıs çekimi:

O, biykeş, Bayraq ketkeli biyik tawdıñ başına şığıp kördiñ be, sen? Tört jağıña birdey qarap, öziñdi tanıp bildiñ be, sen? “O, kız, Beyrek gideli büyük dağın başına çıkmalı gördün mü, sen? Dört tarafına birden bakıp, kendini tanıyıp bildin mi, sen?” (Savran 1994: 51, 32-33)

Teklik 3. şahıs çekimi:

İyteriskende birese ögiz, birese bala bastı. Bir kezde bala eki kolmen iyterip, ögizgi toktattı. Birin-biri jeñe almay, tiresip biraz turdı. Sonda balağa oy keldi. “İtişmede sırayla bir öküz, bir çocuk bastırdı. Bir ara çocuk iki eliyle itip, öküzü durdurdu. Birbirini yenemeyip, direnip biraz bekledi. Sonunda çocuğa bir fikir geldi.” (Savran 1994: 13, 29-31)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Biz Kazannıñ bekterin öltirip, jeldey jüyrik jülkılarnı şawıp aldık, kıruwar altını men kümisterin talan-tarajğa uşırattık, onıñ balası Oraz bekti kırık jigitimen tutkındadık. “Biz Kazan’ın beylerini öldürüp, yel gibi koşan atlarını kapıp aldık, çok sayıda altını ile gümüşlerini talana yağmaya uğrattık, onun oğlu Uruz Bey’i kırk yiğidi ile tutsak ettik.” (Savran 1994: 23, 19-22)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Elimde ne bolıp jatkanın bildiñder me, kırık jigit? “İlimde ne olup bittiğini bildiniz mi, kırk yiğit? (Savran 1994: 44, 31-32)

Üyime nege köz kırın salmadıñdar? “Evime neden gözkulak olmadınız?” (Savran 1994: 10, 7)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Çoyan jürek kórkaqtar kirerge tesik tappadı. “Tavşan yürekli korkaklar girmeye delik bulamadı(lar).” (Savran 1994: 59, 13)

3.3.1.1.2.1.2. İsim fiili

Oğızdardıñ Dirse han attı begi bar edi. “Oğuzların Dirse Han adlı beyi var idi.” (Savran 1994: 11, 16)

3.3.1.2. -GAn

3.3.1.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.7.3.1.)

3.3.1.2.2. İşlevi

Kazak Türkçesinde “burıñğı ötken şak” olarak adlandırılan –GAn görülen geçmiş zaman ekinin, sıfat-fiil görevinin dışında şekil ve zaman eki görevi de vardır. Bunun yanında hal ekleriyle kalıplaşarak zarf-fiil görevini de üstlenmektedir.

Kazak ve Kırgız Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekiminde –DI eki yanında –GAn sıfat-fiilini de kullanmaktadır. (krş. Tat. Duyulan Geçmiş Zaman). Kazak Türkçesinde –GAn ekli görülen geçmiş zaman çekimi, Kazak gramerlerinde –DI ekli çekimle aynı başlık altında anık (aygaktı) ötken şak (kesin geçmiş zaman)

veya buringi ötken şak (kadim geçmiş zaman) diye adlandırılmış ve bu şeklin kesin geçmiş zaman bildirdiği zikredilmiştir; “bardık şeklinden hareketin yakın bir zamanda yapıldığı anlaşılırken, barganbız şeklinde bu hareketin daha eski bir zamanda olduğu görülür.” (Öner 1998: 147)

3.3.1.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Kazak Türkçesinde –GAn görülen geçmiş zaman eki, kalınlık-incelik ve tonlutsuz uyumuna uyar. Konuşma dilinde, ö, ü ünlülü fiillerden sonra ek ünlüsü yuvarlak telâffuz edilir. (Ercilasun-vd., 2006: 44)

3.3.1.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.3.1.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Kazak Türkçesinde –GAn görülen geçmiş zaman eki, zamir kökenli şahıs ekleriyle şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklilik	Çokluk
1.Şahıs	–GAn +mIn	–GAn +bIz
2.Şahıs	–GAn +sIŋ	–GAn +sIŋdAr; –GAn +sIzdAr; –GAn +sIz
3.Şahıs	–GAn	–GAn

(**Tablo 58:** Kazak Türkçesinde –GAn görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Kazak Türkçesinde –GAn görülen geçmiş zamanın olumsuz çekimi, -mA fiilden fiil yapım ekinin yanı sıra , olumlu fiil çekimi üzerine “jok” ve “emes” kelimeleri getirilerek yapılır.

Қандай ғана қиын іс болмаһын, Қорқаттың кеңесін алмай, ел ешбір жұмысқа kol urmaған. Nasıl ki; zor bir iş çıkmayagörsün, Korkut’un fikrini almadan, halk hiçbir işe el sürmemiş. (Savran 1994: 7, 4-5)

Bul jerden meniñ aқ şatırlı üylerim, ötken jok pa? “Bu yerden benim ak çadırılı evlerim geçmedi mi?” (Savran 1994: 26, 30-31)

Aғам ketkeli men ol jaylawğa şıққан emespin. “Ağam gideli ben o yaylaya çıkmış değilim.” (Savran 1994: 47, 6)

Teklik 1. şahıs çekimi:

1. şahıslarda bazen kip ve şahıs eklerinde ses düşmeleri görülür. Kazak Türkçesinde her iki şekil de kullanılmaktadır.

bilgenmin/ bilgem, bilgenbiz/ bilgemiz (Ercilasun-vd. 2006: 43)

Ağam ketkeli men ol jaylawğa şıkkan emespin. “Ağam gideli ben o yaylaya çıkmış değilim.” (Savran 1994: 47, 6)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Oğuz taypalarında Korkıt Ata eñ kıyın degen мәselelerdi şeşken. Qanday gana kıyın is bolmasın, Korkıttıñ keñesin almay, el eşbir jumısқа kol urmağan. El onıñ barlıq ösiyetin (biyligin) bulıtpay orındağan. “Oğuz boylarında Dede Korkut en zor denen meseleleri çözmüş. Nasıl ki; zor bir iş çıkmayagörsün, Korkut’un fikrini almadan, halk hiçbir işe el sürmemiş. Halk onun bütün hükümlerini hiç eksiksiz yerine getirmiş.” (Savran 1994: 7, 3-6)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Ağam ketkeli ol suwdan biz tadıp körgen emespiz. “Ağam gideli o sudan biz tadıp görmüş değiliz.” (Savran 1994: 47, 8-9)

3.3.1.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.3.1.2.2.1.1.2.1. Hikaye

O, jigitim, men üşin kelgen bolsañ, balamdı öz qolımnan öltirgen edim. “O, yiğidim, benim için gelmiş isen, oğlumu kendi elimle öldürmüş idim.” (Savran 1994: 20, 16-17)

Men olardı taw üñgirine qamap koyğan edim. “Ben onları dağ mağarasına kapatıp koymuş idim.” (Savran 1994: 41, 17-18)

Täñiri oğan ne ul, ne kız bermey, quw bas etken edi. “Tanrı ona ne oğul ne kız vermiş, çocuksuz koymuş idi.” (Savran 1994: 11, 16-17)

Köp jıldan beri Abay jılağan emes edi. Toktay almay egilip jıladı. (ME4. 48-12) “Çok zamandan beri Abay ağlamış değildi. Kendini tutamayarak üzüлüp ağladı.” (Öner 1998: 212)

3.3.1.2.2.1.1.2.2. Rivayet

Tırdap körelik, han iyem, ol ne aytқан eken. “Dinleyip görelim, hânım, o ne söylemiş imiş?” (Savran 1994: 19, 21-22)

Қарт анаңды қара нardıң мойнına baylap koyған eken. “Yaşlı ananı kara devenin boynuna bağlayıp koymuş imiş.” (Savran 1994: 26, 35-36)

Aytқанымды қалай tapқан eken. “Söylediklerimi nasıl bulmuş?” (Savran 1994: 41, 12)

Birak bir қасиетim, kısıkı at қулағы көрінbeytin ақ boranda, jazғы tunjıraған meñrev қара tuned adasuv degendi bilmevşi edim. İzdegen Töbetiñ avlınıñ tusına del kelgen ekem. (ME1. 80-7) “Fakat bir tarafım var ki, kışın at kulağı görünmez bir ak boranda, baharın bulutlanmış bunlu bir kara gecesinde, yol kaybetmek denen şeyi bilmezdim. Aradığım Töbet’in köyünün tam karşısına gelmişim meğer.” (Öner 1998: 217)

Turıp bara jatқан tüyeniñ қабırғасы kakқан eken. (ME4. 41-31) “Kalkıp giden devenin kaburgası sarkmıştı.” (Öner 1998: 217)

Ol janaғы Jeksen avlında bir-eki kisimen til қatıp onı-munı estip alған eken. (ME4. 47-25) “O aynı Jeksen köyünde bir iki kişiyle çene çalıp bazı şeyler duymuştu.” (Öner 1998: 217)

3.3.1.2.2.1.1.2.3. Şart

O, jigitim, men üşin kelgen bolsañ, balamdı öz қолımnan öltirgen edim. “O, yiğidim, benim için gelmiş isen, oğlumu kendi elimle öldürmüş idim.” (Savran 1994: 20, 16-17)

Sonıñ işinde seniñ жүк artatın түyelerin ketken bolsa, onı urıs-қағıссız қайтарayın, kete bergin jöniñe. “Onun içinde senin yüklediğin develerin gitmiş ise, onu da kavgasız dövüşsüz döndüreyim, gidiver yoluna. (Savran 1994: 20, 9-11)

Eger jamañılıқты көп kılған bolsañ, balañnıñ oқıған қuranı seni nege jetkizedi? (AKKS. 158- 17) “Eğer çok kötülük yapmışsan, çocuğunun okuduğu Kur’an seni nereye götürür?” (Öner 1998: 221)

3.3.1.2.2.1.2. İsim fiili

Jan tätti eken. “Can tatlı imiş.” (Savran 1994: 71, 3-4)

3.3.1.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.3.1.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda

O, balam, ot başıña kara kün tuwğanın bildiñ be? “Ey oğlum, ocak başına kara gün doğduğunu gördün mü?” (Savran 1994: 19, 22-23)

Aytkanumdı kalay tapқан eken. “Söylediklerimi nasıl bulmuş?” (Savran 1994: 41, 12)

3.3.1.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Қamal işinde Қазанның alınбаған on миң koyı kaldı. “Kale içinde Kazan’ın alınmamış on bin koyunu kaldı.” (Savran 1994: 23, 26-27)

3.3.1.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Täñiri zerdesine salған соң, onıñ barлық болжамдарı қатесіз болған. “Tanrı ona mâlum ettikten sonra ,onun bütün kehanetleri hatasız olmuş.” (Savran 1994: 7, 2-3)

Er jetip, at jalın tartıp mingен соң өз jönine ketedi. “Çocuk büyüyüp, atın yelesini tutup bindikten sonra kendi yoluna gider.” (Savran 1994: 7, 17-18)

3.3.1.2.2.3.Zarf-fiil olarak kullanılışı

Картayғанда көрген жалғызım. “Yaşlandığımda gördüğüm bir tanem.” (Savran 1994: 62, 15)

Tañnıñ salқın samalı soğıp қawsақал, аш boztorgaylar sayray bastaғанда, uzın murt bal arası uyasınan örgеnde, argımaқtar kisinep dıbıs bergen шақта, таñ atıp, ақ pen қара көзге түskеnde, bawrayı suluw iyir-iyir tawlardan күн közi көringеnde, oғızdardıñ er jigitleri күres sayısına түse bastaғанда Dirse һan alañ-eleñnen atına mindi de, қasına kırık jigitin ertip, Bayandür һan toyına keldi. “Tanın serin rüzgârı esip kabasakallı, aç boz çayır kuşları ötmeye başladığında, uzun bıyıklı bal arısı yuvasından uçtuğunda, cins atlar kişnediği sırada, tan atıp, ak ile kara göze geldiğinde, bayırı güzel eğri eğri dağlardan güneş yüzünü gösterdiğinde, oğuzların er

yiğitleri güreş müsabakasına gelmeye başladığında Dirse Han tan yerinin ağarmasıyla atına bindi de yanına kırk yiğidini alıp, Bayındır Han'ın toyuna geldi.” (Savran 1994: 11, 17-23)

3.3.1.3. –(I)p(tI)

3.3.1.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.4.4.1.)

3.3.1.3.2. İşlevi:

Kazak Türkçesinde –(I)p(tI), geçmiş zaman ifadeli şekil ve zaman eki olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3.1.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

3.3.1.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.3.1.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Kazak Türkçesinde –(I)p(tI) geçmiş zaman eki, zamir kökenli şahıs ekleriyle şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–(I)p +mIn	–(I)p +bIz
2.Şahıs	–(I)p +sInj	–(I)p +sInjAr; –(I)p +sIzdAr; –(I)p +sIz
3.Şahıs	–(I)ptI	–(I)ptI

(**Tablo 59:** Kazak Türkçesinde –(I)p(tI) geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Öziñ kelipsiñ, balam joq. “Kendin gelmişsin, oğlum yok.” (Savran 1994: 81, 34)

Osi küñge deyin sadaq tartıp oq atpapsiñ, kan tökpepsiñ, oğızdardıñ algısına iye bolmapsıñ. “Bu güne deyin yay çekip ok atmamışsın, kan dökmemişsin, Oğuzların memnuniyetine sahip olmamışsın.” (Savran 1994: 56, 7-8)

Teklik 3. şahıs çekimi:

...*dep buyrık beripti.* "...diye buyruk vermişti." (Savran 1994: 22, 7-8)

'...*Osını buljıtpay orındañdar.*' *depti.* "Bunları hiç değiştirmeden yerine getirin.' demiş." (Savran 1994: 11, 14)

Oğızdar zamanında oğız-Kañlı degen bir aqıldı adam bolıptı. "Oğuzlar zamanında Kanlı Koca denen bir akıllı adam varmış." (Savran 1994: 73, 1-2)

Köziñnen nurıñ ketpepti. "Gözünden ışığın gitmemiş." (Savran 1994: 18, 9)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

"*O, köpester, uzak dalalardı basıp, biyik tawlardan asıp kelipsiñder.*" "Ey, tüccarlar, uzak bozkırları çiğneyip, büyük dağları aşarak gelmişsiniz." (Savran 1994: 44, 4-5)

3.3.1.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.3.1.3.2.1.1.2.1. Hikaye

Janıñdı ber dep äkeme barıp edim, ol janın bermedi. "Canını ver diye babama varmış idim, o canını vermedi." (Savran 1994: 71, 4)

Basınan kıstı-jazı qar men muz ketpeydin Kavkaz tawlarına kelip, bir biyik kırğa şıgıp tömendegi say-salalarğa köz jiberip edi. "Başında kış yaz kar ile buz eksik olmayan Kazılık dağlarına gelip, bir büyük tepeye çıkıp aşağıdaki derelere ovalara göz gezdirmiş idi." (Savran 1994: 17, 30)

"*Ne üşin şakırıp edinñder?*" dedi ol. "Niçin çağırmış idiniz?" dedi o." (Savran 1994: 124, 1)

3.3.1.4. -(y/A)tIn

3.3.1.4.1. Yapısı

Sadece Kazak Türkçesinde görülen -(y/A)tIn eki, birleşik fiilin kısaltılmış şeklidir. M. Öner ekin yapısını Tomanov'un görüşüyle şu şekilde izah etmektedir: "-a tur-gan // -a dur-gan // > -a-tu(r)-gan > -a-tu-gın > -atın." (1998: 152)

3.3.1.4.2. İşlevi

Örneklerine sadece Kazak Türkçesinde rastladığımız $-(y/A)tIn$ geçmiş zaman ekinin işlevi konusunda araştırmacılar şu bilgileri vermektedir:

H.Savran, $-(y/A)tIn$ ekini duyulan geçmiş zamanın bir türü olarak değerlendirmekte ve geçmişte alışkanlık haline gelmiş iş ve hareketleri anlattığını dile getirmektedir. (1994: 576)

M. Öner; $-(y/A)tIn$ ekinin, yapısında yer alan $-GAn$ sıfat-fiili dolayısıyla geçmiş zaman ifade ettiğini, ancak bu eski kuruluşu bağlayan ünlü zarf-fiili ve hareketin sürdüğünü gösteren tur- yardımcı fiilinin de eke bir geniş zaman ifadesi yüklediğini belirtmektedir. (1998: 151)

Bu kip, geçmişte sürekli olarak yapılan bir kılış ve oluşu anlatmak için kullanılır. (Ercilasun- vd. 2006: 122)

Aşağıda fiil çekiminde vereceğimiz örnekler incelendiğinde ekin, Türkiye Türkçesine geniş zamanın hikayesi olarak aktarılmasının uygun olacağı görülecektir.

3.3.1.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Kazak Türkçesinde $-(y/A)tIn$ geçmiş zaman eki, ünsüzle biten fiillerden sonra $-AtIn$; ünlüyle biten fiillerden sonra ise $-ytIn$ şeklinde kullanılmaktadır. Ek, kalınlık-incecik uyumuna uyar. Bütün fiillerden sonra düz ünlüdür.

Tek heceli ve ö, ü ünlülü fiillerden sonra ek, $-ötIn$ şeklinde telâffuz edilir. (Ercilasun- vd. 2006: 121)

3.3.1.4.2.1.1. Fiil çekimi

3.3.1.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Kazak Türkçesinde $-(y/A)tIn$ ekiyle yapılan geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Kipin çekimi şu şekildedir:

	Teklilik	Çokluk
1.Şahıs	-(y/A)tIn +mIn	-(y/A)tIn +bIz
2.Şahıs	-(y/A)tIn +sIn	-(y/A)tIn +sIn dAr; -(y/A)tIn +sIz dAr; -(y/A)tIn +sIz
3.Şahıs	-(y/A)tIn	-(y/A)tIn

(**Tablo 60:** Kazak Türkçesinde -(y/A)tIn) geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Bu kipin olumsuzu -mA, -BA ekleriyle yapılmaktadır.

Teklilik 1. şahıs çekimi:

Künde tüste tamaq aparıp beretinmin. “Her gün öğle vakti yemek götürüyordum.” (Ercilasun- vd. 2006: 122)

Teklilik 3. şahıs çekimi:

Oğızdar elinde Teris Uzamış Kıysık oğız deytin bir jigit bolatın. “Oğuzlar ilinde Ters Uzamış Kaysık Koca derler bir yiğit vardır.” (Savran 1994: 106, 8-9)

Tüsken jerin oşaktay etip oyıp, şaŋdatıp, kökke kayta köteriletin. “Düştüğü yeri ocak gibi oyup, toz duman edip, göğe tekrar fırlatılırdı.” (Savran 1994: 30, 5-6)

Uzın murtın jelkesine jeti jerden baylap koyatın. “Uzun bıyıklarını ensesine yedi yerden bağlayıp koyardı.” (Savran 1994: 31, 1-2)

Aksakaldar onun erligine taŋ kalıp, maktaydın. “Aksakallılar onun erliğine şaşırıp, överdi.” (Savran 1994: 31, 12)

Erjan osılay oylaytın. Birak, bul oydıŋ özinen burın da talay jas komandirlerdi eliktirgenin jene keyin de eliktire bererin bilmeytın. (TA. 9-1) “Erjan öyle düşünüyordu. Fakat bu fikrin kendisinden evvel de pek çok genç subayı meşgul ettiğini ve daha sonra da meşgul edeceğini bilmiyordu.” (Öner 1998: 153)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Sonıŋ işinde esirese jaqsı terbiyeli kız, jaqsı minezdi kız adal, momın kedey kıızı boladı deytinbiz. (ME1. 106-34) “Şunun içinde bilhassa iyi terbiyeli kız, güzel huylu kız, tam ağır, yavaş bir fakir kıızı olur deyip durduk (derdik).” (Öner 1998: 153)

3.3.1.4.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.3.1.4.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Äkem meniñ atımnıñ qalay şabatının kuwansın. “Babam benim atımın nasıl hamle yaptığını görüp sevinsin.” (Savran 1994: 15, 37)

3.3.1.4.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Sonıñ işinde seniñ jük artatın tüyelerin ketken bolsa, onı urıs-qağıssız kaytarayın, kete bergin jöniñe. “Onun içinde senin yüklediğin develerin gitmiş ise, onu da kavgasız dövüşsüz döndüreyim, gidiver yoluna. (Savran 1994: 20, 9-11)

Tablo 61: Kazak Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI	-GAn	-(I)p(tI)	-(y/A)tIn
Teklik 1. Şahıs	<i>tüsinbedim</i> <i>kördim</i>	<i>şıkkān emespin</i>	-	<i>aparıp</i> <i>beretinmin</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>kördiñ be</i>	-	<i>kelipsiñ</i>	-
Teklik 3. Şahıs	<i>turdı</i> <i>bastı</i>	<i>şeşken</i>	<i>beripti</i>	<i>köteriletin</i> <i>bilmeytin</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>uşıratıñ</i>	<i>körgeñ emespiz</i>	-	<i>deytinbiz</i>
Çokluk 2. Şahıs	<i>bildiñder me,</i> <i>salmadıñdar</i>	-	<i>kelipsiñder</i>	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>tappadı</i>	-	-	-
Hikaye	-	<i>öltürgeñ edim</i>	<i>şakırıp ediñder</i>	-
Rivayet	-	<i>aytқан eken</i>	-	-
Şart	-	<i>ketken bolsa</i>	-	-
İsim-fiil	<i>bar edi</i>	<i>tätti eken</i>	-	-

3.3.2. Kırgız Türkçesinde Geçmiş Zaman

Çağdaş Türk lehçeleri içerisinde Kıpçak grubunda yer alan Kırgız Türkçesi, çoğunluğu Kırgızistan'da yaşayan Kırgız Türklerinin konuştuğu yazı dilidir.

Kırgız Türkçesinin üç diyalekti vardır. Bunlar; Kuzey, Güneybatı ve Güneydoğu diyalektleridir. Kırgız edebî dili, Kuzey diyalektine dayanmaktadır. (Kasapoğlu Çengel 2005: 34)

Kırgız Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI/ -DU; -GAn/ -GOn; -(I)ptIr/ -(U)ptUr ve –çU şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.3.2.1. –DI/ -DU

3.3.2.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1)

3.3.2.1.2. İşlevi

Kırgız Türkçesinde, görülen geçmiş zaman ifadeli şekil ve zaman eki fonksiyonuyla kullanılmaktadır. Konuşanın gözü önünde gerçekleşen ve konuşma sırasında bitmiş olan iş ve hareketi bildirir.

3.3.2.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Kırgız Türkçesinde kesin geçmiş zaman olarak değerlendirilen bu kip, –DI/ -DU ekiyle kurulur. Kırgız Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekimlerinde ünsüz uyumu görülmektedir.

3.3.2.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.3.2.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Kırgızcada bu kipi çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Görülen geçmiş zamanın olumsuz çekiminde, -BA-/ -BO- olumsuzluk eki kullanılır. Söz konusu ek, fiil kök veya tabanı ile kip ekinin arasında yer alır. Tonlu seslerle biten fiillerden sonra -bA / -bO; tonsuzla biten fiillerden sonra ise –pA/ -pO şekilleri eklenir. (Kasapoğlu Çengel 2005: 208)

Görülen geçmiş zamanın soru şekli ise –BI/ -BU ekleriyle yapılmaktadır. Soru eki ünsüz ve dudak uyumuna uymaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI+ m / -DU + m	-DI+ K / -DU+K
2.Şahıs	-DI+ η/ -DU + η	-DI+ηAr / -DU+ηAr; -DI+ηIzdAr / -DU+ηUzdAr
3.Şahıs	-DI/ -DU	-ş- DI/ -DU

(**Tablo 62:** Kırgız Türkçesinde –DI/ -DU görülen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Men öziim kördüm, apa, alar tegirmendin canınan maşına, traktorloru menen ötüştü. “Ben kendim gördüm, anne. Onlar değirmenin yanından araba ve traktörleriyle geçtiler.” (Kasapoğlu Çengel 2005: 209)

Men soguştan kiyin töröldüm. “Ben savaştan sonra doğdum.” (Kasapoğlu Çengel 2005: 209)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Bayke bizdi maşinege tüşürgönü keldiñbi? dep Samat çurkap keldi. “Samat, “Ağabey, bizi arabaya bindirmek için mi geldin” diye koşarak geldi.” (Kasapoğlu Çengel 2005: 209)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Özgöçö uşul kıştan beri kızı ayabay özgörüp ketti. “Özellikle bu kıştan beri kızı çok değişti. (Kasapoğlu Çengel 2005: 209)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Alar tort saattik coldu tört kündö basıştı. “Onlar dört saatlik yolu dört günde yürüdüler.” (Kasapoğlu Çengel 2005: 209)

3.3.2.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.3.2.1.2.1.1.2.1. Hikaye

Aşuusu biyik körünböş

Belim alıs kaldı ele.

Atağı çıkkan Fargana

Cerim alıs kaldı ele. (T. 97-12)

“Geçidi yüksek görünmez

Umudum uzak kaldıydı.

Şöhreti çıkan Fergana

Yerim uzak kaldıydı.” (Öner 1998: 212)

3.3.2.2. –GAn/ -GOn

3.3.2.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.7.3.1.)

3.3.2.2.2. İşlevi

Kırgız Türkçesinde görülen uzak geçmişini ifade eden şekil ve zaman ekidir.

3.3.2.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Kırgız Türkçesinde –GAn/ -GOn şeklinde karşımıza çıkan bu zaman çekiminde ünsüz uyumu bulunmaktadır. Bu kipin teklik 1. şahısla çekiminde benzeşme ve ünsüz tekleşmesi, ayrıca şahıs ekindeki kısalma sonucu yazı dilinde üç şekil ortaya çıkmıştır. (Al-gan-mın > *algammın > al-ga-mın > al-ga-m) (Kasapoğlu Çengel 2005: 210)

3.3.2.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.3.2.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-GAn+mIn/ -GOn+mUn	-GAn +bIz/ -GOn+bUz
2.Şahıs	-GAn+sIn / -GOn+sUn	-GAn+ sIŋAr/ -GOn+sUnOr
3.Şahıs	-GAn/ -GOn	-ş- GAn/ -ş- GOn

(**Tablo 63:** Kırgız Türkçesinde -GAn/ -GOn görülen uzak geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

3.3.2.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.3.2.2.2.1.1.2.1. Rivayet

Minalar carılğanda askerler çabuul koyup duşmandı kuup çıkkın eken. (ÇA1991. 45-51) “Mayınlar patlayınca askerler hücum edip düşmanı kovuvermişti.” (Öner 1998: 217)

Seyde bu ırdı ayıl arasınan keede uğa kalıp cürgönü menen maani bergen emes eken. (ÇA1991. 50-32) “Seyde bu türküyü köylerde bazen işitmiş olsa da, bir anlam vermemişti.” (Öner 1998: 217)

Mırzakul başın cerge salıp, suunun ceegi menen attı öz erkine koyup cay gana bastırıp bara catkan eken. (ÇA1991. 44-52) “Mırzakul başını eğip, atı, su kıyısından kendi haline bırakarak, yavaş yavaş sürüp gitmişti.” (Öner 1998: 217-218)

Aydalıp bardım alışka

Caşımda ketken ekemin

Bolup kaldım abışka. (T.162-29)

“Sürülüp gittim uzağa

Gençliğimde gittiydin

Olup kaldım koca ihtiyar.” (Öner 1998: 218)

3.3.2.2.1.1.2.3. Şart

Salamattığım tüzük bolgon bolso, men bıyl instituttu bütkön bolot elem. (KırgTG. 217.s.) “Sağlığım düzgün olmuş olsaydı, ben bu yıl enstitüyü bitirmiş olurdum.” (Öner 1998: 221)

3.3.2.3. -(I)ptIr / -(U)ptUr

3.3.2.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.4.4.1.)

3.3.2.3.2. İşlevi

Kırgız Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli şekil ve zaman ekidir.

3.3.2.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

3.3.2.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.3.2.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Kırgız Türkçesinde -(I)ptIr / -(U)ptUr öğrenilen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifade temek için zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklük	Çokluk
1.Şahıs	-(I)ptIr+mIn / -(U)ptUr+mUn	-(I)ptIr +bIz/ -(U)ptUr+bUz
2.Şahıs	-(I)ptIr + sIn / -(U)ptUr+sUn	-(I)ptIr+ sInAr / -(U)ptUr+ sUnOr
3.Şahıs	-(I)ptIr / -(U)ptUr	-(I)ptIr / -(U)ptUr

(**Tablo 64:** Kırgız Türkçesinde -(I)ptIr / -(U)ptUr öğrenilen geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

3.3.2.4. -çU

3.3.2.4.1. Yapısı

Bu çekimin, -g/-y ekli fiil isimlerine +çI/ +çU isimden isim yapma eki ile zamir kökenli şahıs eklerinin getirilmesiyle ortaya çıktığı düşünülebilir: bar-ı-y-çı men > bar-uuçu-mun > bar-uçu-mun > bar-çu-mun gibi. Kırgız gramerlerinde de ekin gelişimi bu şekilde verilmiştir. (Kasapoğlu Çengel 2005: 216)

3.3.2.4.2. İşlevi

Çağdaş Kıpçak lehçerinde görülmeyen, sadece Kırgız Türkçesine mahsus olan –çU eki, Kırgız gramerlerinde âdet edilen geçmiş zaman olarak değerlendirilmektedir. Bu ek sadece damak uyuma girer, dudak uyumuna girmez. Ekin ön sesi daima ç’dir.(Kasapoğlu Çengel 2005: 216)

3.3.2.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

3.3.2.4.2.1.1. Fiil çekimi

3.3.2.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Kırgız Türkçesindeki –çU geçmiş zaman çekiminde zamir kökenli şahıs ekleri kullanılır. Âdet edilen geçmiş zamanın olumsuz çekimi büyük çoğunlukla emes kelimesiyle yapılır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–çU+mUn	–çU+bUz
2.Şahıs	–çU+sUŋ	–çu+suŋar; –çü+süŋör
3.Şahıs	–çU	–ş- çU

(**Tablo 65:** Kırgız Türkçesinde –çU ekli geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

3.3.2.4.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.3.2.4.2.1.1.2.1. Hikaye

Eşenderdin beyište

Açıp koygon dayardap,

Eşiği bar deçü ele. (T. 31-9)

“İşanların (mollaların) cennette,

Hazırlayarak açıp koydukları

Kapısı var derdi.” (Öner 1998: 213)

*Butakka konup sayrasam,
Bolçu elem ermek elime,
Corgo bolup atalıp,
Coluqqam ırdın kenine. (T. 108-7)*

“Dala konup şakısam,
Olurdum eğlence ilime,
Küheylan diye tanınıp,
Rastladım türkünün cevherine.” (Öner 1998: 213)

Tablo 66: KırGız Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI/-DU	-GAn/-GOn	-(I)ptIr / -(U)ptUr	-çU
Teklik 1. Şahıs	<i>töröldüm</i>	-	-	-
Teklik 2. Şahıs	<i>keldiñbi</i>	-	-	-
Teklik 3. Şahıs	<i>özgörüp ketti</i>	-	-	-
Çokluk 1. Şahıs	<i>basıştı</i>	-	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-	-	-	-
Çokluk 3. Şahıs	-	-	-	-
Hikaye	<i>kaldı ele</i>		-	<i>deçü ele</i> <i>bolçu elem</i>
Rivayet	-	<i>bara catқан eken,</i> <i>ketken ekenmin</i>	-	-
Şart	-	<i>tüzük bolgon</i> <i>bolso men</i>	-	-
İsim-fiil	-	-	-	-

3.3.3. Tatar (Kazan) Türkçesinde Geçmiş Zaman

Bugünkü Kıpçak lehçeleri içinde, yazı dili geleneği en eski olan Kazan (Tatar) lehçesidir. (Öner 1998: XXX)

Tarihî vatanları, İdil boyu ile Urallar arasında olan Tatar Türkleri, bugün, buradaki Tataristan Cumhuriyeti merkez olmak üzere, Baltık ülkelerinden Orta Asya'ya kadar yayılan, çok geniş bir alanda yaşamaktadır. (Öner 1998: XXVIII)

Tatar Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI ve –GAN şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.3.3.1. -DI

3.3.3.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.3.3.1.2. İşlevi

Tatar Türkçesinde “Kategorik (Bilgili) Ütkän Zaman” olarak adlandırılan –DI şekil ve zaman eki, görülen geçmiş zamanı karşılamaktadır.

3.3.3.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Tatar Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki –DI, kalınlık-incelik ve tonlutsuz uyumuna uymaktadır. Ancak ek ünlüsü bütün fiillerden sonra daima düzdür.

Tatar Türkçesinde ı sesi arka damakta, diğer ünlülere nispeten daha kısa telâffuz edilir. Kapalı e olarak da bilinen é sesi ise ön damakta, düz ve yarı dar telâffuz edilen kısa bir ünlüdür. Tatarca ünlü sisteminde ı ünlüsünün ince sıradaki dengidir. (Öner 1998: 3)

3.3.3.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.3.3.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Tatar Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman eki, iyelik kökenli şahıs ekleriyle şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI+m	-DI +k
2.Şahıs	-DI +η	-DI+gIz
3.Şahıs	-DI	-DI+(lAr)

(**Tablo 67:** Tatar Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Ak alyapkıçımni kiyép

Uramni öç eylendém;

Holkıñ ayhay naçar iken

Napırasnı beylendém.

“Ak önlüğümü giyip

Sokağı üç kez dolandım;

Huyun ah ah kötüymüş,

Boşuna bağlandım.” (TM: 26)

Ak çilekler élép kuydım. “Ak kovalar asıp koydum.”(TM: 30)

Araķı éçtém ezerek, “Rakı içtim biraz,” (TM: 105)

Cigép çıktım timer kük. “Koşturup çıktım demir gibi.” (TM: 115)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Ķara çeçéñ yégét bigrek şoma

Nindiy taraq bélen taradıñ;

Yörgen cirlerénde bik maķtıylar,

Nindiy süzén bélen yaradıñ?

“Kara saçın yiğit pek düzgün

Hangi tarakla taradın;

Gezdiğin yerlerinde pek överler,

Hangi sözünle yarandın?” (TM: 311)

Başlarımni iygen çahta
Bélmedeň kádérémné.

“Başlarımı eğmişken
Bilmedin kadrimi.” (TM: 146)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Miné orıştı hezéret. “Beni dövdü molla.” (TM: 105)

11) *Kük kügerçén bulıp töşéme kérdé.* “Gök güvercin olup düşüme girdi.” (TM:

Bulmağçı idem sevdeger
Tik uñmadı sevdeler;
Sevde diyép yanıp köyép
Kaldı kara gevdeler.

“Olacaktım tüccar
Lakin olmadı ticaret;
Ticaret diye yana yana
Kaldı kara gövdeler.” (TM: 199)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Aklı sitsa külmek tékseň
Üzém birem yağalık
Söyép söyép kavşalmadık
Kémde buldı hatalık.

“Ak basmadan gömlek diksen
Ben veririm yakalık
Sevip sevip kavuşamadık
Kimde oldu hatalık.” (TM: 62)

*Altın baldaqlar alıştık,
Su buyında tanıştık;
Bérébéz altın, bérébéz kömés
Bérbérebézné tabıştık.*

“Altın yüzükler verdik
Su kıyısında tanıştık;
Birimiz altın birimiz gümüş
Birbirimizi bulduk.” (TM: 99)

Ayırım tuvıp béрге üsték. “Ayrı doğup birlikte büyüdük.” (TM: 63)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

*Bügén kiçte bér töş kürdém
Aldılar manaranı.*

“Bu gece bir düş gördüm
Aldılar minareyi.” (TM: 200)

3.3.3.2. -GAn

3.3.3.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.7.3.1.)

3.3.3.2.2. İşlevi

Kazak ve Kırgız Türkçesinde –GAn ekiyle oluşturulan çekim, görülen geçmiş zamanı ifade ederken, Tatar Türkçesinde bu çekim duyulan geçmiş zaman olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu, Tatar Türkçesini diğer Kıpçak grubu lehçelerinden ayıran önemli bir özelliktir.

3.3.3.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

3.3.3.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.3.3.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Tatar Türkçesinde –GAn duyulan geçmiş zaman eki, zamir kökenli şahıs ekleriyle şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–GAn+ mIn	–GAn + bIz
2.Şahıs	–GAn+ sİŋ	–GAn +sIz
3.Şahıs	–GAn	–GAn +nAr

(**Tablo 68:** Tatar Türkçesinde –GAn duyulan geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Ak alyapkıçlar yapkansıŋ. “Ak önlükler örtmüşsün.” (TM: 28)

Ŗapka töbéne çikkansıŋ

Kér, begirém, tuŋarsıŋ.

“Kapı önüne çıkmışsın,

Gir canım, donarsın.” (TM: 307)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Bolğardan bér ilçé kilgen

Sahtiyan çiték kiygen;

Üzé zatlı, süzé tatlı,

Kém nasıybına tiygen.

“Bulgardan bir elçi gelmiş

Sahtiyan çizme giymiş,

Kendi tatlı, sözü tatlı,

Kimin nasibine çıkmış.” (TM: 196)

*Aklı sitsa külmekkeyéj
Sandıklarda dımıkkan;
Min söygende matur idé
Yatlar söygeç yabıkkın.*

“Aklı basma elbisen
Sandıklarda nemlenmiş;
Ben sevdiğimde güzeldi
Eller sevince zayıflamış.” (TM: 64)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

*Ak tahtadan yaşağannar
Manaranıj başkıçın.*

“Ak tahtadan yapmışlar,
Minarenin basamağını.”(TM: 41)

*Paltolar élép kuyğannar
Ozın ğına şkafkı.*

“Paltolar asıp koymuşlar
Uzun uzun dolaba.” (TM: 391)

3.3.3.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.3.3.2.2.1.1.2.1. Hikaye

*Gerçé anda tuğmasam da min biraz torğan idém,
Cirné ez-mez tırmalap çeçken idém, urğan idém. (ATŞ. 202-3)*

“Gerçi orada doğmasam dab en biraz durmuştum; toprağı biraz tırmıklayıp karıştırmıştım, ekip biçmiştim.” (Öner 1998: 212)

*Nihel bebkem Röstem, isen yörép ıayttıñmı? Ni eşlep ul káder ozak tordıñ?
Béz indé büğén ıaytmassıñdır digen idék. (SC. 111-9)*

“Nasılsın yavrum Röstem, sağ-salim döndün mü? Ne diye o kadar uzun kaldın? Biz artık bugün dönmezsin demiştik.” (Öner 1998: 212)

3.3.3.2.2.1.1.2.2. Rivayet

Tuhta min yuldan adaşkanmın iken bit, kür elé,

Elle nik isten de çıkkan, süz başım bit Şürelé. (ATŞ. 203-35)

“Dur ben yolu şaşırımışım her halde, bak sen; bilinmez ki nasıl da akıldan çıkmış, söz başım tabii ki Şürelé.” (Öner 1998: 217)

3.3.3.2.2.1.1.2.3. Şart

Medine hezêrlék eşlerén temamlağan bulsa, eşke hezêr ük kéréşebéz, didé
Rehim. (TTAS.-I. 191.s.) “Medine, hazırlık işlerini tamamlamışsa, işe hemen gireriz, dedi Rehim.” (Öner 1998: 221)

Aşlık yahşı uñgan bulsa da, Sadiyık abızı, kiben kaldırsañ da fayda itép
bulmy. (Aİ. 251-15) “Sadık Amca, ekin güzel ermişse de, tınaza bıraksan da faydası olmaz.” (Öner 1998: 221)

3.3.3.2.2.1.2. İsim fiili

Yafraq niden sarı iken,

Tufrac niden kara iken;

Her kavuşmañıñ soñında

Bér ayrılmak bar iken.

“Yaprak neden sarı imiş,
Toprak neden kara imiş;
Her kavuşmanın sonunda
Bir ayrılmak var imiş.” (TM: 498)

3.3.3.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.3.3.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Şahtér yégét kümér çaba,

Yotıp bara tuzanın;

Siksen seğat cir astında,

Bélmıy gomré uzğanın.

“Madenci yiğit kömür bulur,
Yutup gider tozunu;
Seksen saat yer altında,
Bilmez ömrünün geçtiğini.” (TM: 450)

*Abav alla, qadiyr mevle,
Söygenénen ayırma.*

“Aman Allahım, kadir Mevla,
Sevdiğinden ayırma.” (TM: 178)

Kéşé télegenén söyér. “İnsan dilediğini sever.” (TM: 25)

3.3.3.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

*Cir şarında iñ yaratıp
Söygen yarım sin gene.*

“Yer yuvarlağında en vurulup
Sevdiğim yarım tek sensin.” (TM: 99)

*Méndém atnıñ tolparın,
Oçıp barğan қоş kébék;
Tuğan illerde yörgeném
Qaldı kürgen töş kébék.*

“Bindim atın küheylanına,
Uçup giden kuş gibi;
Memlekette gezdiklerim
Kaldı gördüğüm düş gibi.” (TM:366)

3.3.3.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Aklı sitsa külmegémnéj

Ciné tar bélegéme;

Sağında barır idem

Ağıydél kiçesé bar.

“Akli basma elbisemin

Yeni dar bileğime;

Özledikçe varırdım

Ak İdil geçesi var.” (TM: 53)

Min söygende matur idé

Yatlar söygeç yabıkkın.

“Ben sevdiğimde güzeldi

Eller sevince zayıflamış.” (TM: 64)

Tablo 69: Tatar Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI	-GAn
Teklik 1. Şahıs	<i>éçtém</i> <i>kıydım</i>	-
Teklik 2. Şahıs	<i>taradıñ</i> <i>bélmedéñ</i>	<i>çıkkansıñ</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>oriştı</i> <i>kérdé</i>	<i>kiygen</i> <i>yabıqqan</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>ķavşalmadıķ</i> <i>üsték</i>	-
Çokluk 2. Şahıs	-	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>aldılar</i>	<i>yasagannar</i>
Hikaye	-	<i>torgan idem</i> <i>digen idék</i>
Rivayet	-	<i>adaşkanmın iken</i>
Şart	-	<i>uñgan bulsa</i>
İsim-fiil	-	<i>Sarı iken</i>

3.4. Sibiryaya Grubu Türk Lehçelerinde Geçmiş Zaman

Türkçenin kuzey kolunu oluşturan Yakutça, Dolganca, Tuvaca, Tofaca, Hakasça, Altayca, Şorca ve Çulımca Sibiryaya grubu Türk lehçeleri içerisinde yer almaktadır. Genel bir izlenim oluşturmak için Sibiryaya grubu Türk lehçelerinden Altay, Tuva ve Hakas Türkçesi inceleme kapsamına alınmış; Yakutça, Çuvaşça gibi Türkçenin uzak lehçeleri olarak kabul edilmiş ve ayrı bir bölüm halinde incelenmiştir.

3.4.1. Altay Türkçesinde Geçmiş Zaman

Altay Türkçesi, Rusya Federasyonu'nda Altay sınırları içinde oluşmuş Özerk Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde kullanılmaktadır. Altay Türklerinin yaşadığı bu bölge, 1947 yılına kadar Oyrot adını taşımış, bu yıldan itibaren ise yerli halk ismiyle adlandırılmıştır.

Altay Türkçesi güney ağzı ve kuzey ağzı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Güney ağzını Altay kiji, Telengit ve Teleüt; Kuzey ağzını ise Tuba, Çalkandu, Kumandı adlı boylar oluşturmaktadır. Altay Türkçesi 19. yüzyılın ortalarında yazı dili haline gelmiştir.

Altay Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI, –GAN / –GON ve –(I/U)ptIr / –tIr şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.4.1.1. –DI

3.4.1.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.4.1.1.2. İşlevi

Altay Türkçesinde “Cuukta Ötkön Öy” olarak adlandırılan –DI görülen geçmiş zaman eki, sadece şekil ve zaman eki görevinde kullanılmaktadır.

3.4.1.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Altay Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin ünlüsü daima düzdür. Bundan dolayı Altay Türkçesinde görülen geçmiş zaman ekinin yuvarlak ünlülü fiil tabanlarına geldiği örneklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu görülmez. Ancak ek, kalınlık-incelik ve tonlu-tonsuz uyumuna uyar.

3.4.1.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.1.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Altay Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman eki, iyelik kökenli şahıs ekleriyle şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI+m	-DI+bIs, -DI+s
2.Şahıs	-DI+η	-DI+gAr
3.Şahıs	-DI	-DI+(lAr)

(**Tablo 66:** Altay Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

İzü küldiη külin cidim. “Sıcak külün külünü yedim.” (AKD: 3733)

Men carımızın undıp soldım,

Calkuurala, aytpay kaldım.

“Ben yarımını (yarısını) unuttum,

Tembelleştiğimden söyleyemedim.” (AKD: 894-895)

Mında suktım, cilybas bolor. “Burada sakladım, bulunmaz oldu.” (AKD: 3611)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Kayda baardıη? “Nereden ulaştın?” (AKD: 1518)

Ne atazın baştadıη? “Kimin atlarını yönettin?” (AKD: 1820)

Kaydaη keldiη? “Nereden geldin?” (AKD: 1516)

Caş balaga multık berip,

Üldü berip kayttıη?-dedi.

“Küçük yavruya yay verip,
Kılıç verip ne yaptın?’ dedi.” (AKD: 1780-1781)

Anaŋ tıjıda ne sokpodıŋ? “Niçin daha hızlı vurmadin?” (AKD: 2266)

Teklik 3. şahıs çekimi:

*Ces örgöö een kaldı,
Ceten kıbın toş böktödi.*

“Bakır saray boş kaldı,
Yetmiş katmanını buz kapladı.” (AKD: 1396-1397)

Ak buluttı ol cöktöttı. “Ak bulutu o yok etti.” (AKD: 2286)

*Caş baladaŋ bala öltürbedi,
Camandap ol kiji aytpadı.
Cabaga kire mal soybodı,
Caman şoktı ol etpedi.*

“Küçük çocuklardan çocuk öldürmedi,
Hiçkimse kötülüğünü söylemedi.
Basmaya girerek mal soymadı,
O niyetini kötü kullanmadı.” (AKD: 1510-1513)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

*Almıs-kaan cakıltazıla
Arga cökto öltür saldı.
Agar kanın tögüp keldis,
Caş cüregın kodor keldis,
Arba bajın curap saldı,
Altın sööğın ködür koydı.*

“Almıs Kağan emriyle
Çaresiz olarak öldürdük.

Akacak kanını döktük,
Taze yüreğini söktük,
Arpa başını resimleyip gönderdik,
Altın cesedini indirip koyduk.” (AKD: 1105-1110)

*‘Ak talaydıñ caradında,
Öltürdübis’ dep aydıştı.*

“Ak denizin kenarında,
Öldürdük’ diye söyleştiler.” (AKD: 1113-1114)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Çokluk 2. şahısta ekin hem dar-düz hem de g ünsüzünün erimesiyle oluşan geniş-düz ve geniş-yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmaktadır. (Ercilasun vd., 2006: 14)

Bügün tañ ajıra d’ürdeer be? (AK, 3) “Bugün güneş batana kadar gezdiniz mi?” (Bacanlı, 2001: 39)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

*‘Almıs-kaan ölüp kalbay,
Arı caylap barzın’ deşti.*

“Almıs Kağan ölmeden,
Geri dönüp gitsin.’ dediler.” (AKD: 1092-1093)

*Almıs kebin tartındılar,
Alıp küçin tudundılar.*

“Almıs elbisesini çekiştirdiler,
Pehlivan kuvvetini tuttular.” (AKD: 428-429)

Eptü mında süüştiler. “Burada iyice seviştiler.” (AKD: 229)

3.4.1.1.2.1.2. İsim fiili

Kinçegi can bıçak edi. “Gazabı büyük bıçak idi.”

Kijige cetken şogı cöktü. “İnsana karşı kötü niyeti yoktu.” (AKD: 1090)

3.4.1.2. –GAn, -GOn

3.4.1.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.7.3.1.)

3.4.1.2.2. İşlevi

Altay Türkçesinde “Uzakta Ötkön Öy” olarak adlandırılan -GAn, -GOn geçmiş zaman eki, hem şekil ve zaman eki hem de sıfat-fiil görevinde kullanılmaktadır. Ayrıca hal ekleriyle kalıplaşarak zarf-fiil görevini de üstlenmektedir.

3.4.1.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Altay Türkçesinde -GAn, -GOn geçmiş zaman eki, kalınlık-incelik ve tonlu-tonsuz uyumuna uyar. Geniş-yuvarlak ünlülerden sonra ekin geniş-yuvarlak ünlülü şekillerinin kullanılması düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırıdır.

3.4.1.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.1.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Altay Türkçesinde -GAn, -GOn geçmiş zaman eki, şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-GAn+Im, -GOn +Um; -GAm, -GOm	-GAn+ bIs, -GOn +bIs; -GAn+ Is, -GOn +Is
2.Şahıs	-GAn+Iñ, -GOn +Uñ; -GAñ, -GOñ	-GAn+IgAr , -GOn +IgAr
3.Şahıs	-GAn, -GOn	-GAn, -GOn +(dAr)

(**Tablo 71:** Altay Türkçesinde -GAn, -GOn geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

1. ve 2. şahıslarda bazen kip ve şahıs ekinde ses düşmeleri görülür. Bu şahıslarda her iki şekil de kullanılmaktadır; ancak birinci şekiller işlek değildir.

alğanım/ alğam, bilgeniñ/ bilgen

alğanıbıs/ alğanıs, bilgeniger / bilgeneer (Ercilasun vd., 2006: 45)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Bajım kuudıy kajaygança, tijim kuulıdıy sargargança bu suunıñ d'aradında d'atkam. Bu kemele ulustar keçirgem. (AM, 103) “Başım kuğu gibi ağarınca dek, dişim bakır gibi sararana dek bu suyun kenarında yaşadım. Bu gemiyle insanlar geçirdim.” (Bacanlı, 2001: 48)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Çadırımdı kem ootkon?

Bayzıñımdı kem cemirgen?

Bay teregim kay cıgılğan?

“Çadırımı kim parçaladı?

Sarayımı kim yıktı?

Süslü kavağım nasıl yıkıldı?” (AKD: 1978-1980)

Kümüjek-Aru ejile küünzep d'akşı ermekteşpes boldı. Kara közine kan tartılğan. Katu kabagın d'emire körgön. Kara bürünge tüje bergen. (AM, 98) “Kümüjek-Aru eşiyle isteyip tatlı tatlı konuşmaz oldu. Kara gözünü kan bürüdü. Gür kaşlarını yana doğru yıktı. Kara düşünceye saplanıp kaldı.” (Bacanlı, 2001: 47)

Cokluk 1. şahıs çekimi:

Ulustarga seni maktadarga uğı d'akşını alıp bergenis. D'üregiñ ırıstu d'ürzin dep d'üzi d'araştı taldap alğanıs. (AM, 99) “İnsanlara seni övdürmek için soylu birini alıverdik. Gönlün mutlu olsun diye güzel yüzlüyü seçip aldık.” (Bacanlı, 2001: 48)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Kançanıñ kanın tökkönöör, er d'akşızın baskanaar. Emdi karuuna turarı d'etken! (AM, 135) “Nice insanın kanını döktünüz. Gençecik yiğitleri öldürdünüz. Şimdi hesap verme zamanı geldi!” (Bacanlı, 2001: 48)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Edin olor cigender. “Etini onlar yediler.” (AKD: 2913)

Çokluk 3. şahıslardaki –ş- ekli şekiller işlek değildir. (Ercilasun vd., 2006: 45)

3.4.1.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.4.1.2.2.1.1.2.1. Rivayet

At tizege cetken emtir. “At dizine yetişmiş imiş.” (AKD: 1463)

3.4.1.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.4.1.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda

*Amadaganımdı alala,
Altayıma canganım bu.*

“Nişanımı alarak,
Altay’ıma geri döndüğümdür.” (AKD: 3060)

3.4.1.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Bıçılğandu bju kebiñ munda suktım.

“Özenle biçtiği elbisesini burada sakladım.” (AKD: 3610-3611)

*Kiliñ kara omok atar
Kiynineñ kiji cortpogondıy
Kaltar kara baatırlarga
Kirlü kollo tiybegendiy.*

“Yumuşak kadife tenli dinç atlar,
Bir adamın coşkuyla koşturduğu,
Esmer yüzlü yiğitlere
Lekeli ellerin değmediği.” (AKD: 361-364)

3.4.1.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Celgenine cer silkingen
Ceeren adı cedip bardı.

“Dört nala geldiğinde yer sallayan,
Ceylan atı yaklaştı.” (AKD: 2079-2080)

Tör bajında taş oçoğı
Taykılbagean mında turdı
Çooculu küler oçok
Çaçılbagean mında cattı.

“Başköşedeki taş ocağı,
Yuvarlanmadan burada durdu.
Titrek döküm ocak
Dağılmadan burada yattı.” (AKD: 3560-3563)

‘Beş kızın kayda?’ *değendi*
Sabarın körgüzip şulurar.

“Beş kızın nerede?’ dediğinde,
Parmasını gösterip inler.” (AKD: 1524-1525)

3.4.1.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Biy ölgöndö kanaydar? “Bey öldüğünde ne yapar?” (AKD: 1405)

3.4.1.3. -(I/U)ptIr, -tIr

3.4.1.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.4.4.1.)

3.4.1.3.2. İşlevi

Altay Türkçesinde “Körbögön Ötkön Öy” olarak adlandırılan -(I/U)ptIr, -tIr ekli şekiller öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmektedir.

3.4.1.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Altay Türkçesinde -(I/U)ptIr, -tIr şekilleriyle karşımıza çıkan öğrenilen geçmiş zaman eki kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır. Ekin ilk ünlüsü düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyarken son ünlüsü yuvarlak ünlülü fiillerden sonra da yuvarlak değil düz şekildedir. Bu yüzden bu tür örneklerde dudak uyumu görülmez.

Bu şekilde oluşturulan geçmiş zaman diğer lehçelerde yalnız -(I/U)p zarf-fiil ekli haliyle karşımıza çıkarken Altay Türkçesinde ünsüzle biten fiillerden sonra – (I/U)p zarf-fiil eki düşer. Ortaya çıkan -tIr eki -(I/U)ptIr ekine paralel olarak kullanılır.

3.4.1.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.1.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Altay Türkçesinde -(I/U)ptIr, -tIr öğrenilen geçmiş zaman eki, zamir kökenli şahıs ekleriyle şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-(I/U)ptIr+Im, -tIr+Im	-(I/U)ptIr+(I)bIs, -tIr+ (I)bIs; -(I/U)ptIr+Is, -tIr+Is
2.Şahıs	-(I/U)ptIr+In, -tIr+In	-(I/U)ptIr+(I)gAr, -tIr+(I)gAr; -(I/U)ptIr, -tIr+AAr
3.Şahıs	-(I/U)ptIr, -tIr	-(I/U)ptIr(lAr), -tIr(lAr)

(**Tablo 72:** Altay Türkçesinde -(I/U)ptIr, -tIr öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Aydıñ közin tumantıkan

At tıñji ol boluptır.

“Ayın gözünü dumanlandıran
At soluğu olmuş.” (AKD: 1960-1961)

Közör-çookır taygaları

Kök çeçekle camınıptır

Kök-cajıl talayları

Kök ayastañ çorgoloptır.

“Göz göz benekli tayları,
Gök çiçekle bezenmiş.
Gök yeşil denizleri
Mavi gökyüzünden oluklanmış.” (AKD: 1452-1455)

Amarcap la açu kırçın

At colında teñ özüptir.

“Amarcap out ile çalı
At yolunda aynı büyümüş.” (AKD: 1460-1461)

Enezineñ ol çıgarda,

Eki kat çamçalı çıktır.

“Annesinden doğduğunda
İki kat gömlekli çıktı.” (AKD: 710-711)

Ceten kat köböñ töjök

Kök torkolo kıptap saltır

Ceti kat kök castıktı

Altın uçukla sırmap koytır.

“Yetmiş kat pamuk döşegi
Gök ipekle astarladı.
Yedi kat gök yastığı
Altın ipele sırmaladı.” (AKD: 1645-1648)

-*Şirkazı nezinde emtir?*

-*Onu biçibeytir, bılar.* (AK1S, 114) “-Yarası neresindeymiş? –Onu yazmamış efendim.” (Bacanlı, 2001: 28)

3.4.1.3.2.1.2. İsim fiili

Ene Altayga cayılganı

Kan-Ceeren adınıñ

Kuyrugınıñ celbüzi emtir.

“Ana Altay’a yayılanı,
Kan Ceren atının
Kuyruğunun esintisi imiş.” (AKD: 1775-1777)

Örgöö içi öñjik emtir. “Saray içi güzelmiş.” (AKD: 1641)

Tablo 73: AltayTürkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI	-GAn / -GOn	-(I/U)ptIr, -tIr
Teklik 1. Şahıs	<i>cidim</i> <i>suktım</i>	<i>d'atkam</i> <i>keçirgem</i>	-
Teklik 2. Şahıs	<i>kayttıñ</i> <i>keldiñ</i>	-	-
Teklik 3. Şahıs	<i>böktödi</i> <i>coktotti</i>	<i>ootkon</i> <i>cemirgen</i> <i>körgön</i>	<i>boluptır</i> <i>özüptir</i> <i>çıktır</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>tögüp keldis</i> <i>koıydıs</i> <i>öltürdübis</i>	<i>alıp bergenis</i> <i>taldap alğanıs</i>	-
Çokluk 2. Şahıs	<i>d'ürdeer be</i>	<i>tökkönöör</i> <i>başkanaar</i>	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>deşti</i> <i>tudundılar</i>	<i>cigender</i>	-
Hikaye	-	-	-
Rivayet	-	<i>cetken emtir</i>	-
Şart	-	-	-
İsim-fiil	<i>bıçaķ edi</i> <i>coķtı</i>	-	<i>celbüzi emtir</i>

3.4.2. Hakas Türkçesinde Geçmiş Zaman

Güney Sibiry'a da yaşayan Türk boylarından birisi olan Hakaslar, başlıca Krosnoyarsk Krayına bağlı olan Hakas Muhtar bölgesinde yaşamaktadırlar. Merkezi Abakan şehridir.

Hakas Türkçesi, Sagay ve Beltir boylarının ağız özellikleri dikkate alınarak oluşturulmuştur.

Hakas Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI; -GAN; -(p)tIr; -Cıh / -Cék ve -CAñ şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.4.2.1. -DI

3.4.2.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.4.2.1.2. İşlevi

Hakas Türkçesinde “Naada İrtken Tus” olarak adlandırılan –DI görülen geçmiş zaman kipi az kullanılmaktadır.

3.4.2.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Hakas Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman eki, kalınlık-incelik ve tonlutsuz uyumuna uymaktadır. Ancak bütün fiillerden sonra ekin yalnız düz ünlülü şekillerinin kullanılması dudak uyumunu bozmaktadır.

3.4.2.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.2.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Hakas Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesini sağlamak için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklilik	Çokluk
1.Şahıs	-DI+m	-DI+bIs
2.Şahıs	-DI+η	-DI+ηAr; -DAr
3.Şahıs	-DI	-DI+ lAr

(**Tablo 74:** Hakas Türkçesinde –DI görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklilik 1. şahıs çekimi:

*Ya, irkem-kincem Alıp Hartığa,
Alıp Hanın üren-töli ças palanañ
Alıp Hanın hulunu- Ak sarığ hulunnıñ
Tinıs talayğa kیرهrın pılıp-sizip,
Munda sağıp, munda tuttum.*

“Evet, sevgili, Alp Hartığa,
Alp Hanın yavrusu küçük çocukla
Alp Hanın kulunu, Ak sarı kulunun
Denize girdiğini anlayıp,
Burada yakalayıp burada tuttum.” (AÇD: 727-731)

*Çe anañ pura tastap,
Sinñ çirñe çitire oyladım.*

“Ben de oradan dört nala koşup,
Senin yerine kadar koştum.” (AÇD: 2591-2592)

Teklilik 2. şahıs çekimi:

*Alğan kızım Alıp Han,
Noo nimee orlap, noo nimee sıhtadıñ?*

“Aldığım erim Alp Han,
Niçin ağlayıp, niçin sızlandın?” (AÇD: 175-176)

*Adaşmınaş, Altın Arığ,
Paarınaş sıhhan palannı haydar idibistñ,
İstınneş sıhhan üreniñni haydar ittñ?*

“Şanlı Altın Arığ,
Bağrından çıkan balanı ne yaptın,
İçinden çıkan çocuğunu ne yaptın?” (AÇD: 452-453)

Çiitteği hılıñni çir tastabadıñ “Gençliğindeki huyunu değıştirmedin.” (AÇD: 232)

*PİR dee nime kirektebedñ,
Çurtırñ çir sağınmadıñ.*

“Hiçbir şeye ihtiyaç duymadın,
Yaşadığın yeri düşünmedin.” (AÇD: 1998-1999)

*Ağ Han palazı Altın Çüs
Alıptı haydi ködirdi, kördiñ me,
Külükti haydi ödiribisti, kördiñ me?*

“Ak Han çocuğu Altın Çüs
Alpı nasıl kaldırdı, gördün mü,
Yiğidi nasıl öldürdü, gördün mü?” (AÇD: 2292- 2294)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Hol tözine çitire kisklep saldı. “Kolunun köküne kadar kesiverdi.” (AÇD: 766)

*Ağ sarığ hulun, Ağ Oy atğa hosti segirip,
Tike oylap kildı.*

“Ak sarı kulun, Ak Kula atın yanına koşup,
Yanına yetişip geldi.” (AÇD: 640-641)

Ças hulun halğan aḡ sariim

Çalazı pözük at östī.

“Küçük kulun kalan ak sarım

Yelesi büyük at yetiştı.” (AÇD: 2118- 2119)

Aḡ Han palazı Altın Çüs

Alıptı ḡaydi ködirdī, kördin me,

Külükti ḡaydi ödirbistī, kördin me?

“Ak Han çocuḡu Altın Çüs

Alpı nasıl kaldırdı, gördün mü,

Yiḡidi nasıl öldürdü, gördün mü?” (AÇD: 2292- 2294)

Aḡ Ḥannıḡ rodında, Aḡ Ḥannıḡ tölінде

Pu ḡuyaḡtı kizer nime törıbedī.

“Ak Hanın soyunda, Ak Hanın boyunda,

Bu zırhı giyecek kimse doğmadı.” (AÇD: 2998-2999)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Hakas Türkçesinde –DI görülen geçmiş zamanın çokluk 2. şahıs çekiminde ek ünlüsü bazen şahıs eki ünlüsü ile birleşir. Her iki şekil de kullanılır. (Ercilasun- vd. 2006: 14)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Ḥara sınḡa sıḡıp kildiler. “Kara zirveye çıkıp geldiler.” (AÇD: 2197)

Altın Çüstenḡ Alıp Möke tura ḡaldılar. “Altın Çüs’ le Alp Möke kaldılar.”
(AÇD: 3377)

3.4.2.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.4.2.1.2.1.1.2.1. Hikaye

*Adazı Alıp Mōke pīstī soğıp turğanda,
Haydağ poldıcıh pīske.*

“Atası Alp Mōke bizi dövüp dururken
Ne olmuştu bize.” (AÇD: 2912- 2913)

3.4.2.1.2.1.1.2.2. Şart

*Ħap kistinde haldı bolza,
Paza pīreenī pirībīs, tidīr.*

“Kap dibinde kaldı ise,
Yine bir kadeh veriver, derler.” (AÇD: 1495-1496)

3.4.2.2. –(G)A(n)

3.4.2.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.7.3.1.)

3.4.2.2.2. İşlevi

Hakas Türkçesinde “İrtken Tus” olarak bilinen –(G)A(n), hem şekil ve zaman hem de sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır.

3.4.2.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Hakas Türkçesinde –(G)A(n) eki, kalınlık-incelik ve tonlu-tonsuz uyumuna uymaktadır. Ünlü ile biten fiillerde ek başındaki ğ, g ünsüzleri düşmüş, taban ve ek ünlüleri birleşerek uzamıştır.

pastaan, ésteen (Ercilasun- vd. 2006: 45)

3.4.2.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.2.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Hakas Türkçesinde –(G)A(n) geçmiş zaman eki, şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–(G)A+m; –(G)A+ bIn	–(G)A+ bIs
2.Şahıs	–(G)A +zIn	–(G)A+zAr
3.Şahıs	–(G)An	–(G)An + (nAr)

(**Tablo 75:** Hakas Türkçesinde –(G)A(n) geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Hakas Türkçesinde –(G)A(n) geçmiş zaman çekimin olumsuzu –mA, -BA ekiyle yapılmaktadır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Hakas Türkçesinde –(G)A(n) geçmiş zamanın teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs çekimlerinde ekin sonundaki n ünsüzü düşer.

Arğalığ sınğa sıh parıbışam. “Ormanlı zirveye çıktım.” (AÇD: 191)

Çazaa toldıra malım

Çatti polar tıp sağınğam.

“Yazı dolusu malım,

Başkasının olacak diye düşündüm.” (AÇD: 242-243)

Pır dee sıhtabaam, pır dee orlabaam. “Hiç ağlamadım, hiç sızlanmadım.” (AÇD: 180)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Ah Oy adın köre pas kilgen. “Ak Kula atına doğru yürümüş.” (AÇD: 86)

Altın stol kistneñ tur çörübışken. “Altın masa başından kalkıp yürümüş.” (AÇD: 250)

Harah çazı ağıbışan. “Gözyaşı akıvermiş.” (AÇD: 136)

Aybanıp-saybanıp, ah huus huyağın ile tastaan. “Kırıp dökerek ak zırhını çıkarmış.” (AÇD: 168)

Alıp Hara Han cidip kilgen me haydağ. “Alp Kara Han yetip gelmiş mi ne?” (AÇD: 293)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Çir pözıği arğalığ sığa sığara oylaannar. “Yer yüksekli ormanlı zirveye koşmuşlar.”

(AÇD: 271)

Çağa-pastan habızıp, tartızıbışannar. “Yaka baştan kapışıp çekişmişler.” (AÇD: 359)

Kölemeliğ kök sığa anda sıh çöribışkenner. “Yüce gök zirveye oradan çıkmaya başlamışlar.” (AÇD: 750)

3.4.2.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.4.2.2.2.1.1.2.1. Rivayet

Altın Çüs Alıp Mökee tarınmaan poltur. “Altın Çüs, Alp Möke’ye darılmamış imiş.” (AÇD: 2355)

Altın Çüs ah huus huyağının tös marhazın

Sistip salğan polğan.

“Altın Çüs’ün ak deri zırhının göğüs düğmesi,

Çözölmüş imiş.” (AÇD: 2585-2586)

3.4.2.2.2.1.1.2.3. Şart

Ah sariğ pii inemniñ iki imceen

Em tee alğan polzam.

“Ak sarı kısrak anamın iki memesini
Emmiş olsaydım.” (AÇD: 682-683)

3.4.2.2.2.1.2. İsim fiili

Alıp Hannuñ ar-çalğıs palazı min polğam. “Alp Hanın tek çocuğu ben idim.”
(AÇD: 873)

Adazı Añ Han sınañ taa çabal kızı polğan. “Atası Ak Han gerçekten kötü
kişiydi.” (AÇD: 2713)

3.4.2.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.4.2.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda

*Toydan toyğa, paydan payğa çöröp,
Aracın astı izip, pörük-meley
Haydar çirde çat halğanın pılbin odırbin.*

“Toydan toya, baydan baya gidip,
Şifalı içkiyi içip borkümü ve eldivenimi
Nerede bıraktığımı bilmiyorum.” (AÇD: 1033-1035)

3.4.2.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

Alğan kızım Altın Ariim “Aldığım karım Altın Arığım” (AÇD: 59)

*Ötöp parıbışan ornına
Altın pürlig pay sıra ağas
Ös parıbışan turçadadır.*

“Geçip girdiği yerlerde
Altın yapraklı servi ağacı
Yetişmiş duruyor.” (AÇD: 824-826)

Ushan odıbıs tamıſhan oſhas
Ölgen pozıbıstı tırgıſken oſhas.

“Sönmüş ateşimizi yakmış gibi,
Ölmüş bedenimizi diriltmiş gibi.” (AÇD: 1114-1115)

3.4.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Orlabaanda, sıhtabaanda, iki haraañ,
Noğa hızarıp, noğa tun parğan.

“Ağlamadınsa, sızlamadınsa iki gözün,
Niçin kızarıp, niçin kapandı?” (AÇD: 182-183)

At pazındağ arığ kook hustıñ
Tapsap turğan tabızı,
Alıp kızınñ pır hulağına kırıp,
Pır hulahtañ sıh turğandağ.

“At başı kadar guguk kuşun
Öttüğü sesi,
Alp kişinin bir kulağından girip,
Diğer kulağından çıkmış gibi.” (AÇD: 863-866)

3.4.2.2.2.3. Zarf-fiil olarak kullanılışı

Arğalığ sınınıñ üstüne sıgıp kilgende,
Ah Oy attıñ ahsın tohtada tartıbizıp,

“Ormanlı zirvenin üstüne çıktığında,
Ak Kula atın ağzını çekip durdurmuş.” (AÇD: 118-119)

3.4.2.3. –(p)tIr

3.4.2.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.4.4.1.)

3.4.2.3.2. İşlevi:

3.4.2.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Hakas Türkçesinde “İrtken Tus” olarak bilinen bu kipin, ünlüyle biten fiillerden sonra –ptIr, ünsüzle biten fiillerden sonra –tIr şekilleri kullanılmaktadır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uyar. Bütün fiillerden sonra ekin ünlüsü daima düz olduğu için dudak uyumu görülmemektedir.

3.4.2.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.2.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Hakas Türkçesinde –(p)tIr ekiyle yapılan geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi zamir kökenli şahıs ekleriyle sağlanmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–(p)tIr +bIn	–(p)tIr + bIs
2.Şahıs	–(p)tIr +zIŋ	–(p)tIr + zAr
3.Şahıs	–(p)tIr	–(p)tIr + (lAr)

(**Tablo 76:** Hakas Türkçesinde –(p)tIr geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Hakas Türkçesinde –(p)tIr geçmiş zaman çekiminin olumsuzu –mIn, -BIn ekiyle yapılmaktadır.

Teklik 3. şahıs çekimi:

Kirım sinnuŋ üstün kör turza,

Aŋ Oy at, aŋ payzaŋ ibniŋ alnınaŋ segirip,

Kirım sinnuŋ üstüne tura tüziptir,

Annaŋ hosti hulun tüziptir.

“Kirim zirvenin üstünden bakarken,
Ak Kula at ak sarayın önünden seğirip,
Kirim zirvenin üstüne çıkıp durmuş.
Onunla birlikte kulun durmuş.” (AÇD: 496-499)

Ar-çalğıs Alıp Hannıñ üren-tölï
Anda ölip halıptır.

“Yalnız başına Alp Hanın çocuğı,
Orada ölüp kalmış.” (AÇD: 1060-1061)

Izer oyin ögïn alıp, çidip kiltür. “Eyer çukurunu önüne alıp gelmiş.” (AÇD:
2565)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Ças palanı çazıdıp ödir saltırlar. “Küçük çocuğı kaçırap öldürmüşler.” (AÇD:
1057)

3.4.2.3.2.1.2. İsim fiili

Çaas Han teen han poltır. “Çaas Han denen han varmış.” (AÇD: 1022)

Alıp Hannıñ ar-çalğıs palazı,
Ar-çalğıs üren-tölï polıptır- ças oray pala.

“Alp Hanın biricik balası,
Biricik çocuğı imiş, küçük çocuk.” (AÇD: 1052-1053)

3.4.2.4. -Cıñ, -Cék

3.4.2.4.1. Yapısı

Genel Türkçe y-’ nin Tuva ve Hakas Türkçelerinde ç-’ ye döndüğü göz önünde bulundurulduğunda bu ekin Eski Uygur Türkçesinde –yUK’ tan geldiği (Eraslan (ETİF), 43- Nasilov 97-98’den naklen) kabul edilebilir. (Ercilasun- vd. 2006: 116)

Yapısı hakkında bkz. (2.2.4.1.)

3.4.2.4.2. İşlevi

Türkçenin çağdaş lehçelerinden sadece Hakas ve Tuva Türkçesinde kullanılan bu geçmiş zaman eki, Hakas yazı dilinde yaygın değildir; Sağay ağzında daha çok kullanılır. (Ercilasun- vd. 2006: 114)

Gerek Eski Uygurcadaki –yUK eki (ETİF, 130), gerek Tuva ve Hakasçadaki –CIK eki, Türkiye Türkçesinde –miş işlevinde kullanılmaktadır. (Ercilasun- vd. 2006: 116)

E.Arıkoğlu (1996), bu eki 1.tip geçmiş zamana yakın bulurken, Mehmet Kara (1995) ise yüksek lisans tezinde Hakas Türkçesindeki —CIK şekil ve zaman ekinin bazen “-ğan” geçmiş zaman şeklinin anlamına yakın anlamda kullanıldığını bazen de –di’li şeklin anlamına yakın kullanıldığını belirtmiştir.

3.4.2.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Hakas Türkçesinde “İrtken Tus” olarak adlandırılan bu kip, kalınlık-incelik ve tonlu-tonsuz uyumuna uymaktadır. Ek ünlüsü bütün fiillerden sonra düz olduğu için dudak uyumu görülmemektedir. Ayrıca ekin son ünlüsü Hakas Türkçesinde kalın ünlülü fiillerden sonra geldiğinde sızıcılaşmaktadır.

3.4.2.4.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.2.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Hakas Türkçesinde -Cıḥ, -Cék ekiyle yapılan geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklilik	Çokluk
1.Şahıs	-Cıḥ + pın, -Cék + pén	-Cıḥ + pıs, -Cék + pés
2.Şahıs	-Cıḥ + sıḥ, -Cék + séḥ	-Cıḥ + sar, -Cék + ser
3.Şahıs	-Cıḥ, -Cék	-Cıḥ + (tar), -Cék + (ter)

(**Tablo 77:** Hakas Türkçesinde -Cıḥ, -Cék geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Bu ekin olumsuz çekimi, Hakas Türkçesinde çok az kullanılmamaktadır. Tonlu ünsüzle biten fiil köklerine -bacıḥ/-becik, tonsuzla biten fiil köklerine -pacıḥ/-pecik şeklinde ve m,n,ŋ ünsüzleriyle biten fiillere ise -macıḥ/-mecik eklerinin getirilmesiyle yapılır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Irah-çağın ḥaydar pararçihpin. “Uzak yakın nereye gittim?”(AÇD: 1385)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Siniḥ çooḥtaan çooğihnanḥ
Çir sıhpaspın tibeçiksih me?

“Senin söylediğin sözünden

Hiç çıkmam demedin mi? (AÇD: 2346- 2347)

3.4.2.5. -CAḥ

3.4.2.5.1. Yapısı

Hakas Türkçesinde –CAḥ ekinin yapısı, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri’nde şu şekilde açıklanmıştır: “Kırgızcada görülen –çU ekiyle Hakasçadaki –CAḥ eki, isimden isim yapma eklerini andırıyor. Her iki kipin ; G’li fiil isimlerine, söz konusu isimden isim yapma ekleri (-çU, –CAḥ) ve zamir kökenli şahıs eklerinin ilâvesiyle ortaya çıktığını düşünebiliriz: al-ıg+çı men > aluuçumun > aluçumun > alçumun; al-ıg+çaḥ men > aluwçaḥ men > aluçanmın > alcaḥmın.” (Ercilasun- vd. 2006: 125)

3.4.2.5.2. İşlevi

Hakas Türkçesinde –CAḥ ekiyle oluşturulan geçmiş zaman çekimi, geçmişte sürekli olarak tekrarlanan bir kılış ve oluşu anlatmak için kullanılır. (Ercilasun –vd. 2006: 123)

3.4.2.5.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Hakas Türkçesinde –CAŋ geçmiş zaman eki, kalınlık-incelik ve tonlu-tonsuz uyumuna uymaktadır.

3.4.2.5.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.2.5.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Hakas Türkçesinde –CAŋ ekli geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–CAŋ + mIn	–CAŋ + mIs
2.Şahıs	–CAŋ + zIŋ	–CAŋ + zAr
3.Şahıs	–CAŋ	–CAŋ + (nAr)

(**Tablo 78:** Hakas Türkçesinde –CAŋ geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Hakas Türkçesinde –CAŋ ekli geçmiş zamanın olumsuzu –mA, -BA ekiyle yapılmaktadır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Çiit tustoŋ çörgende, çoohtacaŋmun. “Gençliğinde söylemiştim.” (AÇD: 233)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Anda pidi çoylanıbısçaŋzıŋ. “O zaman da böyle yalan söylemiştin.” (AÇD: 235)

3.4.2.5.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.4.2.5.2.1.1.2.1. Rivayet

Aran-çula at astabacaŋ poltur,

Aran-çula at suhsabacaŋ poltur.

“Yiğit at yem yiyemez olmuş,

Yiğit at susamaz olmuş.” (AÇD: 87-88)

Alp kiziniŋ palazi

Alp polcaŋ poltır.

“Alp kişinin çocuğu

Alp olur imiş.” (AÇD: 3050-3051)

Tablo 79: Hakas Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI	-(G)A(n)	-(p)tIr	-Cıĥ / -Cék	-CAŋ
Teklik 1. Şahıs	<i>tuttım</i>	<i>saĥıŋġam</i>	-	<i>pararçıĥpı n</i>	<i>çooĥtacaŋ- mın</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>sıĥtadıŋ körđiŋ me</i>	-	-	<i>tibeciksiŋ me</i>	<i>çoylanıbıs- çaŋzın</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>kildi saldı östi</i>	<i>kilgen tastaan</i>	<i>tüziptir</i>	-	-
Çokluk 1. Şahıs	-	-	-	-	-
Çokluk 2. Şahıs	-	-	-	-	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>kildiler</i>	<i>oylaannar çöribiskenner</i>	<i>ödir saltırlar</i>	-	-
Hikaye	<i>poldıcıĥ</i>	-	-	-	-
Rivayet	-	<i>tarınmaan poltır, salĥan polĥan</i>	-	-	<i>astabacaŋ poltır</i>
Şart	<i>ĥaldı bolza</i>	<i>alĥan polzam</i>	-	-	-
İsim-fiil	-	<i>min polĥam</i>	<i>han poltır</i>	-	-

3.4.3. Tuva Türkçesinde Geçmiş Zaman

Tuva, Rusya Federasyonu içerisinde başkenti Kızıl şehri olan özerk bir cumhuriyettir. Tuva Türkleri kendilerini “Tıva” olarak adlandırmaktadır.

Güney Sibiryaya grubu lehçelerinden Tuva Türkçesi, Eski Türkçede bulunan d sesini korumasından dolayı Eski Türkçeye en yakın lehçedir.

Tuva Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI/ -DU; -(G)An; -(I)ptIr / -(U)ptUr; -mİşAAAn ve -çIk /-çUk, -jIk /- jUk şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.4.3.1. –DI / -DU

3.4.3.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.4.3.1.2. İşlevi

Tuva Türkçesinde “Çookta Ertken Üye” olarak adlandırılan –DI / -DU, görülen geçmiş zaman ifadeli şekil ve zaman ekidir.

3.4.3.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Tuva Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zaman eki, kalınlık-incelik ve tonlu-tonsuz uyumuna uymaktadır. Ayrıca ekin hem düz ünlülü hem de yuvarlak ünlülü şekillerinin olması dudak uyumunu da beraberinde getirmektedir.

3.4.3.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.3.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Tuva Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-DI + m / -DU + m	-DI + vIs / -DU +vUs
2.Şahıs	-DI + η / -DU +η	-DI + ηAr / -DU +ηAr
3.Şahıs	-DI / -DU	-DI+ (lAr) / -DU + (lAr)

(**Tablo 80:** Tuva Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Tuva Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zamanın olumsuzu –mA, -BA, -vA ekiyle yapılmaktadır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Silerin munda kelden dep dıjnaaş, keldim.

“Sizin buraya geldiğinizi duyunca geldim.”(HTD: 634)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Çee çüğe mençe ok-kes tırtındıñ? “Evet, benim üzerime neden ok-keskini çektin?” (HTD: 107)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Haan- Tögüldür ilbi-şidizi-bile

Erttirip keldi deey siler.

“Haan- Tögüldür sihirbazlıkla

Geçip geldi dersiniz.”(HTD: 565-566)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Siler baştayında a’dımnı tep kaa deg,

Bodumnu tep kaa deg,

Çüğe evirip-çavırıp turduñar?

“Sizler ilk önce atımı öldürecek gibi

Kendimi öldürecek gibi

Niçin evirip- çevirip durdunuz?” (HTD: 109-111)

3.4.3.2. –(G)An

3.4.3.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.7.3.1.)

3.4.3.2.2. İşlevi

Tuva Türkçesinde “Şağda Ertken Üye” olarak bilinen –(G)An, geçmiş zamanı ifade eden şekil ve zaman eki olarak kullanılmaktadır.

3.4.3.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Tuva Türkçesinde –(G)An geçmiş zaman eki, kalınlık-incelik ve tonlu-tonsuz uyumuna uymaktadır. Kısa ünlü ile biten fiillerde ek başındaki ğ, g ünsüzleri düşmüş, taban ve ek ünlüleri birleşerek uzamıştır. “baştaan men < baştağan men, işteen sen < iştegen sen.” (Ercilasun- vd. 2006: 46)

3.4.3.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.3.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Tuva Türkçesinde –(G)An ekiyle oluşturulan geçmiş zaman çekiminde şahıs ifade etmek için şahıs zamirleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	–(G)An + men	–(G)An + bis
2.Şahıs	–(G)An + sen	–(G)An + siler
3.Şahıs	–(G)An	–(G)An + (nAr)

(**Tablo 81:** Tuva Türkçesinde –(G)An geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Tuva Türkçesinde –(G)An geçmiş zaman çekimin olumsuzu –mA, -BA, -vA ekiyle yapılmaktadır. Ünlü ile biten bütün fiillerde olduğu gibi, olumsuzluk ekinden sonra da kip eki, ünsüzü düşerek –An olmuştur. (Ercilasun- vd. 2006: 53)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Çanında bijik bijip olurar

Bijeeçizi uruğğa:

-Haan Tögüldürnüñ a'dınıñ çarijin

Munup köör sen be?- dep aytırğan.

“Yanında yazı yazıp outran

Yazar kıza:

-Haan-Tögüldür’ün atına yarışta

Biner misin? diye sormuş.” (HTD: 606-609)

3.4.3.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

3.4.3.2.2.1.1.2.1. Rivayet

Deer öñnüg Kök-Bora a't-bile

Çeden-Şokar a'ttı ertip alğan bolğan

“Gök renkli Kök Bora atla

Çeden- Şokar atı geçmişmiş.” (HTD: 772-773)

3.4.3.3. -(I)p-tİr, -(U)p-tUr

3.4.3.3.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.4.4.1.)

3.4.3.3.2. İşlevi

Tuva Türkçesinde “Barımdaalıg Ertken Üye” olarak adlandırılan -(I)p-tİr, -(U)p-tUr, sözün konuşulduğu andan daha önceki bir zamanda ortaya çıkan, başkasından öğrenilen veya sonradan fark edilen kılış ve oluşları anlatmak için kullanılmaktadır.

3.4.3.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Tuva Türkçesinde -(I)p-tİr, -(U)p-tUr eki, kalınlık-incelik ve dudak uyumuna uymaktadır.

3.4.3.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.3.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Tuva Türkçesinde -(I)p-tİr, -(U)p-tUr geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için şahıs zamirleri kullanılmaktadır.

Tuva Türkçesinde -(I/U)p ve -tIr /-tUr ekleri arasına “-” işareti konulmaktadır.

	Teklilik	Çokluk
1.Şahıs	-(I)p-tIr + men , -(U)p-tUr + men	-(I)p-tIr + bis, -(U)p-tUr + bis
2.Şahıs	-(I)p-tIr + sen, -(U)p-tUr+ sen	-(I)p-tIr + siler, -(U)p-tUr +siler
3.Şahıs	-(I)p-tIr, -(U)p-tUr	-(I)p-tIr + lAr, -(U)p-tUr +lAr

(**Tablo 82:** Tuva Türkçesinde -(I)p-tIr, -(U)p-tUr geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Tuva Türkçesinde -(I)p-tIr, -(U)p-tUr geçmiş zaman çekiminin olumsuzu -mAyn, -BAyn, -vAyn ekiyle yapılmaktadır.

3.4.3.4. -mİşaan, -mUşaan; -bİşaan, -bUşaan; -pİşaan, -pUşaan; -vİşaan, -vUşaan

3.4.3.4.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

3.4.3.4.2. İşlevi

Tuva Türkçesinde -mİş öğrenilen geçmiş zaman eki, -mİşaan, -mUşaan; -bİşaan, -bUşaan; -pİşaan, -pUşaan; -vİşaan, -vUşaan şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır.

Tuva Türkçesinde bu ek, daha çok tarz bildiren bir zarf-fiil olarak kullanılır. (Ercilasun -vd. 2006: 100)

3.4.3.4.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Tuva Türkçesinde -mİşaan, -mUşaan; -bİşaan, -bUşaan; -pİşaan, -pUşaan; -vİşaan, -vUşaan ekinin ikinci ünlüsü daima kalın olduğu için ek, kalınlık-incelik uyumuna uymamaktadır. Düz ünlülü fiillerden sonra ek düz ünlülüdür. Yuvarlak ünlülü fiillerden sonra ekin ilk ünlüsü yuvarlaktır. m, n, ŋ ünsüzleri ile biten fiillerden sonra ekin m’li şekli; g, l, r, y ünsüzleri ile biten fiillerden sonra ekin b’li

şekli; ünlü ile biten fiillerden sonra ekin v'li şekli; tonsuz ünsüz ile biten fiillerden sonra ekin p'li şekli kullanılır. (Ercilasun- vd. 2006: 99)

3.4.3.4.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.3.4.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Tuva Türkçesinde -mİşaan, -mUşaan; -bİşaan, -bUşaan; -pİşaan, -pUşaan; -vİşaan, -vUşaan ekleriyle yapılan geçmiş zaman çekiminde şahıs ifade etmek için şahıs zamirleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-mİşaan / -mUşaan + men -bİşaan / -bUşaan + men -pİşaan / -pUşaan + men -vİşaan / -vUşaan + men	-mİşaan / -mUşaan + bis -bİşaan / -bUşaan + bis -pİşaan / -pUşaan + bis -vİşaan / -vUşaan + bis
2.Şahıs	-mİşaan / -mUşaan + sen -bİşaan / -bUşaan + sen -pİşaan / -pUşaan + sen -vİşaan / -vUşaan + sen	-mİşaan / -mUşaan + siler -bİşaan / -bUşaan + siler -pİşaan / -pUşaan + siler -vİşaan / -vUşaan + siler
3.Şahıs	-mİşaan / -mUşaan -bİşaan / -bUşaan -pİşaan / -pUşaan -vİşaan / -vUşaan	-mİşaan / -mUşaan + (nar) -bİşaan / -bUşaan + (nar) -pİşaan / -pUşaan + (nar) -vİşaan / -vUşaan + (nar)

(**Tablo 83:** Tuva Türkçesinde -mİşaan, -mUşaan; -bİşaan, -bUşaan; -pİşaan,-pUşaan; -vİşaan, -vUşaan geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Tuva Türkçesinde bu kipin olumsuz şekli kullanılmaz. (Ercilasun- vd. 2006: 103)

3.4.3.5. –çIK, -çUK; -jIK, -jUK

3.4.3.5.1. Yapısı

Eski Uygur Türkçesinde –yUK şeklinde görülen ek, Tuva Türkçesinde de Hakas Türkçesinde olduğu gibi “y-’ lerin ç- olması”ndan dolayı -çIK, -çUK olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Tuva Türkçesinde ekin j’li şekilleri de vardır.

Yapısı hakkında bkz. (2.2.4.1.)

3.4.3.5.2. İşlevi

-yUK eki Eski Uygur Türkçesi dışında Güney Sibirya dillerinden Tuva ve Hakas(Sagay ağzı) Türkçesinde, bir de Fuyu Kırgızcasında (Ölmez 2004) görülmektedir.

Nasilov’a göre, Tuva dilindeki -çIK, -çUK; -jIK, -jUK geçmiş zaman eki, ayrıntılı bir şekilde ilk olarak A.A.Palmbah tarafından “Tuva Dilinin Grameri” kitabında ele alınmıştır. Çalışmada -çIK, -çUK; -jIK, -jUK şeklinin genel anlamı, olayın geçmişte olup bittiğini gösteren varsayımlar olarak açıklanmıştır. Bu şeklin kullanılmasının özelliği ise genellikle soru kelimeleriyle kullanılmasıdır. Geçmiş zamanın çIK, -çUK; -jIK, -jUK şekli diyaloglarda, özellikle sahne konuşmalarında, bir karakter diğer karaktere karşı ya da bir şeyi ispat etmek istediğinde, normal günlük konuşmalar için de geçerlidir. Soru cümlelerinde -çIK, -çUK; -jIK, -jUK şekli cümleye duygusallık anlamı katıyor ve sık sık beraberinde duygusallık ifade eden kelimelerle kullanılıyor.

Tuva dilinde –çık şeklinin analizinde D.A.Monguş’un çalışmalarının önemli bir yeri vardır. Monguş’un vardığı sonuçlar genelde Palmbah’ın sonuçlarıyla aynıdır. (Nasilov 1966)

Bu kip, sözün konuşulduğu andan daha önceki bir zamanda ortaya çıkan, sonucu hayret, şaşkınlık uyandıran bir kılış ve oluşu anlatmak için kullanılır. (Ercilasun- vd. 2006: 116)

E. Arıkoğlu, doktora tezinde bu ekin işlevleriyle ilgili şunları söylemiştir: “Tuva Türkçesinde önceden bilinen oluş ve kılışlardan bahsedilirken; oluş veya kılışın , önceden bilindiği vurgulanmak için bu kip kullanılır. Hakas Türkçesinde

anlamı 1.tip geçmiş zamana yakındır ve şaşkınlık, soru yapılarında daha çok kullanılır.

Proben IX'da, Sagay şivesi(günümüz Hakas yazı dilini oluşturan ağızlardan biri) metinlerinde bu yapının –mış geçmiş zaman anlamıyla da sıkça kullanıldığı görülür: ‘ikki apçak iney poltır. Nimeleri çok poltır. İri am palıktaparçık. İrtten palık alcık...Am ibine tart-kilçik.(GSTM 43)’ (Bir karı koca varmış. Bir şeyleri yokmuş. Kocası Şimdi balığa gitmiş. Sabah balık almış. Şimdi çekip evine gelmiş.)”

Örneğin: *Alınga kelçük be, kelmeçük be?* “O köye geldi mi, gelmedi mi?” Mana olarak ise “O nihayet köye geldi.” *Kançan barçık urgu? Size eyçe berçük urzu be azı karçı bõrilep alsam barçıkmar urgu be?* “O nereye gitti ki? Derede mi boğulmuş, yoksa kurtlar mı götürmüş onu?” (1996)

3.4.3.5.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Tuva Türkçesinde -çIK, -çUK; -jIK, -jUK geçmiş zaman eki, kalınlık-incelik ve dudak uyumuna uymaktadır.

Ünlü veya g, r, y ünsüzleri ile biten fiillerden sonra ekin j’li şekli; diğer ünsüzlerle biten fiillerden sonra ç’li şekli kullanılır. (Ercilasun- vd. 2006: 114)

3.4.3.5.2.1.1. Fiil çekimi

3.4.3.5.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Tuva Türkçesinde çIK, -çUK; -jIK, -jUK geçmiş zaman çekiminde şahsı ifade etmek için şahıs zamirleri kullanılmaktadır.

	Teklilik	Çokluk
1.Şahıs	-çIk / -çUk + men -jIk / -jUk + men	-çIk / -çUk + bis -jIk / -jUk + bis
2.Şahıs	-çIk / -çUk + sen -jIk / -jUk + sen	-çIk / -çUk + siler -jIk / -jUk + siler
3.Şahıs	-çIk / -çUk -jIk / -jUk	-çIk / -çUk + (tAr) -jIk / -jUk + (tAr)

(**Tablo 84:** Tuva Türkçesinde çIK, -çUK; -jIK, -jUK geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Tuva Türkçesinde -çIk, -çUk; -jIk, -jUk geçmiş zamanın olumsuzu –BA, -vA ekiyle yapılmaktadır.

Tablo 85: Tuva Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI/-DU	-(G)An	-(I)p-tIr, -(U)p-tUr	-mIşaan, -mUşaan; -bIşaan, -bUşaan; -pIşaan, -pUşaan; -vIşaan, -vUşaan	-çIK, -çUK; -jIK, -jUK
Teklik 1. Şahıs	<i>keldim</i>	-	-	-	
Teklik 2. Şahıs	<i>tırtındıŋ</i>	-	-	-	
Teklik 3. Şahıs	<i>keldi</i>	<i>aytırgan</i>	-	-	<i>barçık berçük kelçük be kelmeçük be</i>
Çokluk 1. Şahıs	-	-	-	-	
Çokluk 2. Şahıs	<i>turduŋar</i>	-	-	-	
Çokluk 3. Şahıs	-	-	-	-	
Hikaye	-	-	-	-	
Rivayet	-	<i>ertip alğan bolğan</i>	-	-	
Şart	-	-	-	-	
İsim-fiil	-	-	-	-	

3.5. Saha (Yakut) Türkçesinde Geçmiş Zaman

Yakut diye adlandırılan Türk boyu kendilerine “Saha” adını vermektedir. 20. yüzyılda Yakutistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla Saha Türkçesi yazılı dili haline gelmeye başlamıştır. Saha Türkçesi, Türkçenin uzak lehçelerinden biridir.

Saha Türkçesi, bünyesinde bulundurduğu Moğolca ve Tunguzca unsurlardan dolayı Türk dili ailesi içinde özel bir yer teşkil etmektedir. Poppe’ye göre diğer bütün Türk lehçeleri gibi Yakutça da bir (z) ve (ş) dilidir. Arat ise; t ~đ ve s~y ses denkliklerine dayanarak, Yakutçayı lehçe grupları içinde t- grubu olarak ele almıştır. (Kirişçioğlu 1999: 13-14)

Saha Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –DI /-DU ve –bIt /-bUt, -mIt/-mUt şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.5.1. –DI / -DU

3.5.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.5.1.2. İşlevi

Saha Türkçesinde “Biligin Aaspıt Kem” olarak adlandırılan bu kip, görülen geçmiş zamanı ifade etmektedir.

3.5.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Saha Türkçesinin önemli bir özelliği olan “eklerde çok çeşitlilik”, –DI/ -DU görülen geçmiş zaman ekinde de görülmektedir. Ek; 1. ve 2. şahıslarda ünlü, diftong ve –p, -t, -k, -s, -h ünsüzlerinden sonra –tI / -tU şeklinde; -r ve –y ünsüzlerinden sonra –dI / -dU şeklinde; -l’den sonra –II / -IU şeklinde; -m, -ŋ ve –n’den sonra –nI / -nU şeklinde eklenmektedir. Yalnız 3. teklik şahısta ek kendini –DA / -DO, -IA /-IO, -nA / -nO şeklinde geniş ünlülü olarak gösterir. (Kirişçioğlu 1999: 95)

3.5.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.5.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Saha Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	(Ünlü, diftong ve -p, -t, -k, -s, -h ünsüzlerinden sonra) tI + m / -tU + m; (-r ve -y ünsüzlerinden sonra) -dI+ m / -dU + m; (l'den sonra) -II + m / -IU + m; (-m, -ŋ ve -n'den sonra) -nI + m / -nU + m	(Ünlü, diftong ve -p, -t, -k, -s, -h ünsüzlerinden sonra) tI + bIt / -tU + bUt; (-r ve -y ünsüzlerinden sonra) -dI+ bIt / -dU + bUt; (l'den sonra) -II + bIt / -IU + bUt; (-m, -ŋ ve -n'den sonra) -nI + bIt / -nU + bUt
2.Şahıs	(Ünlü, diftong ve -p, -t, -k, -s, -h ünsüzlerinden sonra) tI + ŋ / -tU + ŋ; (-r ve -y ünsüzlerinden sonra) -dI+ ŋ / -dU + ŋ; (l'den sonra) -II + ŋ / -IU + ŋ; (-m, -ŋ ve -n'den sonra) -nI + ŋ / -nU + ŋ	(Ünlü, diftong ve -p, -t, -k, -s, -h ünsüzlerinden sonra) tI + gIt / -tU + gUt; (-r ve -y ünsüzlerinden sonra) -dI+ gIt / -dU + gUt; (l'den sonra) -II + gIt / -IU + gUt; (-m, -ŋ ve -n'den sonra) -nI + gIt / -nU + gUt
3.Şahıs	-DA / -DO, -IA / -IO, -nA / -nO	(Ünlü, diftong ve -p, -t, -k, -s, -h ünsüzlerinden sonra) tI + lAr / -tU + lAr; (-r ve -y ünsüzlerinden sonra) -dI+ lAr / -dU + lAr; (l'den sonra) -II + lAr / -IU + lAr; (-m, -ŋ ve -n'den sonra) -nI + lAr / -nU + lAr

(Tablo 86: Hakas Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Hakas Türkçesinde -DI / -DU görülen geçmiş zamanın olumsuzu; ünlü, diftong ve -l, -r, -y'den sonra -bA /-bO; -p, -t, -k, -s ve -h'dan sonra -pA /-pO; nazallardan sonra -mA, -Mo olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır. (Kirişçiöğlü 1999: 95)

Bu zamanın soru şekli duu ve duo edatlarıyla yapılabildiği gibi (-I /-U)y ekiyle de yapılabilir. Edatlar ayrı yazılır.

En tottuŋ duo? “Sen doydun mu?”

İstimiy? “İçtin mi?” (Kirişçioğlu 1999: 95- 96)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Olus da üördüm. “Ne çok sevindim.” (Kirişçioğlu 1999: 156-157)

Ağıyah tüün olordum. “Geceleyin çok az oturdum.” (Kirişçioğlu 1999: 172-173)

Min tüün ittım, üs kuhu ölordüm. “Ben ateş ettim, üç ördeği öldürdüm.” (Kirişçioğlu 1999: 172-173)

Sürdeeh tüülü tühüötüm, cıkti körüünü kördüm, (Vasilyev- vd. 1996: 7)
“Korkunç düş gördüm, dehşetli geleceği gördüm,”

Teklik 2. şahıs çekimi:

Kepsee ere, haydah bulaatıñ. “Anlat haydi, nasıl avlandın?” (Kirişçioğlu 1999: 172-173)

En kuska sırttıñ duo? “Sen ördekler için bekledin mi?” (Kirişçioğlu 1999: 172-173)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Vraç oğoloru barıtın kördö. “Doktor, çocukları tamamıyla gördü.” (Kirişçioğlu 1999: 162-163)

Kolya sonu uonna timeği ılla. Mişa kur atulasta. “Kolya paltoyu ve düğmeleri aldı. Mişa kemer satın aldı. (Kirişçioğlu 1999: 166-167)

...alcarhay uçugahaata, olorbupput baçça buolla. (Vasilyev- vd. 1996: 7)
“...bela yaklaştı, hayatımız bedbaht oldu.”

Kiehe kus kelbete. “Gece ördek gelmedi.” (Kirişçioğlu 1999: 172-173)

Burduk bıyıl üçügeyik üünne. “Ekin bu yıl iyi yetişti.” (Kirişçioğlu 1999: 174-175)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Sınhalanımıtın üçügedik da ataardıbtı. “Tatilimizi ne kadar iyi geçirdik.” (Kirişçioğlu 1999: 156-157)

Bihigi barıtın atulastıbit duo? “Biz her şeyi satın aldık mı?” (Kirişçioğlu 1999: 158-159)

Bihigi homuur ületin erde bütertıbit. “Biz hasatı erken bitirdik.” (Kirişçioğlu 1999: 174-175)

Birde küölde olordubut. “Önce göl kenarında yerleştik.” (Kirişçioğlu 1999: 172-173)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Onno tugu atulahagıt? “Orada ne satın aldınız?” (Kirişçioğlu 1999: 152-153)

Bu hanna bardıgıt? “Nereye gittiniz?” (Kirişçioğlu 1999: 168-169)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Onton kiniler tağıstılar uonna bardılar. “Sonra onlar dışarı çıktılar ve gittiler.” (Kirişçioğlu 1999: 166-167)

Connor min istiler, et sietiler. Onton haahı uonna hompuot sietiler. “İnsanlar çorba içtiler, et yediler. Sonra lapa ve tatlı yediler.” (Kirişçioğlu 1999: 152-153)

Bastaan munnağı salayar predsdateli tallılar. “Önce toplantıyı idare edecek başkanı seçtiler.” (Kirişçioğlu 1999: 182-183)

Onton ialcar oğolor kelliler. “Ondan sonra hasta çocuklar geldiler.” (Kirişçioğlu 1999: 162-163)

3.5.1.2.1.2. İsim fiili

Ehem urut üçügey saahıt ete. “Dedem önceden iyi avcı idi.” (Kirişçioğlu 1999: 172-173)

3.5.2. –BIIt / -BUt, -mIt /-mUt

3.5.2.1. Yapısı

Saha Türkçesinde geçmiş zamanın en yaygın ola bu tipinin olumlu şekli –bIt, Eski Türkçe –mİş ekinden; olumsuz şekli -bAtAḡ ise, Eski Türkçedeki –mAdUK şeklinden gelmiştir.

Yapısı hakkında bkz. (2.1.3.1.)

3.5.2.2. İşlevi

Saha Türkçesinde “Urut Aaspıt Kem” olarak bilinen –BIIt / -BUt, -mIt /-mUt ekli geçmiş zaman iyelik kökenli şahıs eklerini aldığıında duyulan geçmiş zamanı, şahıs zamiri kökenli şahıs ekleriyle çekimlendiğinde kesin geçmiş zamanı ifade etmektedir. (Bkz. Kirişçioğlu 1999: 96- 97)

3.5.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Saha Türkçesinde –BIIt / -BUt, -mIt / -mUt geçmiş zaman eki; sonu ünlü, diftong ve –l, –r, –y ile biten fiillerden sonra –bIt / -bUt; sedasızlardan sonra –pIt / -pUt; nazallardan sonra -mIt / -mUt şeklinde kullanılmaktadır. (Kirişçioğlu 1999: 96)

3.5.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.5.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

-Duyulan Geçmiş Zaman Olarak –BIIt / -BUt, -mIt /-mUt:

Saha Türkçesinde duyulan geçmiş zaman olarak –BIIt / -BUt, -mIt /-mUt; konuşanın gözü önünde ve bilgisi dahilinde olmayan hareketi bildirmek ve anlatmak için kullanılır. Ayrıca masal anlatımında dab u zamanın kullanıldığı görülmektedir. (Kirişçioğlu 1999: 97)

Saha Türkçesinde –BIIt, -BUt, -mIt /-mUt ekiyle oluşturulan duyulan geçmiş zamanda şahıs ifadesi için iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-BI _t + (I) _m / -BU _t + (U) _m , -mI _t + (I) _m / -mU _t + (U) _m	-BI _t + pI _t / -BU _t + pU _t , -mI _t + pI _t / -mU _t + pU _t
2.Şahıs	-BI _t + (I) _η , -BU _t + (U) _η , -mI _t + (I) _η / -mU _t + (U) _η	-BI _t + KI _t / -BU _t + KU _t , -mI _t + KI _t / -mU _t + KU _t
3.Şahıs	-BI _t (A) / -BU _t (A), -mI _t (A) / -mU _t (A)	-BI _t + tAr(A) / -BU _t + tAr(A), -mI _t + tAr(A) / -mU _t + tAr(A)

(**Tablo 87:** Saha Türkçesinde -BI_t / -BU_t, -mI_t / -mU_t duyulan geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Saha Türkçesinde -BI_t / -BU_t, -mI_t / -mU_t geçmiş zamanın olumsuzu -bAtA_h şeklinde yapılmaktadır.

Teklik 2. şahıs çekimi:

Aar mahım iççite hotun! Aan doydum iççite ebem! tulayah beyebin torolupputuñ baara, kuççuguy beyebin ulaatinnarbituñ baara, (Vasilyev- vd. 1996: 5)

“Kutsal ağacımın kadın ruhu! Kainatın ebe ruhu! Ben yetimi sen beslemişsin, küçükken büyütmüşsün,”

Teklik 3. şahıs çekimi:

Nir nir etiñ eppit, dabdır dabdır samır tüspüt, kötör ürün buluttar köstübütter, çağılğan çağılıybit, tial salgına sabaabit, doydu dolguya tüspüt, sir titirii tüspüt, örüs uuta üllübüt, bayağal uuta hamnaabit. (Vasilyev- vd. 1996: 5)

“O an gök gürültüyle gürlemiş, sağanak yağmur başlamış, uçan beyaz bulutlar görünmüş, yıldırımlar düşmüş, şimşekler çakmış, fırtına çıkmış, toprak hareketlenerek yer deprem olmuş gibi titremeye başlamış, nehrin suyu kabarmış, denizin suyu dalgalanmış.”

Ol kennitten con iiren ıalcara emie möltöobüt. (Vasilyev- vd. 1996: 34)
“Bundan sonra insanların delilik hastalığı azalmış.”

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Bihigi eyiehe iti Nyıki Dahhanı anubit. (Vasilyev- vd. 1996: 26) “Biz sana o Nyıki Dahhan’I tayin ettik.”

Cokluk 3. şahıs çekimi:

Haya hayalara biirde da tapsımına ohtorun onoğostorun baraan kebismitter, timir çokoççulara tuuruta eleyen haalbittar, uhun ünjülere bulguruta baran haalbittar. (Vasilyev- vd. 1996: 8)

“Atışarak birbirlerini vuramamışlar, sonunda okları bitince demir güzleriyle vuruşmuşlar. Demir güzleri çarpışmaktan düzleşince uzun mızraklarını çıkarmışlar.”

Iñıruga emeehsini kitta kergen uolattar sılcıbittar. Omoğoy maanı kuhınaan kelbetehter. (Vasilyev- vd. 1996: 27)

“Davete yaşlı karısıyla birlikte ailenin oğlanları gelmişler. Omogoy sevilen kızıyla gelmemiş.”

Connoru kiniehe bukaa ços cieni tutan bierbitter. (Vasilyev- vd. 1996: 33)
“Akrabaları bu kadına çok küçük bir ev yapmışlar.”

3.5.2.2.1.2. İsim fiili

Tiligiriir Södüöt dien oğonnor alta uonça sillaahha olorbut kihi ebit. (Vasilyev- vd. 1996: 34) “Tiligiriir Södüöt diye ihtiyar altmış yıl önce yaşayan kişi imiş.”

3.5.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.5.2.2.2.1. İsim fonksiyonunda

Toğus da hallaan tohsuonnarın tobuluu tühen sir da annittan cölö üüinen tahsıbitın bilimine Ereydeeh-buruydaah Er-soğotoh dien üöskeen üödüyeyen oloror ühü. (Vasilyev- vd. 1996: 3)

“Dokuz kat göğün dokuzunu delip indiğini mi, yoksa yer altını yarıp çıktığını mı bilmeyen Ereydeeh-Buruydaah Er-Sogotoh adlı bir yiğit yaşamıştır.”

3.5.2.2.2.2. Sıfat fonksiyonunda

...haappıt hatıñ kurduk böğö harılaah... (Vasilyev- vd. 1996: 3) “...kurumuş kayın ağacı gibi sağlam bilekli...”

...haampıt happıt kırdala habırta barar, sielbit sire siñnerite barar... (Vasilyev- vd. 1996: 3)

“Gezdiği yerler kurumuş toprak gibi çatlar, koştığı yerler zangır zangır titrer.”

...suon tiiti sulumahtaan onorbut harırgır haḥay kıllaḥ, (Vasilyev- vd. 1996:

4) “Kalın meles ağacının kabuğundan yapılmış arslan burçlu,”

...kırcıbit aaspıt ırbıt ürün hara sürüğe... (Vasilyev- vd. 1996: 4)

“...ihtiyarlamış, aç kalmış, zayıflamış beyaz hayvanlar...”

Biir kiehe uyadıybataḥ süreğe uyadıyan ıtaabataḥ harağa ıtaan, (Vasilyev- vd. 1996: 5)

“Bir akşam hiç duygulanmamış yüreği çokça duygulandı, ağlamayan (ağlamamış) gözü ağlayarak, bütün gece hiç uyuyamadı.”

3.5.2.2.2.3. Zarf fonksiyonunda

Küühe buollağına, tupput toḥ maha tosturuta barar, happıt hatıḥ maha ḥayıta barar, taarıybit turar maha silistiin, sinner, ḥamnappıt maha ḥahutu ḥaalār. (Vasilyev- vd. 1996: 3)

“O kadar güçlüydü ki donmuş ağaçları tuttuğunda kırar, kayın ağacını yakaladığında ikiye ayırır, dikili ağaca dokunduğunda ağaç kökü ile birlikte yıkılır, ağacı sarstığı zaman feryad eder.”

Ürün hara sürüğe könül üödüybüt üöskeebıt elbeğitten, (Vasilyev- vd. 1996:

4) “Akli-karalı hayvanları serbestçe yaşayıp dolaştıkları için,”

-Kesin Geçmiş Zaman Olarak –BIt / -BUt, -mIt /-mUt:

Saha Türkçesinde duyulan geçmiş zaman olarak –BIt / -BUt, -mIt /-mUt; konuşanın gözü önünde ve bilgisi dahilinde olmayan ama, muhakkak bitirilmiş olan bir hareketi ifade etmek için kullanılır. Bu kip, geçmişte yapılmış ve unutulmuş hareketleri de ifade eder. (Kirişcioğlu 1999: 98)

Saha Türkçesinde –BIt, -BUt, -mIt /-mUt ekiyle oluşturulan kesin geçmiş zamanda şahıs ifadesi için zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmaktadır.

	Teklík	Çokluk
1.Şahıs	-BIIt + pIn / -BUt + pUn, -mIt + pIn / -mUt + pUn	-BIIt + pIt / -BUt + pUt , -mIt + pIt / -mUt + pUt
2.Şahıs	-BIIt + KIn, -BUt + KUn, -mIt + KIn / -mUt + KUn	-BIIt + KIt / -BUt + KUt, -mIt + KIt / -mUt+ KUt
3.Şahıs	-BIIt / -BUt, -mIt / -mUt	-BIIt + tAr / -BUt + tAr, -mIt + tAr / -mUt + tAr

(**Tablo 88:** Saha Türkçesinde -BIIt / -BUt, -mIt / -mUt kesin geçmiş zamanın şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Saha Türkçesinde -BIIt / -BUt, -mIt / -mUt ekiyle oluşturulan kesin geçmiş zamanın olumsuzu -bAtAḥ / -mAtAḥ şeklinde yapılmaktadır.

Tablo 89: Saha (Yakut) Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-DI/-DU	-BIt / -BUt; -mIt / -mUt
Teklik 1. Şahıs	<i>ölördüm</i>	-
Teklik 2. Şahıs	<i>bultaatıŋ</i>	<i>torolupputuŋ</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>kördö</i> <i>kelbete</i> <i>üünne</i>	<i>eppit</i> <i>üllübüt</i> <i>anıbit</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>ataardıbit</i> <i>büterdibit</i>	-
Çokluk 2. Şahıs	<i>bardıgit</i>	-
Çokluk 3. Şahıs	<i>tağıstılar</i> <i>istiler</i> <i>kelliler</i>	<i>kebispitte</i> <i>sılcıbittar</i>
Hikaye	-	-
Rivayet	-	-
Şart	-	-
İsim-fiil	<i>saahıt ete</i>	<i>olorbut kihi ebit</i>

3.6. Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zaman

Çuvaş Türkçesi, Ana Türkçeden en erken ayrılan Türk lehçesidir. Çuvaş Türkleri, Rusya Federasyonu'nda esas olarak Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde olmak üzere İdil ve Kama nehirleri çevresinde yaşamaktadırlar.

Çuvaş Türkçesinde geçmiş zamanı ifade etmek için –rI /-tI/ -çi; -nI ve –sA şekil ve zaman ekleri kullanılmaktadır.

3.6.1. –rI, -tI, -çi

3.6.1.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.1.1.1.)

3.6.1.2. İşlevi

Çuvaş Türkçesinde “Kursa İrtni Vihıt” olarak adlandırılan görülen geçmiş zaman çekimi –rI, -tI, -çi ekleri ile yapılmaktadır.

3.6.1.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Çuvaş Türkçesinde –rI, -tI, -çi ekleriyle yapılan görülen geçmiş zaman çekimi iyelik kökenli şahıs ekleriyle yapılır. Ek 1. ve 2. şahıslarda kalınlık-incelik uyumuna uyarken 3. şahıslarda daima ince ünlüdür. Ek ünlüsü bütün şahıslarda düz olduğu için yuvarlak ünlü fiillerle çekimlendiğinde dudak uyumu bozulur.

l, n, r ünsüzleri ile biten fiillerin 1. ve 2. şahıslarında ekin t'li şekli kullanılır. l, n, r ünsüzleri ile biten fiillerin 3. şahıslarında ekin ç'li şekli kullanılır. Ayrıca r ünsüzü ile biten yir-, kir-, kur-, par-, pır-, tir-, hur-, yar- fiillerinde çekim sırasında r ünsüzü düşer. l, n, r dışındaki ünsüzlerden veya ünlü ile biten fiillerden sonra ekin r'li şekli kullanılır.

3.6.1.2.1.1. Fiil çekimi

3.6.1.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Çuvaş Türkçesinde –rI, -tI, -çi görülen geçmiş zaman ekleri, iyelik kökenli şahıs ekleriyle şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	(1,n,r) -tI+m; -rI+m	(1,n,r) -tI+mIr; -rI+mIr
2.Şahıs	(1,n,r) -tI+n; -rI+n	(1,n,r) -tI+r; -rI+r
3.Şahıs	(1,n,r) -çi; -rI	(1,n,r) -çi+ş; -rI+ş

(**Tablo 90:** Çuvaş Türkçesinde -rI, -tI, -çi görülen geçmiş zaman eklerinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Çuvaş Türkçesinde -rI, -tI, -çi görülen geçmiş zamanın olumsuzu, fiil tabanlarına getirilen -mA olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Mn kişinren üstertim.

Hir kımılne tatmarım.

Savnı hirşin puyanlıh,

Kunin-şirin puşartım.

“Küçücükten büyüttüm,

Kız gönlünü kırmadım.

Sevgili kızım için,

Bu varlığı topladım.” (N: 1805- 1808)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Narspi, misker hutlantın? “Narspi ne yaptın böyle?” (N: 1765)

Yeple, şinsen uminçe

Şak namısa kıtartrın?

“Bütün köyün önünde,

Nasıl davrandın böyle?” (N: 1766-1767)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Hivel ançi hirelse

Hura vırman hışnelle.

“Gün battı kızararak,
Kara orman ardına.” (N: 460-461)

*Ançah vil ta vilyama,
Aptırari inkişpe.
Aptırasa urama,
Tuhsa kayri laşipe.*

“Fakat o oynamaya,
Korktu bugün yengeyle.
Şaşırarak sokağa,
Çıkıp gitti atıyla.” (N: 1418-1421)

*Starik şapla kalari.
Nimin tuma pilmeri.
Hiyin işne tutri te,
Pir simah ta çinmeri.*

“İhtiyar bunu dedi,
Ne yapsın bilemedi.
Tekrar işine döndü.
Başka söz söylemedi.” (N: 756-759)

Cokluk 1. şahıs çekimi:

*Pirin Narspi ku pürtre,
Şuk-şi tese kiltimir.
Yalti ırı şinsençen,
Kunta tese iltrimir.*

“Bizim Narspi bu evde,
Var mı, diyerek geldik.
Köydeki insanlardan,
Burda diye işittik.” (N: 1759-1762)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Esir mana üstertir.

Aça çuhne yuratrır.

Ançah üsse şitrim te,

Hirir çunne kurmarır.

“Siz beni büyüttünüz.

Çocuk iken sevdiniz.

Fakat büyüdüğümde,

Ruhumu bilmediniz.” (N: 1891-1894)

Çokluk 3. şahıs çekimi:

Akışsem pek yarınsa,

Ançış şıva sar hirsem.

“Kuğu gibi salınıp,

İndiler suya kızlar.” (N: 1332-1333)

Savnı hirne sımah ta,

Kalamariş namışşın.

“Tek bir söz bile kıza,

Demediler utançtan.” (N: 1010-1011)

3.6.1.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Çuvaş Türkçesinde birleşik zamanlı fiil çekiminde, günümüz Türkçesinde olduğu gibi i- fiili ekleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.6.1.2.1.1.2.1. Rivayet

Çuvaş Türkçesinde –rI, -tI, -çi görülen geçmiş zamanın rivayeti, –rI, -tI, -çi görülen geçmiş zaman basit çekimine +tet, +ikkén veya iméş şekli getirilerek yapılmaktadır.

Téttémlene puşlazan laji hartlama puşlaré tet. (AÇ 87: 15) “Hava kararmaya başlayınca atı hırıltılar çıkarmaya başlamıştı. (başladıymış.)” (Durmuş 2009: 346)

Predsedatel’ hıvalaza şitré ikkén. (İY 195: 33) “Başkan kovalayıp ulaşmıştı. (ulaştıymış.)” (Durmuş 2009: 346)

Írége tuhrımır iméş. (S 286: 35-36) “Özgür olmuştuk.” (Durmuş 2009: 347)

3.6.1.2.1.1.2.2. Şart

Çuvaş Türkçesinde görülen geçmiş zamanın şartı, görülen geçmiş zaman basit çekimine pul- “olmak” yardımcı fiilinin –San şart şekli getirilerek yapılmaktadır.

Ėşrér pulzan virtür da şivşır. (YŞP 24: 37-38) “İçtiyseniz, yatın uyuyun.” (Durmuş 2009: 348)

Hırarın pulzan yeple kayrın apla? (AÇ 184: 40-41) “Korktuysan nasıl gittin öyleyse?” (Durmuş 2009: 348)

3.6.1.2.1.2. İsim fiili

Çuvaş Türkçesinde cevherî fiilin görülen geçmiş zamanı +(ç)çé ekiyle yapılmaktadır.

O. Durmuş’un doktora tezinde belirli geçmiş zaman isim bildirmesiyle ilgili şu bilgilere yer verilmiştir: “Bu yapı Eski Türkçe *erti* (Günümüz Türkçesi *idi*) yapısıyla denktir. Ancak Çuvaş Türkçesinde günümüz Türkçesinden farklı olarak şahıs ekleri ile kullanılmaktadır. Şahıs kavramı, kişi zamirleri ve (3. kişide) isimlerle karşılanmaktadır.” (2009: 179)

Unjın ebé tem tuma da hadérççé. (VTŞ 173: 40) “Ben onun için birçok şey yapmaya da hazırdım.” (Durmuş 2009: 180)

Çi hayar tışmanım hura takaççé. (İY 9: 14) “En kötü düşmanım kara koçtu.” (Durmuş 2009: 180)

Çuvaş Türkçesinde görülen geçmiş zaman ifadeli cevherî fiilin olumsuzu –marççé şeklinde yapılmaktadır.

Vırenegenzem yışlı marççé. (S 405: 25) “Öğrenciler kalabalık değildiler.” (Durmuş 2009: 180)

3.6.2. –nI

3.6.2.1. Yapısı

Yapısı hakkında bkz. (2.7.3.1.)

3.6.2.2. İşlevi

Çuvaş Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak –nI kullanılmaktadır. Diğer lehçelerde –GAn şeklinde gördüğümüz ek, Çuvaş Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki olarak –nI şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

3.6.2.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Çuvaş Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki –nI kalınlık-incelik uyumuna uyar. Ekin sadece düz ünlülü şekilleri olduğu için dudak uyumu yoktur.

3.6.2.2.1.1. Fiil çekimi

3.6.2.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Çuvaş Türkçesinde –nI öğrenilen geçmiş zaman eki, şahıs zamirleriyle şu şekilde çekimlenmektedir:

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	epi + fiil–nI	epir + fiil–nI
2.Şahıs	esi + fiil–nI	esir + fiil–nI
3.Şahıs	vıl + fiil–nI	visem + fiil–nI

(**Tablo 91:** Çuvaş Türkçesinde –nI öğrenilen geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Çuvaş Türkçesinde –nI öğrenilen geçmiş zamanın olumsuzu –mAn şeklinde yapılmaktadır.

Teklik 1. şahıs çekimi:

Epi kun bikri manzah kaynĭ. (SP 29: 7) “Ben bunu unutuvermişim.” (Durmuş 2009: 288)

Şirĭbe şivĭrman ebĭ. (AÇ 122: 1) “Bütün gece uyumamışım.” (Durmuş 2009: 288)

Teklik 2. şahıs çekimi:

Esi apla Setnerpe

Tarnı-min-ha vırmana.

“Meğer sen Setner ile,
Kaçmışsın ha ormana.” (N: 1279-1280)

Teklik 3. şahıs çekimi:

Şiv ta çaknı şırmara. “Su çekilmiş ırmakta.” (N: 148)

Min pulnı ta min pulnı? “Ne olmuş da ne olmuş?” (N: 1984)

Çiper kaççı Tıhtaman,

Silpi hirne şaklatnı

Şavter avan mışıra,

Urım-şurım tuy lartnı.

“İyi güvey Tıhtaman,
Silpi kızını sarmış.
Böyle güzel bir çifte,
Çok güzel düğün yapmış.” (N: 1058-1061)

Çokluk 1. şahıs çekimi:

Kurgalanı ebir unaşkal pattırzene. (SA 156: 39-40) “Öyle kahramanları biz görmüşüz.” (Durmuş 2009: 289)

Ebir niğama da taptaman, kurman, iltmen. (SA 125: 43-44) “Biz hiç kimseye saldırmamışız, hiç kimseyi görmedik, duymadık.” (Durmuş 2009: 289)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Ezir de teylelé, pızıķ teylelé pulma şuralnı. (TTC 211: 31) “Siz de talihlisiniz, büyük talihli olmak için doğmuşsunuz.” (Durmuş 2009: 289)

Ménjén şavın birgi şutlaman ezir. (KA 393: 26-29) “Bunun hakkında neden düşünmemişsiniz?” (Durmuş 2009: 289)

Cokluk 3. şahıs çekimi:

*Miheterpe karçıkne,
İkkişne te vilerni!
Şiçi tarşi-tirşine,
Ereh parsa üsirtni.*

“Miheter’le kadını,
Hırsızlar öldürmüşler!
Yedi hizmetçiyi de,
Şarapla uyutmuşlar.” (N: 1990-1993)

*Un ıvlne Setnerne,
Usal-tisel yerni-min.*

“Onun oğlu Setner’e
Kötülük ilişmiş.” (N: 694-695)

*-Mihetere şaratnı
Pir yapala hıvarman!
Şir şıtmanı vırısem,
Turıran ta hıraman.*

“-Miheter’i soymuşlar,
Hiçbir şey komamışlar!
Tanrının cezaları,
Tanrıdan korkmamışlar.” (N: 1986-1989)

3.6.2.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Çuvaş Türkçesinde birleşik zamanlı fiil çekiminde, günümüz Türkçesinde olduğu gibi i- fiili ekleşmiş olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.6.2.2.1.1.2.1. Hikaye

Çuvaş Türkçesinde hikaye birleşik zaman, Eski Türkçe erti (Günümüz Türkçesi idi) biçiminin dengidir. Bu biçim, iki şekilde kullanılmaktadır: çekimli fiil biçimlerinden sonra -(ç)çé; zaman / kip ile şahıs eki arasına -(t)ti. (Durmuş 2009: 338)

Çuvaş Türkçesinde –nI öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi, -nI öğrenilen geçmiş zamanın basit çekimine +ççe getirilerek yapılmaktadır.

Ƙunjĭn vaşuƙ ħĭy de, ivan vasil’yeviç ta savĭnniççé. (İET 64: 24-25) “Bunun için Vaşuk’un kendisi de, İvan Vasilyeviç de sevinmişti.” (Durmuş 2009: 338)

Mén çul kénege vulaza da un pekkine iltmenççé. (İET 120: 22-23) “Ne kadar çok kitap okusam da öylesini duymamıştım.” (Durmuş 2009: 338)

3.6.2.2.1.1.2.2. Rivayet

Çuvaş Türkçesinde –nI öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti, -nI öğrenilen geçmiş zamanın basit çekimine +tet, +ikkén veya iméş şekli getirilerek yapılmaktadır.

Ƙu kivé yiviş çirgĭve kĭderin patša çuĥne lartnĭ tet. (AÇ 76: 19-20) “Bu eski ağaç kiliseyi Çariçe Katerina zamanında inşaa etmişler. (etmişlermiş.) (Durmuş 2009: 346)

Slaviƙa azanne pidé ƙurassĭn, taşşandanpaĥ kurman tet. (SP 361: 1-2) “Büyükanne Slavik’I çok görmek istiyor, çoktan beri görmemiş. (görmemişmiş.) (Durmuş 2009: 346)

Pér ġunhine pirén pada séméł bol’nitsincen fel’dşer kilçé. İna anastasiya aleksandrovna çénderné ikkén. (AÇ 194: 15) “Bir gün bize Simil hastanesinden sağlık memuru geldi. Onu Anastasiya Aleksandrovna çağırılmışmış. (Durmuş 2009: 346)

Şérne vĭl undan- ƙundan kivşen tupnĭ uƙşaba tuyannĭ iméş. (KA 188: 10-11) “O Yerini ondan bundan bulduğu borç para ile almışmış.” (Durmuş 2009: 346)

3.6.2.2.1.1.2.3. Şart

Çuvaş Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanın şartı, öğrenilen geçmiş zaman basit çekimine pul- “olmak” yardımcı fiilinin –SAN şart şekli getirilerek yapılmaktadır.

İltmen pulzan ilt, péłmen pulzan péł. (P 123: 24) “Duymamışsan duy, öğrenmemişsen öğren.”(Durmuş 2009: 348)

3.6.2.2.1.2. İsim fiili

Çuvaş Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadeli cevherî fiil pul- “olmak” yardımcı fiiline –nI geçmiş zaman eki getirilerek yapılmakta, şahıs ifadesi için ise şahıs zamirleri kullanılmaktadır.

Anne kalanı tiriş, ebé un çuñne ulttira pulni. (AÇ 17: 16) “Annemin dediğine göre, ben o zaman altı yaşındaymışım.” (Durmuş 2009: 183)

Vil vihitra bol'nitsira vırtağan şın sahal pulni. (AÇ 71: 12) “O sırada hastanede yatan kişi azmış.” (Durmuş 2009: 183)

3.6.2.2.2. Sıfat-fiil olarak kullanılışı

3.6.2.2.2.1. Sıfat fonksiyonunda

Hitsa kayni kişşe şav. “Katılmış keçedir.” (N: 453)

Hilha iltni simaha

Hıy işinçe pıtarçi.

“İşittiği sözleri,

Yüreğinde gizledi.” (N: 1156-1157)

3.6.2.2.2.2. Zarf fonksiyonunda

Tusem, sırtsem huphura,

Yuri kaysa pitniren.

Tuhat' kurık şıp-şıra,

Hivel hıtı hirtniren.

“Kara tepeler, dağlar,

Karı eridiğinden.

Yeşerir güçlü otlar,

Güneş ısıttığından.” (N: 5-8)

Ançah, minle yirsen te,

Hivel hirtnişem hirtet.

“Ne kadar ağlasa da,
Gün yaktıkça yakıyor.” (N: 15-16)

Student çuhne hññhññ pek pépérne yatran çénze kálaşrész vézem. (S 207: 14-15)
“Onlar öğrenciyken alıştıkları gibi birbirlerine isimle seslenerek konuştular.”
(Durmuş 2009: 365)

3.6.3. -sA

3.6.3.1. Yapısı

Çuvaş Türkçesinde daha çok zarf-fiil olarak karşımıza çıkan ek, Türkiye Türkçesindeki –(I / U)p zarf-fiiline denktir.

3.6.3.2. İşlevi

Çuvaş Türkçesinde –sA geçmiş zaman kipi, bilinen veya duyulan bir kılış ve oluşu anlatmak için kullanılmaktadır. Bu ek aynı zamanda bir zarf-fiil eki olup yazı diline son zamanlarda girmiştir. Bu kipin olumsuz ve soru şekli yoktur. (Ercilasun – vd. 2006: 124)

Viryal ağızlarında öğrenilen geçmiş zamanı ifade eder. (Pavlov 1957: 247-248/
Durmuş 2009: 429)

3.6.3.2.1. Şekil ve zaman eki olarak kullanılışı

Çuvaş Türkçesinde –sA geçmiş zaman eki kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır. Ek, sert ünsüzlerden sonra –sA, diğer ünsüz ve ünlülerden sonra –zA şeklinde görülmektedir.

3.6.3.2.1.1. Fiil çekimi

3.6.3.2.1.1.1. Basit fiil çekimi

Çuvaş Türkçesinde –sA geçmiş zaman çekiminde şahıs ifadesi için şahıs zamirleri kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	epi + fiil-sA	epir + fiil-sA
2.Şahıs	esi + fiil-sA	esir + fiil-sA
3.Şahıs	vıl + fiil-sA	visem + fiil-sA

(**Tablo 92:** Çuvaş Türkçesinde -sA geçmiş zaman ekinin şahıslara göre fiil çekim tablosu.)

Teklik 1. şahıs çekimi:

Ep ku kénégene taşşanañ vulaza. (Pavlov 1957: 248) “Ben bu kitabı çoktan okumuşum.” (Durmuş 2009: 429)

Çokluk 2. şahıs çekimi:

Sarı sırlı alik padénce kaççıba hér tînine kurza-i ezir? (Pavlov 1957: 248) “Sarı boyalı kapının yanında delikanlı ile kızın durduğunu siz görmüş müsünüz?” (Durmuş 2009: 429)

3.6.3.2.1.1.2. Birleşik zamanlı fiil çekimi

Çuvaş Türkçesinde -sA geçmiş zamanın sadece hikaye birleşik çekimine rastlanılmıştır.

3.6.3.2.1.1.2.1. Hikaye

Çuvaş Türkçesinde -sA ekiyle oluşturulan biçimler Viryal ağzına ait diyalektal bir biçim olmasına rağmen, bu biçimle kurulan hikaye birleşik çekimleri standart dilin bir aracıdır. (Durmuş 2009: 339)

Çuvaş Türkçesinde -sA öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi, -SA geçmiş zamanın basit çekimine -(t)î ekinin getirilmesi ve üzerine şahıs eklerinin eklenmesiyle oluşturulmaktadır.

Numayañ pulmast’, atte uraran ükiççeneh, ebir unba çışkassi çikkinci ana şine ıraş kalci pihma kayzattimr. (AÇ 163: 29-31) “Çok olmuyor, babam ayaktan kesilinceye kadar, biz onunla Çışkassi köyü sınırındaki tarlaya çavdar filizlerine bakmaya gitmiştik.” (Durmuş 2009: 339)

Mikşa kilseççe éner. (KA 214: 39) “Mokşa dün gelmişti.” (Durmuş 2009: 340)

Tablo 93: Çuvaş Türkçesinde Geçmiş Zaman

	-rI, -tI, -çé	-nI	-sA
Teklik 1. Şahıs	<i>üstertém</i> <i>tatmarım</i>	<i>epi kayné</i>	<i>epi vulaza</i>
Teklik 2. Şahıs	<i>hitlantın</i>	<i>esi tarnı</i>	-
Teklik 3. Şahıs	<i>Ançé</i> <i>kayré</i>	<i>pulnı</i>	-
Çokluk 1. Şahıs	<i>kéltémér</i>	<i>ebir taptaman</i>	-
Çokluk 2. Şahıs	<i>üstertér</i>	<i>ezir şuralné</i>	<i>ezir kurza</i>
Çokluk 3. Şahıs	<i>ançéş</i> <i>kalamaréş</i>	<i>vilerné</i>	-
Hikaye	-	<i>iltmenççé</i>	<i>kilseççé</i>
Rivayet	<i>puşlaré tet</i> <i>şitré ikkén</i> <i>tuhrémér imés</i>	<i>lartné tet</i>	-
Şart	<i>éşrér pulzan</i>	<i>iltmen pulzan</i>	-
İsim-fil	<i>yıslı marççé</i>	<i>sahal pulné</i>	-

4. SONUÇ

İlk yazılı belgemiz Orhun Abideleri'nden itibaren Türk dilinin tarihî dönemlerinde geçmiş zamanı ifade etmek için pek çok kip kullanılmıştır. Tarihî dönemlerde kullanılan -DI, -DUK, -yUK görülen geçmiş zamanı ifade ederken; -mİş, -(I/U)p turur, -GAn, -çU şekil ve zaman ekleri ise öğrenilen geçmiş zaman anlamı taşımaktadır. Yalnız böyle bir sınıflandırmanın genel olduğu unutulmamalıdır. Kip, sadece zaman kavramını ifa etmemektedir. Aynı zamanda eylemi yapan şahıs da o kipin işlevini belirlemede zaman kavramı kadar etkin bir role sahiptir.

Türk dilinin tarihî dönemlerinde karşımıza çıkan -DUK, -yUK ve -(I/U)p turur eklerinin, görülen geçmiş mi yoksa öğrenilen geçmiş manası mı taşıdıkları birlikte kullanıldıkları şahıslarda gizlidir. Örneğin; özellikle Çağatay döneminde -p'ye kadar inen -(I/U)p turur şekil ve zaman ekinin teklik ve çokluk 1. şahıs çekimleri, genel itibariyle görülen geçmiş zamanı karşılamaktadır. Aynı şekilde, tarihî dönemlerde şekil ve zaman eki olarak örneklerine sadece Eski Türkçenin Uygurca döneminde rastladığımız -yUK eki, her ne kadar Türkiye Türkçesine -mİş/ -mUş ile aktarılsa da metinlerde genellikle doğrudan anlatımlı cümlelerde kullanılmıştır.

Türk dilinin tarihî dönem metinlerinde geçen geçmiş zaman ifadeli şekil ve zaman eklerini incelerken dikkat çekici bir husus da şu oldu: Köktürk ve Eski Uygur Türkçesinde sınırlı sayıda örneğini bulduğumuz -DUK şekil ve zaman eki, Karahanlı Türkçesinde sadece DLT'de (KB'de sadece bir örnekte) geçmekte ve ondan sonraki dönemlerde sadece geçmiş zaman ifadeli sıfat-fiil olarak kullanılmaktadır. Harezmi Türkçesinden itibaren, -DI görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahıs çekimlerini kendine benzetmiştir.

Diğer bir ilgi çekici ek Eski Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan -yUk ekidir. KB'de sadece bir örnekte (sözleyük) sıfat-fiil olarak karşımıza çıkan bu ek, Eski Uygur Türkçesinde, özellikle Burkan metinlerinde çok kullanılmasına rağmen; ondan sonraki dönemlerde bu ekin kullanım seyrini takip edemiyoruz, ta ki Hakas ve Tıva Türklerine kadar. Yani 8.-9. yüzyıllarda karşımıza çıkan bu şekil ve zaman eki, nasıl olur da kullanımdan düşüp 19. yüzyıla kadar hiçbir örneğine rastlanılamaz? Aynı ekin kalıntılarını, Türkiye Türkçesinin Güney Anadolu ağızlarında görmek de üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur. Bu örneğin tam tersi, tarihî dönem

metinlerde hiç karşılaşmadığımız, âdet haline gelen geçmiş zaman –çU ekine; Kıpçak grubundan sadece Kırgız Türkçesinde rastlamaktayız. Kırgız Türkçesindeki -çU ekini, Hakas ve Tuva Türkçelerindeki –çIK /–çUK eklerinden ve Eski Uygur Türkçesindeki –yUK ekinden bağımsız düşünemeyiz.

Eski Türkçede geniş zaman sıfat-fiili olarak kullanılan –GAn ekinin, Orta Türkçede özellikle Çağatay Türkçesinde geçmiş zaman ifadeli bir görünüm kazandığı; metinlerden alınan örneklerle gösterilmiştir. Bu ekin ilgi çekici yanı, çağdaş dönem Karluk grubu Türk lehçelerinde karşımıza çıkmaktadır. Özbek ve Uygur Türkçelerinde “–GAn +iyelik eki+bar/yok” şeklindeki kullanım, ikinci tip görülen geçmiş zaman çekimi olarak kullanılırken; “–GAn + şahıs zamiri” öğrenilen geçmiş zamanı oluşturmaktadır. Görülüyor ki aynı ek, farklı kullanım alanlarında yer almaktadır. İşte burada da yukarıda bahsettiğimiz gibi “kip” i oluşturan unsurların ne derece işlevsel olduğunu fark ediyoruz.

Sonuç olarak Türk dilinde, günümüze kadar varlığını sürdürmüş, sürdürememiş tüm geçmiş zaman eklerinin işlevleri göz önüne alındığında Türkçenin anlatım inceliği ve zenginliği bir kez daha gözler önüne serilmiştir.

5.KAYNAKÇA

- Abik, Ayşehan Deniz. (2006). 'Alî Şîr Nevâyî Hamsetü'l-Mütehayyirîn (Metin-Çeviri-Açık- İlamalar-Dizin). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Akalın, Mehmet. (1979). Tarihi Türk Şiveleri. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Alpay-Tekin, Gönül. (1994). 'Ali-Şîr Nevâyî, Ferhâd ü Şîrîn (İnceleme-Metin). Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, Reşid Rahmeti. (1991). Eski Türk Şiiri. 3. Baskı. Ankara: TTK Basımevi.
- Arat, Reşid Rahmeti. (1992). Atebetü'l-Hakayık. 2. Baskı. Ankara: TTK Basımevi.
- Arat, Reşid Rahmeti. (2005). Kutadgu Bilig (Metin-Tercüme-İndeks). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Arıkoğlu, Ekrem. (1996). Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arıkoğlu, Ekrem. (2007). Hakas Destanları 1. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, Aysu. (1997). Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım). Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, Aysu. (1997). Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II (Dizin). Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, Aysu. (1998). Nehcü'l-Ferâdis III (Dizin-Sözlük). Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, Aysu. (2002). Harezmi-Altın Ordu Türkçesi. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Ata, Aysu. (2004). Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) (Giriş-Metin-Notlar- Dizin). Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, Besim. (1992). Divanü Lûgat-it- Türk Tercümesi (I-III). 3. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, Besim. (1991). Divanü Lûgat-it- Türk Dizini (IV). 3. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.
- Babaoğlu, Nikolay. (1966). Gagauzskiy Folklor. Kişinev.
- Barutçu Özönder, F.Sema. (1996). 'Ali-Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l- Luğateyn (İki Dilin Muhakemesi). Ankara: TDK Yayınları.
- Barutçu Özönder, F.Sema. (1998). Üç İtigsizler (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks). Ankara: TDK Yayınları.
- Caferoğlu, Ahmet. (2001). Türk Dili Tarihi I-II. İstanbul: Alfa Yayınları.

Canpolat, Mustafa. (1995). Ali Şîr Nevayî Lisânü't-Tayr. Ankara: TDK Yayınları.

Chirli, Nadejda. (2005). Algış Bitigi. Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı (An Armeno Kipchak Prayer Book). Azerbaycan: SOTA.

Coşkun, Volkan. (2000). Özbek Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

Çağatay, Saadet. (1978). Tuba Ağzında İyik. Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.

Çamlıbel, Faruk Nafiz. (2007). Han Duvarları. İstanbul: Yapı kredi Yayınları.

Çelik, Ülkü. (1996). 'Ali-Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnûn. Ankara: TDK Yayınları.

Demir, Nurettin. (1993). Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki – (y)Xk. Edebiyat ve Dil Yazıları.

Dilçin, Cem. (1991). Mes'ûd bin Ahmed Süheyl ü Nev-bahâr (İnceleme-Metin- Sözlük). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Durmuş, Oğuzhan. (2009). Çuvaşçanın Şekil Bilgisi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Eckmann, Janos. (1979). Çağatayca (Çev. Mehmet Akalın). Tarihî Türk Şiveleri. Ankara: Sevinç Matbaası, 225-262s.

Eckmann, Janos. (1979). Harezmi Türkçesi (Çev. Mehmet Akalın). Tarihi Türk Şiveleri. Ankara: Sevinç Matbaası. 183-223s.

Eckmann, Janos. (1995). Nehcü'l-Ferâdis (Uşmağların Açık Yolu) I Metin II Tıpkıbasım (Yayımlayanlar: Semih Tezcan- Hamza Zülfikar). Ankara: TDK Yayınları.

Eckmann, Janos. (1996). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar I-II. (Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya). Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, Kemal. (1980). Eski Türkçede İsim-Fiiller. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Eraslan, Kemal. (1993). 'Ali-Şîr Nevâyî, Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi). Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, Kemal. (1996). 'Ali-Şîr Nevâyî, Nesâyimü'l- Mahabbe Min Şemâyimi'l- Fütüvve I Metin. Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, Kemal. (1999). Mevlâna Sekkâkî Divanı. Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, Kemal. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, Ahmet B. (1984). Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-. Ankara: Gazi Üniversitesi Basımevi.

Ercilasun, Ahmet B. (1985). Başlangıcından XIII. Yüzyıla Kadar Türk Nazım ve Nesri. Büyük Türk Klasikleri. İstanbul: Ötüken-Söğüt Yayınları. C:1, 37-184s.

Ercilasun, Ahmet B. ve diğerleri. (2006). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim. Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, Ahmet B. (2007). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi 4.baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.

Erdal, Marcel. (2004). A Grammar of Old Turkic. Boston.

Ergin, Muharrem. (1971). Azerî Türkçesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ergin, Muharrem. (1980). Kadı Burhaneddin Divanı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ergin, Muharrem. (1997). Dede Korkut Kitabı I (Giriş- Metin-Faksimile). 4.Baskı. Ankara: TDK Yayınları.

Ergin, Muharrem. (2004). Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayım.

Ergin, Muharrem. (2007). Orhun Abideleri. 39. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ergin, Muharrem. (2009). Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer). 4.Baskı. Ankara: TDK Yayınları.

Fahreddinkızı, Gülnare. (2010). Türk Dillerinde Zaman Kategoriyası.Bakı.

Gabain, A.Von. (1979). Codex Cumanicus'un Dili (Çev. Mehmet Akalın). Tarihi Türk Şiveleri. Ankara: Sevinç Matbaası. 73-118s.

Gabain, A.Von. (1988). Alttürkische Grammatik (Eski Türkçenin Grameri). (Çev. Mehmet Akalın). 3.Baskı. Ankara: TTK Basımevi.

Gülsevin, Gürer - Boz, Erdoğan. (2004). Eski Anadolu Türkçesi. Ankara: Gazi Kitabevi.

Günşen, Ahmet – Demirbilek, Salih. (1998). Divanü Lûgati't-Türk'te Görülen Geçmiş Zaman Çekimi. Ankara Üniversitesi Dil Dergisi. S:66. Nisan.70-77s. Ankara.

Hacıeminoğlu, Necmettin. (1968). Kutb'un Husrev ü Şirin'I ve Dil Hususiyetleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Hacıeminoğlu, Necmettin. (1997). Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Hacıeminoğlu, Necmettin. (2003). Harezmi Türkçesi ve Grameri. 2. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.

Hamilton, James Russell. (1998). Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası. (Çev. Ece Korkut ve İsmet Birkan). Ankara: Simurg Yayınları.

Hanser, Oskar. (2003). Türkmençe Elkitabı (Çev. Zühal Kargı Ölmez). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

İlker, Ayşe. (1997). Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil. Ankara: TDK Yayınları.

Kara, Mehmet. (1995). Hakas Türkçesinde Fiiller. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kara, Mehmet. (1997). Ata Atacanov'un Şiirleri (I Giriş- Metin- Aktarma, II İnceleme- Gramer Dizini). Ankara: TDK Yayınları.

Kara, Mehmet. (2000). Türkmençe (Giriş- Gramer- Metinler- Sözlük). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karaağaç, Günay. (1997). Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Ankara: TDK Yayınları.

Karaağaç, Günay. (2012). Türkçenin Dil Bilgisi. Ankara: Akçağ Yayınları.

Karahan, Leyla. (1994). Erzurumlu Darîr Kıssa-ı Yûsuf (Yûsuf u Züleyhâ) (İnceleme- Metin- Dizin). Ankara: TDK Yayınları.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. (1994). Kıpçak Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

Karasoy, Yakup. (1998). Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Ankara: TDK Yayınları.

Kargı Ölmez, Zuhâl. (1993). Mahbûbû'l-Kulûb (İnceleme-Metin-Sözlük). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kaya, Ceval. (1994). Uygurca Altun Yaruk (Giriş- Metin- Dizin). Ankara: TDK Yayınları.

Kaya, Önal. (1996). 'Ali-Şîr Nevâyî Fevâidü'l- Kiber. Ankara: TDK Yayınları.

Kirişçiöglü, M. Fatih. (1999). Saha (Yakut) Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Zeynep. (1965). Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden<-mağın/-meğin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine. Türkoloji Dergisi. II.Cilt. 1.Sayı. 259-269s. Ankara.

Korkmaz, Zeynep. (1973). Sadru'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım). Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.

Korkmaz, Zeynep. (1995). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler, Türk Dili Üzerine Araştırmalar. I.Cilt. Ankara.

Köprülü, Mehmet Fuad. (1945). Çağatay Edebiyatı. İslâm Ansiklopedisi. C.3. 270-323s. Ankara.

- Kuun, Comes Geza. (1880). Codex Cumanicus. Budapestini.
- Mansuroğlu, Mecdut. (1953). Türkçede –miş Ekinin Fonksiyonları. Fuad Köprülü Armağanı. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- Mansuroğlu, Mecdut. (1979). Karahanlıca. (Çev. Mehmet Akalın) Tarihi Türk Şiveleri. Ankara: Sevinç Matbaası. 141-182s.
- Müller, F.W.K. - Gabain A.Von. (1946). Uygurca Üç Hikaye (Çev. S.Himran). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Nalbant, Mehmet Vefa. (2003). -DUK Eki ve Divânü Lûgati't-Türk'te –DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi. Ankara: Türkoloji Dergisi. XV.Cilt. S.1.193-203s.
- Nasilov, D.M. (1966). Prosedeye vremya na –yük, -yuk v drevneuygurskom yazıke i yego reflexi v sovremennih yazıkoh, Moskova: Tukologičeskiy Sbornik. 92-104s.
- Nedeva, Aliona. (2008). Gagavuzca ve Türkiye Türkçesinde İsim ve Fiil Çekimi Karşılaştırması. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Orkun, Hüseyin Namık. (1994). Eski Türk Yazıtları (I-IV). Ankara: TDK Yayınları.
- Ölmez, Mehmet. (1991). Altun Yaruk III. Kitap (5.Bölüm). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. Ankara.
- Ölmez, Mehmet. (2004). Fuyu Kırgızcası ve Fuyu Kırgızcasında Geçmiş Zaman Biçimleri. V.Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara: TDK Yayınları.
- Öner, Mustafa. (1998). Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara: TDK Yayınları.
- Öner, Mustafa. (1999). -matı/-meti Gerundiyumu Hakkında. 3.Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996. Ankara: TDK Yayınları. 833-840s.
- Öner, Mustafa. (2011). Tatar Mânileri. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Özkan, Mustafa. (1995). Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özkan, Nevzat. (1996). Gagavuz Türkçesi Grameri (Giriş- Ses Bilgisi- Şekil Bilgisi- Cümle- Sözlük- Metin Örnekleri). Ankara: TDK Yayınları.
- Özmen, Mehmet. (2001). Ahmed-i Dâ'î Divanı I (Metin- Gramer- Tıpkıbasım). Ankara: TDK Yayınları.
- Özmen, Mehmet. (2001). Ahmed-i Dâ'î Divanı II (Dizin). Ankara: TDK Yayınları.
- Öztopçu, Kurtuluş. (2002), Kitâb Fî 'İlm An-Nuşşâb (Memlük Kıpçakçasıyla 14.yy'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Öztürk, Rıdvan. (1994). Yeni Uygur Türkçesi Grameri. Ankara: TDK Yayınları.

Öztürk, Rıdvan. (1997). Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil. Ankara: TDK Yayınları.

Pritsak, Omeljan. (1979). Ermeni Kıpçakçası. (Çev. Mehmet Akalın) Tarihi Türk Şiveleri. Ankara: Sevinç Matbaası. 131-140s.

Pritsak, Omeljan. (1979). Kıpçakça. (Çev. Mehmet Akalın) Tarihi Türk Şiveleri. Ankara: Sevinç Matbaası. 119-130s.

Savran, Hülya. (1994). Kazak Türkçesi Korkıt Ata Kitabı (Transkripsiyonlu Metin- Türkiye Türkçesine Çeviri- Dil Özellikleri- Sözlük) . Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Savran, Hülya. (2008). Kırım-Tatar Türkçesi (Dil özellikleri- Metinler- Sözlük). Balıkesir: Karesi Yayınları.

Şahin, Hatice. (2003). Eski Anadolu Türkçesi. Ankara: Akçağ Yayınları.

Şen, Mesut. (1993). Gazi Zahuriddin Muhammed Babur Baburname (I Giriş- Metin (Kâbil ve Hindistan bölümleri II Açıklamalı Dizin). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. (2002). Huzur. 5. Baskı. İstanbul: Yapıkredi Yayınları.

Tekin, Şinasi. (1976). Uygurca Metinler II. Maytrisimit. Ankara: Sevinç Matbaası.

Tekin, Şinasi. (1992). Eski Türkçe. Türk Dünyası El Kitabı. II.Baskı. Ankara: TKAE Yayınları. C:2. 69-119s.

Tekin, Talat. (1989). XI. Yüzyıl Türk Şiiri (Dîvânu Lugâti't- Türk'teki Manzum Parçalar). Ankara: TDK Yayınları.

Tekin, Talat. (2003). Orhon Türkçesi Grameri (Yayımlayan: Mehmet Ölmez). 2.Baskı. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

Tekin, Talat. (2004). Irk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı). Ankara: Öncü Kitap.

Tekin, Talat. (2010). -mATI(n) Gerundiumu Üzerine, Dil Araştırmaları (Çev. Ümit Özgür Demirci). Sayı:6. Bahar. 203-210s.

Tezcan, Semih (1978). En Eski Türk Dili ve Yazını. Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe. Ankara: TDK Yayınları. 271-325s.

Toparlı, Recep. (1992). İrşâdü'-l Mülûk Ve's-Selâtin. Ankara: TDK Yayınları.

Toparlı, Recep. (1995). Harezmi Türkçesi. Sivas: Seyran Matbaacılık.

Toparlı, Recep.- Vural, Hanifi.- Karaatlı, Recep. (2003). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.

Türk, Vahit. (2006). Ali Şir Nevâyî Nazmü'l-Cevâhir (Hz.Ali'nin Hikmetleri). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Türk, Vahit.- Doğan, Şaban.- Şerifoğlu, Yasin. (2011). Eski Anadolu Türkçesi Dersleri. İstanbul: Kesit Yayınları.

User, Hatice Şirin. (2009). Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi. Konya: Kömen Yayınları.

Üstünova, Kerime. (2005). Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi. Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı:9. 187-201s.

Vasilyev, Yuriy- Kirişcioğlu, M. Fatih- Killi, Gülsüm . (1996). Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri. Ankara: TDK Yayınları.

Yıldırım, Fikret.- Aydın, Erhan.- Alimov, Risbek. (2013). Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

Yılmaz, Emine. (2004). Narspi (Metin- Yazıçevrimi- Türkçe Çeviri- Sözlük-Dizin). Ankara: Öncü Kitap.

Yüce, Nuri. (1993). Mukaddimetü'l-Edeb (Hârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası) (Giriş- Dil Özellikleri- Metin- İndeks). Ankara: TDK Yayınları.

Yücel, Bilal. (1995). Bâbür Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.